Prof. Dr. Âdem Apak

TEMEL KÜLTÜR KİTAPLARI - 12

ANA HATLARIYLA

İslâm Tarihi

(3. Cilt)

[EMEVÎLER DÖNEMİ]

ensar

19. BASKI

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

Temel Kültür Kitapları: 12

ISBN : 978-9944-704-85-4
Sertifika No: 17576

Kitabın Adı
Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (3. Cilt)
[Emevîler Dönemi]

Yazarı
Prof. Dr. Âdem APAK

Yayın Yönetmeni
Hüseyin KADER
Adem SAYDAN

Editör
Hüseyin KAHRAMAN

Kapak
Halil YILMAZ

Kapak Resmi
Emevî Camii

Baskı-Cilt
ÇINAR MAT. ve YAY. SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
100. Yıl Mahallesi Matbaacılar Caddesi
Ata Han No:34 / 5 Bağcılar - İSTANBUL
Tel: 0212 628 96 00 - Faks: 0212 430 83 35
Sertifika No: 45103

19. Basım
Eylül 2019 / 3.000 adet basılmıştır.

İletişim
Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.
Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sok. No: 7 Eyüp Sultan / İstanbul
Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04
www.ensarnesriyat.com.tr siparis@ensarnesriyat.com.tr

Ana Hatlarıyla
İSLÂM TARİHİ
(3. Cilt)
[Emevîler Dönemi]

Prof. Dr. Âdem APAK

İstanbul, 2019

Prof. Dr. Âdem APAK

1970 yılında Bursa'da doğdu. 1988'de Bursa İmam-Hatip Lisesi'nden, 1992'de Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Bir yıl sonra İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'na araştırma görevlisi olarak atandı. 1995 yılında "Hz. Osman Dönemi Emevî İdarecileri" isimli tez ile yüksek lisansını tamamladı. 1999 yılında "Amr b. el-Âs (Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı)" konulu araştırmasıyla doktor oldu. 2001–2002 ve 2004–2005 öğretim yıllarında Türkmenistan Mahdumkulu Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği görevinde bulundu. Mayıs 2005'te doçent unvanı aldı. 2007–2008 eğitim-öğretim döneminde Şam'da alanıyla ilgili araştırmalar yaptı. 2011 yılında profesör oldu. Halen Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği görevini sürdürmektedir.

Telif Eserleri:

- İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, 2016, 2017.
- Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, 2016.
- Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasî Tarihindeki Etkileri, Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, Ensar Neşriyat 2016.
- Bursa'da İşgal Günlüğü, (Ortak Sadeleştirme), Düşünce Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi I, (Hz. Peygamber Dönemi), Ensar Neşriyat, İstanbul 2006-2017.
- Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi II, (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi), Ensar Neşriyat, İstanbul 2007-2017.
- Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi III (Emevîler Dönemi), Ensar Neşriyat, İstanbul 2008-2017.
- Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi IV (Abbâsîler Dönemi), Ensar Neşriyat, İstanbul 2011-2017.
- Ana Hatlarıyla İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012-2017.
- Hz. Peygamber'in İzinde, (Ahmet Önkal ve Bünyamin Erul ile ortak kitap), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2012-2017.
- İslâm'ın Örnek Şahsiyetleri Ashâb-ı Kirâm, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014-2016.
- Ana Hatlarıyla Hz. Muhammed'in Evrensel Mesajları, Ensar Neşriyat İstanbul 2014.
- Hz. Peygamber'in Etrafındaki Çocuklar ve Gençler, Ensar Neşriyat İstanbul 2014.
- Gençler İçin Siyer-i Nebî, Ensar Neşriyat 2015.
- Siyer Araştırmaları, Ensar Neşriyat İstanbul 2016.
- İslâm Tarihi Araştırmaları, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.
- Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat), Kuramer, İstanbul 2017, 2018.
- Siyer-i Nebî (Hz. Muhammed'in (s.a.s) Hayatı-Şahsiyeti-Daveti), Ensar Neşriyat 2017, 2018.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

İslâm tarihinde Muaviye b. Ebû Süfyan'ın Hz. Hasan'dan halîfeliği devralmasıyla başlayıp Mervan b. Muhammed'in öldürülmesine kadar geçen döneme Emevî Asrı adı verilir. Gerek Hz. Peygamber (sav) devrinde yaşamış sahâbe ile ondan sonraki nesil arasında bir zaman köprüsü olması, gerekse bu süreçte meydana gelen hadiselerin Müslümanların zihninde derin izler bırakmış olması sebebiyle, Emevîler devleti İslâm tarihinin üzerinde en fazla tartışma yapılan dönemini teşkil eder. Bu tarihi sürece dair akademik, entellektüel ve popüler ilgi ve alâka günümüzde de etkisini sürdürmektedir.

Dört halîfe döneminde istişare sonucunda belirlenen halîfelikten güç kullanılarak ele geçirilen yönetim sistemine geçilmesi, bunun akabinde devletin kurucusu Muaviye b. Ebû Süfyan tarafından halîfeliğin saltanata dönüştürülmesi; buna tepki olarak gerçekleştirilen Hz. Hüseyin muhalefetinin Kerbelâ faciasıyla sonuçlanması, yönetime karşı çıkan Medine'nin işgale tâbi tutulması, Mekke'nin muhasara altına alınması ile Kâbe'nin yakılması, muhtelif bölgelerde pek çoğu ashâb çocuğu olan binlerce müslümanın öldürülmesi, ayrıca farklı sebeplerle meydana gelen kabile savaşlarında sayısız insanın katledilmesi gibi hadiseler Emevîler döneminde öne çıkan siyasî ve toplumsal olaylar olarak özetlene-

bilir. Bir devlet için çok kısa sayılabilecek bir ömür olan 90 yıllık süreçte bu kadar çok iz bırakan hadiselerin yaşanması, o devletin ve tarihinin tartışmalara sebep olmasını tabiî kılar. Bundan dolayıdır ki, gerek dünyada gerekse ülkemizde İslâm tarihi araştırmaları içinde Emevîlere dair akademik ve popüler çalışmalar diğer İslâm devletlerine nisbeten daha fazla olmuştur. Ancak İslâm tarihinin bu en hareketli döneminin pek çok yönünün hâlâ aydınlatılmaya ihtiyacının olduğu da bir gerçektir. Döneme ait çalışmaların çokluğunda tarihi bir sürecin aydınlatılması niyeti kadar, bir takım mezhep ve ideolojik anlayışların propaganda gayretinin etkin olduğu da unutulmamalıdır. Zira Emevîler tarihi boyunca zikri geçen bazı aktörlerin kişilikleri ve faaliyetleri tarih disiplini yanında siyasetin de konusu olmuş, başka bir ifadeyle tarihî şahıslar ve hadiseler siyasallaştırılmıştır. Bu ise dönem hadiselerinin izah edilmesini daha da karmaşık hale getirmiştir. Tarihî olayların siyasallaşmasında öncü rol şüphesiz Şiî temayüllü âlimlerindir. Şiî meşrepli bazı tarihçiler, İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden birine sahne olmuş bu dünya devletini neredeyse kötülükler imparatorluğu şeklinde takdim etmeye çalışmışlardır. Onlara göre Emevî halîfelerinin büyük bir kısmı Allah'ın dinini dünyevî menfaatleri adına istismar eden, Müslümanları köle edinen, ilahî emirler konusunda sorumsuzca davranan, idare ettikleri insanlara sürekli zulmeden, en önemlisi de İslâm dininin getirdiği bütün değişimleri görmezlikten gelip İslâm toplumunda cahilliye dönemi Arap anlayışını yeniden hâkim kılmaya çalışan insanlardır. Bu sebeple Ömer b. Abdülaziz istisna Emevî halîfelerinin neredeyse tamamı, dünyayı önceleyip dini ikinci planda tutan, kan dökücü, zındık, mülhid, bidatçi, hatta kâfir sayılmışlardır. Emevîlere karşı bu menfî bakış yazılan tarih kitaplarında da itirazsız kabul görmüş, buna paralel olarak Emevî halîfeleriyle ilgili olarak olumlu değerlendirmeler çok sınırlı kalmıştır.

Emevîler aleyhine dile getirilen önemli iddiaların başında onların ırkçı anlayış benimsemek suretiyle işgalci bir politika izledikleri ve İslâmî cihad yerine emperyal yayılmacılık duygularıyla hareket ettikleri düşüncesi gelir. Başka bir ifadeyle Arap fâtihler, dini ikinci plana iterek ırkî ve iktisadî sâiklerle fetihler gerçekleştirmişlerdir. Bilhassa müsteşrikler (Wellhausen, Gerlof Van Vloten, Goldziher, Winckler, Ceatani) tarafından dile getirilen bu düşünceye göre Emevîler dönemindeki geniş fetih hareketinin asıl amacı İslâm dinini yaymak değil, daha geniş topraklara ulaşmak ve buraların zenginliklerini ele geçirmektir. Wellhasuen ve onun takipçilerinin dillendirdikleri bu düşüncenin yanlışlığını başka bir müsteşrik Della Vida, İslâm Ansiklopedisi'ndeki Emevîler maddesinde şu şekilde ortaya koyar: "Hakikatte İslâmiyet ile başlangıçta mücadele etmiş olan bu Mekke aristokrasisinin ahfâdına zâhidâne veya mutasavvıfâne temayüllerin tamamıyle yabancı olduğu ve bu aristokraside daha ziyâde cahiliye devrinden kalma seyyid kafası ve tüccar cumhuriyetinin iş adamı zihniyetinin bulunduğu kabul edilecek olursa, diğer taraftan, Arap âleminin bu misli görülmemiş zaferinin İslâmiyet sayesinde vuku bulduğu, en moderni ve en agnostiği de olsa, yine hiçbir zihniyetin İslâmiyet damgasından kurtulamayacağı göz önünde tutulmuş olacağından, tarihî hakikatlerden uzaklaşmak tehlikesi baş gösterir. Emevî halîfeleri, zamanlarının ve muhitlerinin adamı olmak sıfatı ile, İslâm akidelerinin taammümü ile kendi ülkelerinin genişlemesini, samimiyetle aynı şey addetmişler ve ister Şiî, ister Hâricî olsun, kendi siyasetlerine düşman olanların aynı zamanda hakiki Müslümanlığa da hasım olduklarına kanaat getirmişlerdir... Her ne kadar bunların sukûtundan sonra, zahid muhitlerinde hâkim olan fikirlerin tesiri altında vücut bulan bazı şehadetler, Emevîlerin hatırasını tel'in etmiş ise de, İslâmiyetin, bilhassa onların devrinde ve kısmen onların hamlesi sayesinde, âlemşümûl bir din haline geldiğini unutmamak lazımdır."

Sadece Emevî dönemi fetihlerinde değil, bütün İslâmî fetihler dikkate alındığında ırkî unsurların ve ekonomik sebeplerin belli derecede etkin olduğu inkâr edilemez. Ancak dikkatli bir inceleme yapıldığında Emevîler döneminde de diğer İslâm tarihi sürecinde olduğu gibi fetihleri etkileyen en önemli âmil, yine cihad düşüncesi yani İslâm'ın yayılması (İ'lâ-i kelimetullâh) olmuştur. Bu inançla hareket eden Emevî halîfelerinin pek çoğu bizzat hanedana mensup komutanlarla akıbeti belirsiz tehlikeli seferler düzenlemişlerdir. Bilhassa Hazarlar, Anadolu ve Ermenistan üzerine gerçekleştirilen askerî faaliyetlerde pek çok halîfe oğlu ve kardeşinin bulunduğu görülür. Bu bölgelerde İslâm dininin yayılması ve cihanşümûl din haline gelmesinde Emevî halîfelerinin katkısı ve hizmeti unutulmamalıdır. Daha da önemlisi sonraki İslâm tarihi sürecinde önemli roller üstlenecek ve Müslümanların hâmisi haline gelecek Türkler, İslâm diniyle Emevîler sayesinde tanışmışlar, onların hâkimiyetleri döneminde İslâm dinine dâhil olmaya başlamışlardır. Emevîler dönemi Türk-Arap ilişkileri genelde düşmanlık ekseninde gerçekleşmişse de, bu münasebetlerin derinlerde Türklerin İslâm ile buluşmasına zemin oluşturduğu da inkâr edilemez. Bilhassa Ömer b. Abdülaziz'in halîfeliği dönemindeki özel gayretlerle Türklerin İslâmlaşması konusunda önemli mesafeler alınmıştır. Benzer şekilde Kuzey Afrika'da Emevî ordusuyla Berberîler arasında da sürekli çatışmalar devam etmiş, ancak onlar arasında da İslâmlaşma adına önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Üstelik Emevîlerin en parlak döneminde gerçekleştirilen Endülüs fethinde Müslümanlar arasına dâhil olan Berberîlerin büyük katkısı olmuştur. Netice itibariyle gerek Türklerin gerekse Berberîlerin İslâm tarihindeki rolleri ortada iken onların İslâm'la tanışmalarını temin eden Emevîlerin İslâm'a ve Müslümanlara hizmetini inkâr etmek mümkün değildir.

Emevî halîfelerinin büyük çoğunluğunun dinî hassasiyetlerinin bulunmadığı, onların halkın sorunlarıyla ilgilenmek yerine saray eğlenceleri ve av partileriyle meşgul oldukları konusundaki tenkitler bir yönüyle haklıdır. Ancak bu anlayış tek yanlı bir bakışı ve genellemeci yaklaşımı temsil eder. Yezid b. Muaviye, Yezid b. Abdülmelik ve Velid b. Yezid sözkonusu olduğunda yapılan tenkitlere itiraz edilemez. Fakat bunun bütün Emevî halîfelerine teşmil edilmesi haksız bir değerlendirme olur. Unutmamak gerekir ki, yaklaşık 90 yıl ömrü olan bu devlette yukarıda adı geçen halîfelerin yönetim süreci toplamı 10 yılı geçmez. Dolayısıyla sadece birkaç halîfenin davranışlarından yola çıkarak bütün bir Emevîler sürecini mahkûm etmeye çalışmak, hem ilmî ve hem de ahlâkî anlayışa sığmaz.

Emevîler devleti ve Emevî halîfeleriyle ilgili genelde negatif bakış açısının oluşmasında, günümüze kadar gelen tarih rivayetlerinin Emevîleri bir ihtilâl neticesinde ortadan kaldıran ve hanedan mensuplarını soykırıma uğratan Abbâsîler döneminde yazılmış olmasının etkisi büyüktür. Emevî taraftarlığının doğrudan devlete karşı gelmek olarak telakki edildiği bu süreçte, tarihçilerin kitaplarında Emevîlerle ilgili olumlu değerlendirmelerde bulunması bir tarafa, Emevîlere karşı önyargısız fikirler seslendirmeleri dahi mümkün olmamıştır. Nitekim Belâzürî (H.279/M.892) İslâm Fetihlerini konu edindiği *Futûhu'l-Buldân*'ında fetihlerin en yoğun ve geniş şekilde gerçekleştirildiği Emevîler devrinden bahsederken herhangi bir olumlu tabir kullanmazken, fetihlerin neredeyse durduğu hatta gerilemenin yaşandığı Abbâsîlerin cılız askerî faaliyetlerini dile getirirken bu devlet için defalarca (Mübarek) sıfatını kullanmıştır. Bu tâbir, Emevîlere menfî bakışın yanında, Abbâsîlerin övülmesine, hatta kutsanmasına işaret eder. Câhız (H.255/M.869) gibi aşırı Emevî muhalifi

ve fanatik iktidar destekçisi yazarların Abbâsîleri övme adına Emevîler hakkında aşırı tenkit ve olumsuz değerlendirmelerde bulundukları da bir gerçektir. Emevî aleyhtarı tarih anlayışı daha sonraki dönemlerde de etkisini sürdürmüştür. Meselâ Hicri VIII. asırda Ebu'l-Fidâ (H.732/M.1331), *el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer* isimli eserinde Yezid b. Muaviye dönemi olaylarını anlatırken Yezid'in adının geçtiği her yerde onun hakkında (Allah'ın laneti onun üzerine olsun) tabirini kullanmıştır.[1] Bu durum, aradan ne kadar zaman geçmiş olursa olsun tarihçilerin Emevîler aleyhine tutumlarının devam ettiğini açıkça ortaya koyar.

Zaman içinde Abbâsîlerin zayıflayıp etkisinin azalmasıyla tarihçilerin Emevîler ile ilgili kanaatleri iki yönde kendini göstermiştir. Birincisi Şiîlerin ve sempatizanlarının aşırı Emevî düşmanlığı üzerine kurulu ideolojik ve önyargılı değerlendirmeleridir. Bazı Sünni tarihçiler de, onlar kadar aşırı fikirler serdetmeseler de, özellikle Yezid b. Muaviye, Yezid b. Abdülmelik ve Velid b. Yezid b. Abdülmelik üzerinden Emevîleri genel anlamda tenkit etmişlerdir. Bu eleştiriler bilhassa Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi sebebiyle I. Yezid üzerine yoğunlaşmıştır. Gerek Sünnî âlimler, gerekse geniş halk kesimleri ona lânet edilip edilmeyeceği hususunu asırlarca tartışmışlardır. İkinci olarak bu tavra karşılık Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (H.543/M.1148), İbn Teyymiyye (H.728/M.1328), İbn Kesîr (H.774/M.1372) gibi Ehl-i Sünnet çizgisini benimsemiş olan tarihçiler ise Şiîlere ve onların bilhassa sahâbe hakkındaki görüşlerine cevap olarak Emevîleri, özellikle de bu devletin kurucusu olarak en fazla tenkit edilen Muaviye ve Yezid'i savunma gereği duymuşlar, bu konuda reddiye niteliğinde risaleler yazmışlardır.

---

1 Bu konuda farklı örnekler ve değerlendirmeler için bk. Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul 1996, s. 359-362.

Emevîler ile ilgili konular günümüzde de farklı kavramlar üzerinden tartışılmaya ve popüler gündem oluşturmaya devam etmektedir. Bilhassa ülkemizde sık sık dile getirilen Alevîlik-Sünnîlik, Emevî İslâmı (Arap İslâmı)- Türk İslâmı (Anadolu İslâmı) gibi kavramlar ve bunlar etrafında gerçekleşen tartışmaların neticesi olarak insanlar Emevîci, Arapçı, Şiî, İrancı gibi muğlak, bazen de yanlış tanımlama ve ithamlarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bütün bu güncel tartışmalar zorunlu olarak tarihte Emevî asrını ve bu dönemdeki hadiselerin incelenmesini ve tekrar tekrar ele alınmasını zorunlu hale getirmektedir. Karşılıklı tartışmaların sağlıklı bir zeminde yapılabilmesi ve tarihî gerçekliği olan anlamlı sonuçlara ulaşılabilmesi ise ancak bu dönemin ön yargılardan uzak, kaynaklara dayalı bir şekilde bütün hadise ve dönemin aktörlerinin kuşatıcı bir bakış açısıyla incelenmesiyle mümkün olacaktır. Bir ideolojik anlayışın tesirinde kalarak tarihteki herhangi bir tarafı haklı çıkarmak veya suçlamaya çalışmak olumlu bir neticeye götürmez. Bu şekilde ulaşılan sonucun da bilimsellikle alâkası yoktur. Kabul etmek gerekir ki, hiçbir araştırmacı için mutlak bir objektiviteden bahsetmek mümkün değildir. Çünkü o da neticede bir insandır; belli bir çevrede yetişmiş, duyguları, inançları, belli siyasî, dinî ve mezhebî görüşleri olan bir kişidir. Fakat tüm bu vasıflarıyla birlikte tarihçinin araştırmacı kimliği ve fikrî namusuyla ön yargılarından sıyrılması da mümkündür. Memnuniyetle ifade etmek gerekir ki, muhataralı bir tarihi süreç olan Emevîler dönemi araştırmaları için de sadece ilmî kaygılarla yapılan çalışmalar yakın zamanlarda gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bu tür çalışmaların hem kemiyet hem de keyfiyet açısında artması, üzerinde yoğun sis bulutları bulunan bu tarihî sürecin aydınlatılması için şüphesiz büyük katkılar sağlayacaktır.

Emevîler dönemini konu edinen ve Anahatlarıyla İslâm Tarihi araştırma dizisinin üçüncü kitabı olan bu çalışma, bir giriş ve iki bölüm halinde takdim edilmiştir. Girişte Muaviye b. Ebû

Süfyan'ın şahsı merkezinde Ümeyye ailesinin Emevîler devletinin kuruluşuna kadar geçen dönemdeki siyasî faaliyetleri özetlenmiş, bilhassa Muaviye'nin Şam valiliğinden halîfeliğe uzanan politik serüveni özet olarak sunulmaya çalışılmıştır.

Kitabın ilk bölümü Emevî hanedanının Süfyânîler dönemine hasredilmiştir. Bu kısımdaki en önemli şahsiyet şüphesiz devletin kurucusu Muaviye b. Ebû Süfyan'dır. Bu nedenle bölüm içinde en çok onun faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Muaviye'nin en dikkat çeken icraatı şüphesiz oğlu Yezid'i veliahd tayin ederek hilâfeti saltanata dönüştürmesidir. Babasına kıyasla daha az süre halîfelik yapmasına rağmen Yezid b. Muaviye döneminde İslâm tarihinde derin etkiler bırakan pek çok önemli hadise gerçekleşmiştir. Bu sebeple onun yönetim sürecindeki gelişmeler üzerinde de teferruatlı bir şekilde durulmuştur.

Kitabın ikinci bölümünde Emevîler devletinin Mervânîler dönemi ele alınmıştır. Mervan b. Hakem'den başlanıp Mervan b. Muhammed'e kadar bütün halîfelerin göreve gelişleri, siyasî icraatları, yönetim muhalifleriyle mücadeleleri ve bu esnada gerçekleştirdikleri fetih faaliyetleri konu edinilmiştir. Mervânîler döneminin başlangıç aşamasının en önemli aktörü şüphesiz dağılmış olan İslâm toplumunu yeniden birleştiren, bu nedenle Muaviye'den sonra Emevîler devletinin ikinci kurucusu olarak kabul edilen Abdülmelik'tir. Dolayısıyla bu bölümde onun gerek iç, gerek dış politikadaki faaliyetleri geniş olarak sunulmuştur. Devletin en parlak dönemine imza atan Velid b. Abdülmelik dönemindeki geniş çaplı fütûhât da bu bölümün diğer önemli kısmını teşkil eder. Bölüm içinde kabileciliğin yönetime hâkim olması sürecini başlatan Süleyman b. Abdülmelik ile, Emevîler tarihinde özel bir yeri olan Ömer b. Abdülaziz'in halîfelik süreci ve onun devlet yönetimine getirdiği yenilikler üzerinde durulmuş, bilhassa bu süreçte gerçekleştirilen İslâmlaşma faaliyetle-

rine dikkat çekilmiştir. Ömer b. Abdülaziz'in ardından yönetime gelen halîfeler arasında öne çıkan şahıslar Hişam b. Abdülmelik ile son halîfe Mervan b. Muhammed'dir. Bu sebeple öncelikli olarak Hişam'ın selefleri tarafından kontrolden çıkarılmış bulunan siyasî ve ekonomik dengeleri yeniden düzeltme çabalarına, ayrıca onun zamanında gerçekleştirilen askerî seferlere temas edilmiştir. Sık sık devlet başkanı değişikliğine sebep olan tarihî hadiselerin özet olarak sunulmalarının ardından son Emevî halîfesi Mervan b. Muhammed'in bilhassa Şam ve Irak'ta siyasî otoriteyi yeniden kurma faaliyetine geçilmiştir. Başlangıcı Hişam dönemine kadar uzanan ancak son halîfe döneminde etkisini ortaya çıkaran Abbâsî İhtilâlinin genişlemesi, nihayet Şam sınırına dayanıp Mervan b. Muhammed'in önce yenilgiye uğratılıp, ardından da katledilmesi hadisesiyle ikinci bölüm tamamlanmıştır.

Emevîler dönemini ele aldığımız bu eserde, daha çok siyasî tarih merkezli bir takdim yapılmış, serinin daha önce yayınlanan ilk iki kitabındaki anlayış ve üslup korunmaya çalışılmıştır. Buna göre çalışmanın metninde öncelikli olarak ana kaynaklardan ulaşılan özet bilgiler aktarılmış, gerek duyulduğunda tarihî şahıslar ve hadiseler hakkında yorum ve değerlendirmeler yapılmış, dipnotlarda ise ana kaynaklar referans gösterildikten sonra eğer o konuda tespit edilmiş bir kitap, makale ya da tez varsa bunlara işaret edilmiştir. Bu özellikleri sebebiyle eser, gerek İslâm tarihi, gerekse İslâmî ilimlerin diğer alanlarında araştırma yapanlar için muhtasar bilgi sunmanın yanında, daha geniş bilgilerin yer aldığı kaynak ve araştırmalara ulaşmada kılavuzluk yapacak niteliktedir. Anahatlarıyla serisinin yayımlanan önceki kitaplarında olduğu gibi bu eserin de öncelikli muhatapları genelde tarih bilimi ve İslâm tarihiyle akademik veya entellüktüel seviyede ilgilenenler, özelde ise İlâhiyat Fakülteleri ve üniversitelerin tarih bölümleri öğrencileridir.

Kitapta ele alınan konuların tamamında Emevîler dönemiyle ilgili olarak Müslümanların zihinlerinde pek çok istifham, bazen gönüllerinde onulmaz yaralar açan hadiselerle ilgili olarak verilen bilgiler yanında, şahsî kanaatimizi yansıtan değerlendirmeler de yapılmıştır. Gerçekleşen olaylarla ilgili olarak burada ortaya konulan yorumların hadiseleri bütün gerçekliğiyle ortaya koyduğu iddiasında değiliz. Esasında bu hiç kimse için de mümkün olmaz. Dolayısıyla dile getirilen değerlendirmelerin bu tarihi süreçte gerçekleşen olayların anlaşılmasında mütevazı katkılar olarak görülmesi gerekir. Şüphesiz bu hususta gerçekleştirilecek başka çabalar, karanlıkta kalmış olan bu tarihi sürecin üzerindeki sis perdesinin aralanmasına yardımcı olacaktır. Umudumuz bu çalışmanın, başka nitelikli ve verimli araştırmalara bir vesile teşkil etmesidir.

Bütün akademik faaliyetlerde olduğu gibi bu eserin hazırlanması konusundaki teşvikleriyle beni cesaretlendiren ve çalışmayı baştan sona gözden geçiren muhterem hocam Prof. Dr. Hüseyin Algül'e ve Emevîler tarihiyle ilgili olarak Şam'da araştırmalar yapma imkânı sağlayan fakültemiz dekanı Prof. Dr. Ahmet Saim Kılavuz'a minnettarlığımı bildirmek isterim. Kitabın müsveddesini okuyup çok değerli katkılar lutfeden hocalarım Prof. Dr. Osman Çetin, Doç. Dr. Cağfer Karadaş ve Yard. Doç. Dr. Salih Pay'a, kitabın son okumasını gerçekleştiren eşim İlknur Günay Hanım'a şükranlarımı sunarım. Son olarak Hüseyin Kader'in şahsında çalışmanın kitaplaşmasında emekleri geçen Ensâr Neşriyat'ın tüm ilgililerine teşekkür ederim.

Gayret bizden, muvaffakiyet Allah'tandır.

Âdem APAK
Şam 2008

GİRİŞ

BAŞLANGIÇTAN DEVLETİN KURULUŞUNA KADAR EMEVÎLERİN İKTİDAR SERÜVENİ

Emevîler devleti, adını hanedanın kurucusu olan Muaviye b. Ebû Süfyan'ın Benî Ümeyye soyuna mensup olması sebebiyle almıştır. Benî Ümeyye cahiliye dönemi Mekke'sinde önemli bir yere sahipti. Nitekim şehrin kabileleri arasında taksim edilen önemli görevlerden biri olan başkomutanlık (Kıyâde) bu soyun uhdesinde bulunuyordu. Kıyâde vazifesi önce kabileye adını veren Ümeyye b. Abdüşşems, onun ardından da oğlu Harb b. Ümeyye tarafından yürütülmüştür. Hz. Peygamber'in (sav) gençliği döneminde amcalarıyla birlikte katıldığı Ficar savaşlarında Kureyş kabilesinin komutasını Harb b. Ümeyye üstlenmiştir.[2]

Cahiliye dönemi Mekke'sinde Ümeyyeliler ile Hz. Peygamber'in (sav) kabilesi Hâşimîler çeşitli nedenlerle karşı karşıya gelmişlerdir. Bunlardan ilki Rasûlüllah'ın (sav) ikinci kuşak dedesi Hâşim ile Ebû Süfyan'ın dedesi Ümeyye arasında

---

2 İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye,* (thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfız Şelebî), I-IV, Beyrut ts., I, 198.

Mekke liderliği konusundaki anlaşmazlıktır. Taraflar bu konuda kimin haklı olduğunun tespiti için Huzaa kabilesinin kâhinine müracaat etmişler, kâhin bu meselede Hâşim'i haklı bulmuş, Ümeyye'nin ise davalısına elli deve vermesi ve on yıl Şam'a sürgüne gitmesini hükmetmiştir. İki aile büyüğü arasında gerçekleşen bu hadise, tarih kaynaklarına göre Benî Hâşim ile Benî Ümeyye husûmetinin miladı olarak kabul edilmiştir.[3]

Benî Hâşim ve Benî Ümeyye arasında Hz. Peygamber'in (sav) dedesi Abdülmuttalib ile Ebû Süfyan'ın babası Harb arasında da benzer bir husumet meydana gelmiştir. Bu defa anlaşmazlığın sebebi Harb b. Ümeyye'nin ticarî rekabetten dolayı Abdülmuttalib'in Uzeyne adındaki komşusunu öldürtmesi, bu gelişme üzerine Abdülmuttalib'in komşusunun hakkını almak için Harb b. Ümeyye ile mücadele etmesidir. Aradaki anlaşmazlık yine hakeme götürüldüğünde Hz. Ömer'in ceddi Nufeyl b. Abdüluzzâ, Abdülmuttalib'i haklı bulmuş, sonuçta Harb, öldürülen tacirin diyet bedelini tazmin etmek zorunda kalmıştır.[4] Bu ikinci olay, zaten çekişme içinde olan iki kabile arasındaki nizâyı daha da derinleştirmiştir.[5]

---

3 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), I, 61, 76; İbn Habîb, *el-Munemmak fî Ahbâri Kureyş*, (tsh. Hurşid Ahmed Faruk), Beyut 1985, s. 97-100; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, (thk. Muhammed Hamidullah), Jerusalem, 1963, I, 61; Makrîzî, *en-Nizâ ve't-Tehâsüm fîmâ Beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim*, (thk. Hüseyin Munis), Kâhire 1988, s.40-41. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Cevad Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1993, IV, 64-75; Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimi İlişkileri*, Ankara 1997, s. 88-94.

4 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 87; Belâzürî, *Ensâb*, I, 73-74; İbn Habîb, *el-Munemmak*, s. 90-94.

5 Emevî ailesinin İslâm öncesi Mekke toplumundaki yeri hakkında bk. Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebû Süfyan*, Ankara 1990, s. 26-32.

Cahiliye döneminden itibaren Mekke'de Hâşimîlerin yürüttükleri dinî nitelikli görevler, onlara Arap toplumu üzerinde önemli bir manevî nüfuz sağlamışken, buna karşılık Emevîler maddî nüfuzu temsil ediyorlardı.[6] Her iki kabile farklı alanlarda temâyüz etmiş olmasına rağmen, yine de aralarında gizli-açık rekabet devam etmiştir. Bu durum İslâm dininin tebliği sürecinde daha belirgin hale gelmiştir. Nitekim Emevîler, tarihî rakipleri olan bir kabileye mensup peygambere ve onun dinini kabul edenlere karşı şiddetli muhalefet sergilemişlerdir. Her ne kadar Benî Ümeyye içinden Hz. Osman, Ebû Huzeyfe, Hâlid b. Sa'îd gibi gençler Müslümanlar arasına katılmışlarsa da, bu ailenin genel politikası Hz. Peygamber'in (sav) davetini engelleme üzerine kurulmuştur. Bundan dolayı gerek Rasûlüllah (sav), gerekse diğer Müslümanlar aleyhine gerçekleştirilen her türlü faaliyetin içinde bu kabile önderleri aktif bir şekilde yer almışlardır. Hatta onlar, şehirdeki nüfuzları sebebiyle İslâm davetini engelleme girişimlerinde öncü bir rol üstlenmişlerdir. Mekke döneminde Müslümanlığın yayılmasını önleme faaliyetlerinde yer alan Ümeyyeli liderler, Hz. Peygamber'in (sav) Mekke'den Medine'ye hicretinden sonra Müslümanlar üzerine gerçekleştirilen askerî faaliyetlerin de baş icracıları olmuşlardır. Örnek vermek gerekirse Ebû Süfyan Şam'dan geri dönen Mekke kervanın idarecisi sıfatıyla Bedir savaşının görünen sebebi olmuştur.[7] Aynı savaştan önce Mekke müşrikleri adına meydana çıkarak Müslümanlarla teke tek çarpışmak isteyenler de onun en yakınları olan Utbe b. Rebia, Şeybe b. Rebia ve Velid b. Utbe'dir.[8] Bedir savaşından son-

---

6 Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1976, s. 110-111.

7 Vâkıdî, *Kitabü'l-Meğâzî*, (thk. Marsden Jones), I-III, Beyrut 1984, I, 27-28; İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 257.

8 Vâkıdî, *Meğâzî*, I, 68-69; İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 277-278; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 17, 23-24.

ra Mekkeliler ile Müslümanların yeniden karşı karşıya geldikleri Uhud ve Hendek savaşlarında müşrik ordusunun komutanı ise, o dönemde hem Benî Ümeyye'nin hem de Mekke'nin reisi konumunda olan Ebû Süfyan'dan başkası değildir.[9] Yine Ebû Süfyan, Mekke'nin fethi esnasında şehrin Müslümanlara savaşsız teslim olması sırasında Mekke temsilcisi konumunda olmuştur.[10]

Başta Ebû Süfyan olmak üzere Mekke'nin fethine kadar Müslümanlar aleyhine faaliyet gösteren müşrik Emevîlerin büyük çoğunluğu fethin hemen ardından İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Onlar, geç bir dönemde Müslüman olmalarına rağmen, gerek idarî konulardaki tecrübeleri, gerekse Hz. Peygamber'in (sav) müellefe-i kulûb siyaseti gereği Mekke fethinden sonra çeşitli devlet görevlerine getirilmişlerdir. Rasûlüllah'ın (s.a.v) bu aileden resmî vazifeye tayin ettiği ilk kişi, Mekke valiliğine getirilen Attâb b. Esîd'dir. [11] Diğer taraftan ailenin reisi konumundaki Ebû Süfyan, Havlan ve Becîle kabilelerinin zekât âmili olarak görevlendirilmiş[12], onun büyük oğlu Yezid de Teymâ[13] bölgesinin idaresine memur kılınmıştır.[14] Ebû Süfyan'ın diğer oğlu Muaviye ise Rasûlüllah'ın (sav) kâtipleri arasına dâhil edilmiştir.[15] Bunlardan başka aynı soydan Hâlid b. Sa'îd

---

9 Vâkıdî, *Meğâzî*, I, 199-20, 203-204, II, 443-444; İbn Hişâm, *es-Sîre*, III, 64-67, 224-226, 230; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 37, 65-66; Belâzürî, *Ensâb*, I, 312-313; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 20-21.

10 Vâkıdî, *Meğâzî*, 823; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 47; Belâzürî, *Futûh*, s. 52, 54-55.

11 İbn Hişam, *es-Sîre*, IV, 83; Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî*, III, 889.

12 Belâzurî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, 229-230.

13 Teymâ, Şam ile Vâdi'l-Kurâ arasında hac yolu üzerinde bulunan bir yerleşim merkezidir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975, II, 67.

14 İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, Beyrut 1941, s.126. Hz. Peygamber'in (sav) Ümeyyeli idarecileri için bk. Sarıçam, *Emevî-Hâşimi İlişkileri*, s. 206-218.

15 İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, Beyrut 1970, s. 152-153; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb fî Ma'rîteti'l-Ashâb*, I-IV, Kâhire ts. (Dâru Nehdati Mısr), III, 1416; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî M'arifeti's-Sahâbe*, (thk. Muhammed İbrahim-Muhammed Ahmed Aşur), I-VII, ? 1970 (Kitabü'ş-Şi'b), V, 209.

Mezhic kabilesinin zekâtlarının toplanması görevini üstlenmiştir.[16] Allah Rasûlü (sav) Hicretin 10. (M. 632) yılında İslâm'ın yayıldığı bütün beldelere vali ve zekât amilleri görevlendirmesi uygulamasında[17] Hâlid"i San'a[18] bölgesinin idaresine getirirken[19], onun kardeşi Ebân b. Sa'îd'i ise Medine'den Necid[20] istikametine giden bir seriyyeye komutan tayin etmiştir.[21] Hz. Peygamber (sav) Hicretin 9. (M.631) yılında Ebân b. Sa'îd'i Bahreyn[22] valisi yapmış[23], Hâlid b. Sa'îd'in diğer kardeşleri Amr b. Sa'îd'i, Vâdi'l-Kurâ[24]; Sa'îd b. Sa'îd'i de Ureyne[25] bölgesinin sorumluluğuna getirmiştir.[26]

Benî Ümeyye mensupları Hz. Peygamber (sav) devrinden sonraki tarihî süreçte de devlet bürokrasisindeki etkin varlıklarını sürdürdüler. Nitekim ilk halîfe Hz. Ebû Bekir bu aileden Hâlid b. Sa'îd'i Teymâ'da bulunan askerî birliklerin başına getirdi.[27]

---

16 İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-IV, Mısır 1328, I, 407; Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, (çev. Ahmet Özel), I-III, İstanbul 1990-1993, II, 156.

17 İbn Hişam, *es-Sîre*, IV, 243; Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk.Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân), III, 147; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986, II, 205.

18 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 425-431.

19 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, 529.

20 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 261-266.

21 İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, I, 62; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, I, 46; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 14.

22 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 347-349.

23 İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, I, 62.

24 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 345.

25 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 115.

26 Kettânî, *et-Terâtib*, II, 7.

27 Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, 588; Taberî, *Tarih*, III, 387-388; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 275-276; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif–Mektebetü'n-Nasr), VII, 3; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), I-XX, Beyrut 1987, II, 81.

Aynı anda Ebû Süfyan'ın büyük oğlu Yezid'i de Şam cephesine gönderdiği ordulardan birine komutan tayin etti. Muaviye ise ağabeyinin ordusunda öncü birliklerin komutanı oldu.[28] Yezid ve Muaviye kardeşler Şam fetihlerinde, özellikle Ürdün sahil şehirlerinin ele geçirilmesinde büyük başarı gösterdiler.[29] Yezid daha sonra Hz. Ömer tarafından Şam valiliğine getirildi. Hicretin 18. (M.639) yılında Suriye bölgesinde vuku bulan ve Ebû Ubeyde b. Cerrah ve Muaz b. Cebel gibi ordu komutanları başta olmak üzere İslâm ordusundan yaklaşık 25 bin kişinin ölümüne sebep olan veba hastalığına[30] Şam valisi Yezid b. Ebû Süfyan da yakalanınca onun bütün yetkileri kardeşi Muaviye'ye devredildi.[31] Bu karar Ebû Süfyan ailesi tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştır.[32] Hicretin 20. (M.640) yılında gerçekleşen bu tayinin ardından Muaviye b. Ebû Süfyan Şam bölgesinde o zamana kadar fethedilememiş pek çok beldeyi Müslüman hâkimiyetine dâhil etmiştir.[33]

Suriye'yi tamamen kontrol altına alan Muaviye, Bizans'tan kalan tersanelerden faydalanarak teşkil ettiği ilk İslâm donanma-

---

28 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1987, s.165; Ya'kûbî, *Tarih*, I-II, Beyrut 1960, II, 140; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 20.

29 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 160.

30 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 190; Taberî, *Tarih*, IV, 60-62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 390-391; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 78.

31 İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Meârif*, s.150; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 150, Taberî, *Tarih*, IV, 62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 392; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 79.

32 İbn Abdirabbih, *Kitabu Ikdi'l-Ferîd*, I-VII, Kâhire 1965, IV, 365.

33 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, (thk. Süheyl Zekkâr), I-II, Beyrut 1993, s. 98; İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, s.150; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.191-192; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 150, Taberî, *Tarih*, III, 603-605; IV, 62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 346, 392; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 79.

sı ve deniz birlikleriyle Kıbrıs adasının fethine çıkmak için Hz. Ömer'den izin istedi. Ancak halîfe, o dönemde Müslümanların deniz seferleriyle ilgili olarak yeterli tecrübeye sahip olmadıkları gerekçesiyle onun teklifini geri çevirdi.[34] Deniz seferi iznini alamayan Muaviye bunun yerine Bizans'ın kontrolünde bulunan Anadolu toprakları üzerine düzenli yaz ve kış seferleri başlatmaya karar verdi.[35] Bu faaliyetler neticesinde elde ettiği ganimet ile Suriye'de güçlü bir ordu ve iktisadî yapı oluşturmayı başardı. Aynı anda Bilâdü'ş-Şam'da sayıca hâkim durumda olan Kelb kabilesinden Meysûn isimli bir kadınla evlenmek suretiyle bölgedeki kamuoyu desteğini artırdı.[36] Bu şekilde Şam topraklarında kendisine bağlı, askerî ve iktisadî açıdan güçlü bir toplum meydana getirmiş oldu.

Hz. Ömer'den sonra kendisi gibi Benî Ümeyye'ye mensup Hz. Osman'ın halîfe olması Muaviye'ye Şam bölgesinde daha serbest hareket etme imkânı sağladı. Nitekim Hz. Osman'ın göreve gelmesiyle birlikte onun bölgede sorumlu olduğu toprakların sınırı ve siyasî yetkileri arttırıldı. Muaviye bunlara ilave olarak Hz. Ömer tarafından geri çevrilen deniz seferi iznini alarak (H.27/M.648) ve (H.33/M.653) yıllarında gerçekleştirdiği iki askerî harekât sonucunda Kıbrıs adasını tamamıyla ele geçirdi. Daha sonra da buraya yaklaşık 12 bin kişilik bir muhafız birliği yerleştirdi.[37]

---

34 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.208; Taberî, *Tarih*, IV, 260-261.

35 Taberî, *Tarih*, IV, 250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 44; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 123.

36 İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, I-II, Haydarabad, 1975, II, 284.

37 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 116; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 208-209; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, (nşr. Ömer Faruk Tabbâ), Beyrut ts. (Dâru'l-Erkam), s. 131; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 166; Taberî, *Tarih*, IV, 259-263; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 153. Müslümanların ilk deniz seferleri hakkında bk. Ayhün, Erşahin Ahmet, *İslâmın İlk Yıllarından Emevîlerin Sonuna Kadar Deniz Seferleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 1989.

Muaviye'nin Şam valiliği Hicretin 35 (M. 656) yılında Hz. Osman'ın şehid edilmesine kadar aralıksız bir şekilde devam etti. Bu süreçte meydana gelen dâhilî problemlerde diğer Ümeyyeli bürokratlar gibi Muaviye de yönetim muhaliflerinin hedeflerinden biri haline geldi.[38] Buna rağmen Muaviye, gelişmeler karşısında politik hayata daha etkin bir şekilde müdahil olmaya, adeta halîfenin hamisi gibi davranmaya başladı.[39]

Hz. Osman'ın Hicretin 35. (M.656) yılında isyancılar tarafından katledilmesinin ardından halîfe seçilen Hz. Ali'ye biatten imtina eden Ümeyyeliler başkenti terk ederek Mekke'ye gittiler.[40] Onlardan bir kısmı burada toplanan, daha sonra da Basra'da yönetime muhalif bir topluluk haline gelen Cemel ashâbına aktif bir şekilde katıldılar, hatta bu hareketin en büyük maddî destekçisi oldular.[41] Diğer taraftan Şam'da bulunan Muaviye Hz. Osman'ın kanını savunma iddiasıyla yeni halîfeye biat etmeyeceğini ilân etti. Hz. Ali'nin Şam valiliğine tayin ettiği Sehl b. Huneyf daha

38 Belâzürî, *Ensâb*, V, 67; Taberî, *Tarih*, IV, 358-360; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 82-83.

39 İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvere*, (thk. Fehim Muhammed Şeltut) I-IV, ? ts., III, 1093-1094; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, (thk. Tâhâ Muhammed Zeynî), I-II, Kâhire 1967, I, 33; Taberî, *Tarih*, IV, 344-345; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 79. Hz. Osman döneminde Muaviye b. Ebû Süfyan'ın faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Apak, Adem, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İstanbul 2003, s. 85-179.

40 Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'atü Cemel*, (thk. Ahmed Ratib Armus), Beyrut 1993, s. 92, 97; Taberî, *Tarih*, IV, 433, 448, 452.

41 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 114; Taberî, *Tarih*, IV, 449-452; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964, II, 366; Makdisî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, I-VI, Paris 1916, V, 210-211; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992, V, 80; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 231.

eyalet sınırlarına girmeden Muaviye'nin emri doğrultusunda geri çevrildi.[42]

Muâviye, Hz. Osman'ın öldürülmesine seyirci kaldığı, isyancılarla işbirliği yaptığı ve selefinin katillerini ordusunda barındırdığı gibi gerekçelerle Hz. Ali'nin halîfeliğini tanımadığını açıkladı. Daha sonra da Hz. Osman'ın yakın akrabası olması hasebiyle onun kanını dava ederek Şam halkından destek talebinde bulundu. Bu adımında onun asıl hedefi, maktul halîfenin başına gelenleri istismar ederek Hz. Ali'nin meşru halîfe olmadığını ortaya koymaktı. Muaviye bunu gerçekleştirmek için meseleyi kendisi ile halîfe arasındaki bir çekişmeden çıkarıp Hz. Ali-Hz. Osman tartışmasına çevirmeye çalıştı.[43] Taraftarlarını halîfenin Hz. Ali tarafından öldürüldüğüne inandırmak amacıyla Numan b. Beşîr tarafından Medine'den getirilen maktul halîfenin kanlı gömleği ile hanımı Nâile'nin saldırı esnasında kesilen parmaklarını yaklaşık bir yıl süreyle Şam Camii'nde sergiledi. Muaviye'nin propaganda faaliyetlerinden etkilenen Şamlılar, halîfenin kanını dökenlerle savaşmaya dair yeminler ederek Hz. Osman'ın katilleri öldürülmedikçe veya kendilerine teslim edilmedikçe halîfeye biat etmeyeceklerini ilân ettiler.[44]

Şam halkını Hz. Osman'ın kanı üzerinden yönetim aleyhine kışkırtan Muaviye, aynı anda Hz. Ali'ye karşı mücadelesinin alt yapısını hazırlamak amacıyla Şurahbil b. Sımt, Mâlik b. Hübeyre

---

42 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 133; Taberî, *Tarih*, IV, 442-442; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 75-76; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 229-230.

43 Onat, Hasan, *Emevîler Dönemi Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara 1993, s. 41; Akbulut, Ahmet, *Sahâbe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992, s. 222-227.

44 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 74; Taberî, *Tarih*, IV, 562; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 98, 141-142; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 254.

gibi Suriye bölgesindeki kabile liderleri ve Amr b. el-Âs gibi siyasî tecrübeye sahip Kureyşlilerle ittifaklar gerçekleştirdi.[45] Bunun yanında Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebû Vakkâs, Muhammed b. Mesleme başta olmak üzere ashâb ileri gelenlerine mektuplar göndermek suretiyle asıl amacının Hz. Osman'ın intikamını almak olduğunu, bu konuda kendilerinden ilgi ve destek beklediğini bildirdi. Ancak Medine'deki muhatapları onun çağrısına olumlu cevap vermediler.[46]

Muaviye, hareketinin başlangıç aşamasında Mekke'de Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr üçlüsünün öldürülen halîfenin kanını dava etmek amacıyla gerçekleştirdikleri harekâta ilgisiz kalarak onlarla Hz. Ali arasındaki mücadelenin sonucunu beklemeye karar verdi.[47] Bu esnada siyasî ortağı Amr b. el-Âs ile tertip ettiği bir komplo neticesinde Mısır valisi Kays b. Sa'd'ın halîfe tarafından görevden alınmasını ve Mısır'ın kendisi için kolay bir hedef haline getirilmesini sağladı.[48]

Muaviye'nin Hz. Ali'ye karşı giriştiği siyaset mücadelesi sonuçta Şamlılar ile Iraklıların Sıffin'de karşı karşıya gelmelerine sebep oldu. Savaş öncesinde yapılan görüşmeler esnasında Şam temsilcilerinin Hz. Ali'den halîfe katillerinin cezalandırılması

---

45 Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn), Beyrut, 1990, s. 34-42, 44-52, 80; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 86-88; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 148-150; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 184-186; Taberî, *Tarih*, IV, 558-561; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 140-141; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253.

46 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 63-64, 71-77; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 88-91.

47 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Tarihi'l-Beşer*, I-IV, ? ?, I, 234.

48 Taberî, *Tarih*, IV, 552-555; Kindî, *Vulât*, s. 21-22; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 138-139; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 253; Makrizî, *Hıtat*, I-II, Beyrut ts. (Dâru Sâdır), I, 300; İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zahire fi Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, I-XXII, Kahire 1929, I, 132.

veya kendilerine teslim edilmesini talep ettikten sonra, görevinden ayrılması ve yeni halîfenin şûrâ ile seçilmesini istemeleri Muaviye'nin, hareket plânında katillerin cezalandırılması meselesini aşarak, halîfenin meşruiyetini tartışma konusu yapma safhasına geçtiğini gösterir. Daha önce suçluların bizzat yönetim tarafından cezalandırılması veya kendilerine teslim edilmesi halinde Hz. Ali'ye biat edeceğini açıklayan Muaviye[49], bu defa katiller teslim edilse dahi biate yanaşmayacağını, Müslümanların yeni halîfesinin şûrâ ile seçilmesi gerektiğini söylüyordu. Aslında bu düşünce, mücadelesinin başından itibaren Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasından başka bir hedefinin olmadığını ileri süren ve bu amaçla insanları etrafında toplayan Muaviye'nin gerçek niyetini ortaya koyar ki, bu da Hz. Ali'nin yeri olan hilâfet makamını ele geçirmekten başka bir şey değildir.[50]

Sıffin'de Iraklılar ve Şamlılar arasında aralıklarla üç ay boyunca devam eden savaş, Hz. Ali lehine sona ermek üzere iken[51] Muâviye'nin siyasî ortağı Amr b. Âs'ın yaptığı Kur'ân'ın hakemliği teklifiyle yeni bir veche kazandı.[52] Şamlıları mutlak yenilgiden kurtaran bu teklif, Irak tarafının birbirine düşmesine sebep oldu; askerlerden bir kısmı yapılan davete derhal icabet edilmesi

---

49 Taberî, *Tarih*, V, 5-6; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 146; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 258-259.

50 Kutluay, Yaşar, *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu*, Ankara 1959, s. 49; Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, s. 28.

51 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 477-481; Taberî, *Tarih*, V, 47; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 160.

52 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 31-32; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 101-102; Taberî, *Tarih*, V, 48; İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, IV, 364; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 400; İbn Hibbân, *Kitabu's-Sikât*, II, 292; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 120-121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III,160-161; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 541; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 186; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 273.

gerektiğini söylerken[53] başka bir kısmı ise bunun yenilgiyi mukadder gören Şamlılar tarafından düzenlenen bir oyun olduğunu ileri sürdüler.[54] Hz. Ali de ikinci grubun kanaatini taşıyordu.[55] Fakat ordusu içinde daha etkin oldukları anlaşılan tahkim taraftarları onun nasihat ve ikazlarını dikkate almadıkları gibi, şayet bu teklife karşı çıkarsa ordudan ayrılmak, onu Şamlılara teslim etmek, hatta kendisini öldürmekle tehdit ettiler. Neticede Hz. Ali, savaşın devamı hususundaki düşüncesine rağmen ordusundaki tahkim taraftarlarının fikrini kabul etmek zorunda kaldı.[56] Daha sonra yapılan görüşmelerin ardından taraflarca seçilen hakemler Amr b. el-Âs ile Ebû Mûsâ el-Eş'arî, savaşın durdurulması ve iki

---

53 Kutluay, Şamlıların tahkim çağrısına olumlu cevap verilmesini isteyen ve Irak bütünlüğünü bozanların Sebeîler olduğunu öne sürmekte ve bu olayın bütün sorumluluğunu onlara yüklemektedir. bk. (Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965, s. 48). Ancak müellif, eserinin 53. sayfasında Abdullah b. Sebe'nin Sıffin'e katılıp katılmaması meselesinin açık olmadığını ifade etmekte, ancak kendisinin, onun Sıffin'e katıldığı kanaatinde olduğu izlenimi vermektedir. Tahmine dayalı bir olayın sonucunu kesin olarak ifade etmek pek tutarlı olmasa gerekir. İbn Sebe ve Sebeiyye'nin Sıffin savaşındaki konumu hakkında bk. Tâhâ Huseyn, *el-Fitnetü'l-Kübrâ* I-II, *(Ali ve Benûhu)*, ? ts., II, 91-94.

54 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 484-485, 489-490; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 255-256; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 104; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*,s. 174; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 405.

55 Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 489; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 188-189; Taberî, *Tarih*, V, 48-49; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 401; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III,161; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 186; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 273-274.

56 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 188-189; Taberî, *Tarih*, V, 49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 161; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 274. Hz. Ali'yi tahkimi kabule zorlayanlar hakkında bk. Demircan, Adnan, "Ali b. Ebî Tâlib'i Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine", *İSTEM*, yıl.3, sy. 6, Konya 2005, s. 51-58.

taraf arasındaki problemlerin çözülmesi için bir toplantı tertiplenmesi üzerinde mutabakata vardılar. [57]

Sıffin savaşı sonrasında kabul edilen tahkimnâme Muaviye için aslında çok önemli bir başarıdır. Zira bu sayede Şamlılar mutlak hezimete uğramak üzereyken çarpışmaların durdurulmasını temin ederek kendilerini savaşın acı sonucundan ve felâketinden kurtarmışlardır. Üstelik alınan kararla Muaviye, yönetime isyan eden bir vali olmaktan çıkarak, Hz. Ali tarafından resmen tanınan bir siyasî taraf/rakip konumuna yükselmiştir. Dolayısıyla Sıffin savaşı cephede halîfe lehine sonuçlanmış gibi görünse de, sonuçta mücadelede daha avantajlı hale gelen Şamlılardır.[58]

Sıffin savaşı akabinde Muaviye lehine görülebilecek yeni gelişmeler meydana geldi. Zira halîfe Irak'ta gerek tahkimin kabulü, gerekse hakemlerin seçimi sebebiyle ordusunda ortaya neş'et eden daha sonra Haricî muhalefet grubunu teşkil edecek büyük bir iç problemle uğraşmak zorunda kalmıştı.[59] Kendi bünyesinden çıkan bu hareketle mücadele etmek zorunda kalan, bunun sonucunda moral olarak ve fizikî anlamda büyük güç kaybına uğrayan Hz. Ali, artık Şamlılar üzerine yeni bir sefer düzenleme imkânı bulamadı. Buna karşılık Muaviye mutlak yenilgiden kurtulduğu gibi, Irak'ta birliği sağlamakta sıkıntıya düşen Hz. Ali karşısında daha güçlü hale geldi.

---

57 Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 504-508; 510-511; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 114-115; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*,s. 178-179; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 189-190; Taberî, *Tarih*, V, 52-54; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 403; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 122-123; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 162-163; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 187; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 277-278.

58 Tahkimle ilgili geniş bilgi için bk. Önkal, Ahmet, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM*, y. 1, sy. 2, Konya 2004, s. 33-68.

59 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 144; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 191; Taberî *Tarih*, V, 57, 63; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 405-406; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 221-222; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 124; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 165-166; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 187; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 279.

Hicretin 38. (M.658) yılında Ezruh'da gerçekleştirilen Hakemler Toplantısı (Hakem Olayı), Iraklılarla Şamlılar arasında var olan ihtilâfı çözmek bir yana, meseleyi daha da içinden çıkılmaz hale getirdi. Tarihî rivayetlere göre Irak tarafının temsilcisi Ebû Mûsâ el-Eşarî, toplantı sonunda Hz. Ali'yi halîfelikten azletmiş, onun ardından söz alan Muaviye'nin hakemi Amr b. el-Âs ise kendisinin de diğer hakeme katılarak Hz. Ali'yi görevden uzaklaştırdığını, ancak onun yerine Muaviye'nin halîfeliğe getirdiğini ilân etmiştir.[60] Sıffin savaşı neticesinde imzalanan tahkimnâmenin kabulünde olduğu gibi Ali-Muaviye mücadelenin bu safhası da yine Şam tarafının beklentileri doğrultusunda gerçekleşmiştir. Son gelişme ile Hz. Ali'nin Iraklılar üzerindeki otoritesini kaybetme, buna karşılık Muaviye'nin onun yerine geçme süreci hızlanmıştır. Muaviye bunun ilk adımı olarak, Amr b. el-Âs'ın hakemler görüşmesi sonucunda aldığı tek taraflı kararına istinaden dönüş yolunda taraftarlarından biat almaya başlamıştır.[61]

Hz. Ali'nin Irak'ta Hâricîlerin sebep olduğu iç problemlerle uğraşmasını fırsat bilen ve kendisini halîfe ilan eden Muaviye ikinci adım olarak siyasî rakibinin idaresinde bulunan bölgelere taciz saldırıları başlattı. İlk adım olarak Mısır'ı ele geçirdi.[62] Hz. Ali bu sal-

---

60 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 548-550; Taberî, *Tarih*, V, 71; İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, IV, 348; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 128; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 168; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 284.

61 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 546; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 412; Makdisî, *Kitabu'l-Bed'*, V, 229; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, III, 552.

62 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 194; Taberî, *Tarih*, V, 110-113; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 420; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 226; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 179-180; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, I, 188; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 315-316; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm*, I, 144-145. Bu konuda değerlendirmeler için bk. Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 159-164.

dırı karşısında hiçbir şey yapamadı.[63] Muaviye Mısır'da elde ettiği kolay başarının ardından hazırladığı orduları sırasıyla Hz. Ali'nin yönetiminde bulunan Irak, Hicaz, Yemen gibi bölgelere sevk etti. Şam'dan gelen ordular bu eyaletlerde kontrolü ele geçiremedilerse de, merkezî hükümetin itibarını derinden sarsmayı başardılar.[64]

Irak'ta Hâricîlerle mücadelesi sebebiyle günden güne psikolojik, askerî ve siyasî güç kaybına uğrayan Hz. Ali'nin Hicretin 40. (M.661) yılında bir Hâricî tertibi sonucunda şehid edilmesi Muaviye için iktidar yolunda bulunmaz bir fırsat oldu.[65] Nitekim bu haberi aldıktan sonra Suriye halkından "emîrü'l-mü'minîn" unvanıyla yeniden biat aldı.[66] Ardından da hiç vakit kaybetmeden babasının yerine halîfe seçilen Hz. Hasan[67] üzerine büyük bir ordu sevketti.[68] Aynı anda Hz. Hasan Iraklılara olan güvensizliği sebebiyle Muaviye ile rekabet edemeyeceğini anlayınca bazı

---

63 Taberî, *Tarih,* V, 108-109; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 180-181; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VII, 316-317.

64 Bu konuda bk. Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi II,* İstanbul 2007, s. 357-361.

65 İbn Sa'd, *et-Tabakât,* III, 35-38; İbn Kuteybe, *el-İmâme,* I, 138; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*,s. 197-198; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 212-213; Taberî, *Tarih,* V, 144-149; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,* II, 424-426; Makdisî, *Kitabü'l-Bed',* V, 232-233; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* V, 176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 194; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar,* I, 189-190; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VII, 331. Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle ilgili olarak ayrıca bk. Günal, Mustafa, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset,* İstanbul 1998, s. 203-207; Kapar, M. Ali, "Hz. Ali'nin Öldürülmesiyle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Konya 1994, sy. 3, s. 341-346.

66 Taberî, *Tarih,* V, 161; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 202.

67 Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 150; İbn Kuteybe, *el-İmâme,* I, 140; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl,* s. 199; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 214; Taberî, *Tarih,* V, 162.

68 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* s. 200; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 215.

şartlar ileri sürerek halîfeliği rakibine bırakma kararı verdi.[69] Her iki taraf arasında yapılan görüşmeler sonucunda Hicretin 41 yılı Rebîülevvel ayında (Temmuz 661) Hz. Hasan, Kûfe Mescidi'nde halîfeliği Muaviye'ye devretti. Böylece iktidar, Hz. Osman'ın hakkını savunma adına ortaya çıkan Muaviye'nin eline geçti ve kendisi Müslümanların yeni halîfesi oldu.[70]

Hz. Hasan'ın Muaviye'ye biatıyla birlikte Müslümanlar yeniden tek yönetim altında toplanmış, aynı anda yaklaşık bir asra yakın iktidarda kalacak olan Emevî Devleti'nin temelleri atılmış oldu. Muaviye'nin halîfeliğinin resmî olarak Hakem olayının hemen ardından gerçekleştiği veya onun Hz. Ali'nin ölümünden sonra halîfe olduğu şeklinde rivayetler bulunmakla birlikte, Sünnî görüş onun gerçek halîfeliğinin Hz. Hasan'ın kendisine biatiyle geçerlilik kazandığını kabul eder.[71]

---

69 Hz. Hasan'ın Muaviye ile yapmış olduğu anlaşmanın sebebi ve şartları hakkında geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 174-179; Demircan, Adnan, *İktidar Mücadelesi*, s. 72-86; Kapar, M. Ali, *Halîfeliğin Emevîlere Geçişi ve Verasete Dönüşmesi*, İstanbul 1998, s.24-40; Söylemez, M. Mahfuz, "Hz. Hasan'ın Hilâfeti Muaviye'ye Devrinin Arkaplanı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c.14, sy. 3-4, Ankara 2001, s. 466-468. Ayrıca bk. Bâkır, Şerif el-Kureşî, *Hayâtü'l-İmam el-Hasan b. Ali*, I-II, Beyrut 1983; Demircan, Adnan, "Hz. Hasan ve Halîfeliği", *Harran ÜİFD*, sy. 1, Şanlıurfa 1995, s. 81-109; Fığlalı, E. Ruhi, "Hasan", *DİA*, XVI, 282-285.

70 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 152-153; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 202; Taberî, *Tarih*, V, 162; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 387; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 204. Muaviye'nin, dolayısıyla Emevîlerin iktidar mücadelesi süreci hakkında bk. Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam*, I-VI, Dımaşk 1935-1938, I, 133-140; Gadban, Münir Muhammed, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, Dımaşk 1989, s. 23-245; Işş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, Dımaşk 2007, s. 32-135.

71 Bu konuda bk. Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, II, 87-88.

BİRİNCİ BÖLÜM

SÜFYÂNÎLER

I. EMEVÎLER DEVLETİ'NİN KURULUŞU

A. MUAVİYE B. EBÛ SÜFYAN'IN SİYASÎ KİŞİLİĞİ VE YÖNETİM ANLAYIŞI

Mekke'de siyasî tecrübe ve güç sahibi bir kabileye mensup olan Muaviye, babası Ebû Süfyan'ın terbiyesi ve gözetimi altında bir siyaset adamı olarak yetişti. Müslüman olduktan sonra da Hz. Peygamber'in (sav) kâtipleri arasına dâhil oldu. Hulefâ-i Râşidîn döneminde ise ordu komutanlığı ve Şam valiliklerinde bulundu. Gerek şahsî kabiliyeti, gerekse zamanla devlet kademelerinde elde ettiği tecrübe ve gerçekleştirdiği icraat sebebiyle Arap tarihinin dört siyaset dâhisinden biri kabul edildi.[72]

Muaviye'nin bir siyaset dâhisi sayılmasının asıl sebebi, insanlarla ilişkilerindeki mahareti ve ileri görüşlülüğüdür. Ona göre insan için en iyi ölçü akıldır. Bu aklın üçte biri yol gösterici zekâ, geri kalan üçte ikilik kısmı ise olup bitenleri gördüğü halde görmezlikten gelmektir. Akıllılığın diğer bir kıstası ise sonunda çıkılmak istenecek bir işe hiç girmemektir.[73] Muaviye'ye göre

72 İbn Abdirabbih, *el-Ikdu'l-Ferîd*, V, 7; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III, 1188; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 185; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXIII, (thk. Şuyab Arnavud), Beyrut 1985, III, 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 20-21; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 2-3; Akkâd, Abbâs Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye*, Kahire 1994, IV, 38.

73 İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, II, 242.

eğer insanî ilişkiler karşılıklı olarak akıl çerçevesinde gerçekleştirilirse istenilen hedefe ulaşmak mümkün olur. Zira siyaset gerçekçiliğe (realizm) dayanır, duygusallığa kesinlikle yer tanımaz. Politik hayatın ancak akıllı insanlarla ve onlarla kurulacak tutarlı ve mantıklı münasebet ve diyaloglarla yürüyebileceğini düşünen Muaviye, bu konuda kendi anlayışını şöyle dile getirir:

"İnsanlarla kendi aramda hiç koparmadığım bir bağ vardır. Muhataplarım bu bağı gerdiklerinde (yani ilişkiyi koparmak istediklerinde) ben ipi gevşetirim ve ilişkinin bir şekilde devamını sağlarım. Onlar benimle aşırı yakınlaşmak ve mesafeyi azaltmak için ipi gevşetirlerse, bu defa ben ipi gerer, bağın sürekli, fakat aynı mesafede kalmasını sağlamaya çalışırım".[74]

Hz. Ali'nin en yakın siyasî danışmanı, dolayısıyla Muaviye'nin politik rakibi olan Abdullah b. Abbâs, *"İdare konusunda Muaviye'den daha güzel birisini görmedim"* sözüyle onun siyasetteki başarısını tespit ve takdir eder.[75] Benzer şekilde Hz. Ömer'in oğlu Abdullah da, Muaviye'nin siyasetteki dehasını *"Rasûlüllah"tan sonra Muaviye'den daha iyi bir idareci görmedim"* sözleriyle dile getirmiş, kendisine onun Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den de mi daha iyi olduğu sorulduğunda ise *"Onlar Muaviye'den daha hayırlı idiler, ama Muaviye onlardan daha iyi idareciydi"* cevabını vermiştir.[76]

Muaviye'nin insanlarla ilişki konusundaki prensiplerinden biri de paranın iş gördüğü yerde konuşmaya, konuşmanın iş gördüğü yerde ise kılıca teşebbüs etmemesi, kısacası elindeki imkânları doğru zamanda ve gerektiği şekilde kullanmasıdır.

---

74 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 9; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 238; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, I, 25, IV, 364.

75 Taberî, *Tarih*, V, 337; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 434.

76 İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III, 1418.

Dolayısıyla o, siyasî hayatında hiçbir zaman tek düze bir politika takip etmemiştir.[77] Karşılaştığı problemlerde ilk çözüm olarak maddiyatı öne çıkaran Muaviye, bunu politik bir araç olarak sık sık kullanmıştır. O kadar ki, kendi taraftarları kadar muhaliflerine de mal dağıtma konusunda israf derecesinde cömert davranmıştır. Bu konuda kendisini eleştirenlere de *"Meydana gelecek bir savaş, benim bu dağıttıklarımdan çok daha fazla maliyete sebep olur"* şeklinde cevap vermiştir. Bir gün Ziyâd b. Ebîh'in azatlısı Süleym'in kendi huzurunda efendisinin şiddet siyasetini övmesine tepki gösteren Muaviye *"Ziyâd'ın kılıcıyla kazandığı başarıların daha fazlasını ben sadece dilimle kazandım"* sözüyle siyasette asıl olanın problemleri şiddete müracaat etmeden çözmek olduğunu vurgulamıştır.[78]

Bütün hayatı incelendiğinde Muaviye şüphesiz Arap geleneğinin alışkın olduğu kahraman bir asker değildi. Bu sebeple onun savaş meydanlarında kahramanlığı ile ilgili malumata tesadüf etmek mümkün olmaz. Ancak o, bu eksikliğini telafi edebilecek eşsiz vasıflara sahipti; muarızlarının elinden silahı alıp onu utandıracak bir hilm, sakinlik ve en zor şartlarda bile duygularına hâkim olabilme kudreti. Dolayısıyla onun asıl kabiliyeti askerlikte değil, siyaset ve diplomasidedir. Kısacası o, bir savaşçı değil, politikacıdır. Bu hasletleri sebebiyle işleri olgunlaşmaya bırakmak ve gerektiğinde harekete geçmek, işi zora sokmadan halletmek onun eşsiz özelliğiydi.[79]

Her türlü meselenin hallinde karşılıklı diyaloğu ve dünyalık teklifini öncelikli olarak gündeme alan Muaviye, ancak bu iki çözüm yoluna rağmen beklediği sonuca ulaşamazsa kaçınılmaz

---

77 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Mısır 1952, I, 9; Belâzürî, *Ensâb*, IV, (thk. İhsan Abbâs), Beyrut 1979, s. 21; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 238; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, I, 25.

78 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 10.

79 Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sukutu*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1963, s. 65-66.

olarak şiddete başvurmuştur. Şartlar şiddet gerektiğinde de en küçük bir tereddüt göstermeden bunun gereğini yerine getirmiştir. Nitekim Irak'ta sükûnetin temin edilebilmesi için Ziyâd b. Ebîh'in halka karşı uyguladığı, esasında kendisinin tasvip etmeyeceği sertlik politikasına bilinçli bir şekilde göz yummuş, halîfeliği boyunca Iraklıları Ziyâd'ın demir yumruğunun insafına terk etmiştir.[80]

Dâhi bir siyasetçi olan Muaviye, aynı zamanda iyi bir teşkilatçıdır da. Bu özelliği sebebiyle politik hayatının bütün dönemlerinde hep siyasetin en önemli aktörleriyle yakın ilişki içinde olmuştur. Nitekim gerek Hz. Ali'ye karşı mücadelesinde, gerekse daha sonraki politik hayatında Arap tarihinin siyaset dâhilerini sırasıyla kendi kadrosuna dâhil etmiştir. Öncelikli olarak büyük vaatler karşılığında Hz. Osman döneminin sabık Mısır valisi Amr b. el-Âs ile politik ortaklık kurmuş, onun ardından Sakîf kabilesinin dâhisi Muğîre b. Şu'be'yi hareketine dâhil etmiştir. Nihayet Muğîre b. Şu'be'nin aracılığıyla diğer bir siyaset dâhisi Ziyâd b. Ebîh'i kendi nesebine katma karşılığında yanına çekmeyi başarmıştır. Bu sayede başlangıçta katı bir Ali taraftarı olan Ziyâd'ı da kazanmış, hem Hâriciler, hem de Şia grubuna karşı ondan istifade etmiştir.[81] Bu adımlarıyla iktifa etmeyen Muaviye, ayrıca Arap kaynaklarında adı Ensâr'ın siyaset dâhisi olarak geçen[82] ve bizzat Muaviye tarafından yüz bin kişilik bir orduya bedel olarak görülen[83] Hz. Ali'nin

---

80 İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 7.

81 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 218-219; Taberî, *Tarih*, V, 176-180; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 6-7; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 14-17; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 219-221; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 28. Bu konuda değerlendirmeler için bk. Gadban, Münir Muhammed, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 247-259.

82 İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, IV, 1446; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, V, 248 Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 22-23.

83 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 313.

Mısır valisi Kays b. Sa'd'ı da Irak valiliği vaadiyle kendisine katılmaya davet etmiş, ancak bütün girişimlerine rağmen bu hedefine ulaşamamıştır.[84] Görüldüğü gibi Muaviye, daha önce karşı cephelerde bulunmuş olmalarına rağmen, siyasî hedefine ulaşmak adına yetenekli politikacılarla güçlü ortaklıklar gerçekleştirmiştir. Mahmûd Akkâd onun bu siyasetini şöyle izah eder:

"Muaviye gibi insanlar, dünyaya düşkün ve amaçlarına ulaşmak için birbirlerine ihtiyaç duyan adamlardı. Onlar dostluk kurduklarında menfaat elde edecekleri insanlara düşmanlık yapmazlar, dostluklarına ihtiyaç duymadıkları insanlarla da samimiyet kurmazlar. Yine onlar kendilerine en yakın insanlardan bile, şayet menfaatleri o insandan uzak kalmayı gerektiriyorsa derhal uzaklaşırlar, kendilerine en uzak bir insanın dahi, uzak kalmasından bir zarar görüyorlarsa hemen ona yaklaşmak isterler".[85]

Hz. Ali'ye karşı giriştiği siyaset mücadelesinde Muaviye'nin şahsî özelliklerinin yanında başka avantajları da bulunuyordu. Bunları bizzat kendisi şu şekilde dile getirir:

"Ben Ali'ye dört konuda üstün geldim: Ben sırrımı saklıyorum, o ise açığa vuruyor. Benim itaatkâr bir ordum var, onun ordusu ise isyankârdır. O Cemel ashâbıyla savaşmak zorunda kaldı, ben ise onları baş başa bıraktım ve kendi kendime dedim ki, 'Cemel ashâbı ona galip gelirse, onlar benim için Ali'den daha zayıf rakip olurlar, şayet Ali üstün gelirse de ben onun taraftarlarını dinde şüpheye düşürürüm.' Son olarak da ben Kureyş kabilesine Ali'den daha sevimli geliyorum. Bu durumda ondan kaçıp da bana gelenlere ne mutlu".[86]

---

84 Taberî, *Tarih,* IV, 552-553; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* V, 99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* III, 138; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VII, 253; Makrızî, *Hıtat,* I, 300; İbn Tagrîberdî, *en-Nücûm,* I, 126, 132.

85 Akkâd, Abbâs Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye,* IV, 173.

86 İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd,* IV, 366-367.

Muaviye b. Ebû Süfyan'ın siyaset anlayışının pratik uygulamalarını onun iktidar mücadelesinde açık bir şekilde görmek mümkündür. Öncelikli olarak Muaviye bu faaliyetinde kendisinin Emevî ailesi adına ortaya çıktığı izlenimi vermemek için özel gayret sarf etmiş, meseleyi sadece mazlum olarak öldürülen Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması olarak takdim etmiştir. Eğer sırf kendisi veya mensup olduğu kabilesi adına hareket ettiği îmâ ve iddiasında bulunsaydı, onun girişimi Hz. Osman'ın temsil etmiş olduğu Emevî iktidarının tekrar geri dönmesi ihtimalini akla getirecek, bu da halkın Muaviye'ye verdiği desteği zayıflatabilecekti. Bundan dolayı Muaviye, siyasî hareketinde Emevîlik rengini en aza indirmek gayesiyle önceki dönemde yıpranmış bulunan Ümeyyeli eski idarecilerle arasına mesafe koymuş, onlarla bir arada görünmekten özenle kaçınmış; bunun yerine hem Kureyş, hem de Kureyş dışındaki Arap kabileleriyle yeni ittifaklar kurmaya ve sosyal taban desteğini genişletmeye ve çeşitlendirmeye çalışmıştır.[87] Zira bu dönemde gerek iktidar, gerekse muhalefetin sadece bir kabileye dayalı olarak sürdürülmesi mümkün değildi. Muaviye, yönetimin ancak geniş sosyal destek ve kabileler arasındaki dengeler dikkate alınarak gerçekleştirileceğini iyi biliyordu. Bu siyaseti daha önceki dönemde halife Hz. Ömer başarılı bir şekilde uygulamıştı. Muaviye de bu hususta Hz. Ömer'in icraatını andırır bir yönetim anlayışı benimsedi. Dolayısıyla onun Hz. Ali'ye karşı takip ettiği politika, aynı soydan geldiği Hz. Osman'dan ziyâde Hz. Ömer'in uygulamalarına daha çok benzemektedir. Bilindiği gibi Hz. Osman,

---

87 Muaviye'nin bu konuda onun attığı en büyük adım, kendisi gibi Arap dahilerinden olan Kureyş'in Sehm koluna mensup Amr b. el-Âs ile ittifak yapmasıdır. Bu konuda bilgi ve değerlendirmeler için bk. Apak, Adem, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara 2001, s. 132-140.

neredeyse bütün eyaletlere Benî Ümeyye mensuplarını tayin ederken, Hz. Ömer kendi kabilesinden hiç kimseye yönetimde görev vermediği gibi, idareyi Kureyş'in diğer kabilelerine paylaştırmış, bunun yanında zaman zaman devlet kadrolarında Kureyş dışındaki kabile mensuplarını da istihdam etmiştir. Aynı şekilde Muaviye de politik tercihlerinde Ümeyyeliliği en alt düzeye indirmiş, yönetimde Kureyş kabilesini esas almakla birlikte hem Kuzey Arabistanlılar (Adnânîler) hem de Güney Arabistanlılardan (Kahtânîler) bürokratlar tayin etmek suretiyle Arap kabilelerinin tamamının desteğini almaya, başka bir ifadeyle siyasî taban meşruiyetini bütün Araplara dayandırmaya çalışmıştır.[88]

Muaviye'nin yönetim sisteminde Kureyş kabilesinin büyük bir rolünün olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Nitekim Ali-Muaviye mücadelesinin dönüm noktası sayılabilecek olan Sıffin savaşında Şam ordusu komutanlarının kabile irtibatları dikkate alındığında, Muaviye'nin bu anlayışı açıkça kendini gösterir. Sıffin'de Şam ordusunun atlı birliklerini Ubeydullah b. Ömer b. Hattâb, piyadeleri Müslim b. Ukbe el-Mürrî yönetmiş, ordunun sağ tarafında Abdullah b. Amr b. el-Âs, sol kısmında Habîb b. Mesleme el-Fihrî, merkezde Dahhâk b. Kays el-Fihrî yer almıştır. Şamlıların sancağı ise Abdurrahman b. Hâlid b. Velid'e teslim edilmiştir.[89] Burada adı geçenlerden Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullah Kureyş'in Adîoğulları'ndan,

---

88 Hz. Ali'nin bu konudaki siyaseti hakkında bilgi ve karşılaştırma için bk. Apak, Adem, "Hz. Ali'nin Siyasi Kişiliği", Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleriyle Hz. Ali Sempozyumu, Bursa 2004, *Sempozyum Kitabı*, Bursa 2005, s. 36-51; aynı müelif, "Hz. Ali'nin İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü", Marife, y.5, s.1, Konya Bahar 2005, s. 131-135.

89 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 84, 206-207, 426; Taberî, *Tarih*, I, 574, V, 11-12, 26, 523.

Abdullah b. Amr Sehmoğulları'ndan, Abdurrahman b. Hâlid Mahzumoğulları'ndan, Habîb ile Dahhâk ise Hâris b. Fihroğulları'ndandır. Onlara Muaviye'nin en büyük yardımcısı ve siyasî ortağı Sehmli Amr b. el-Âs'ı da ilave etmek gerekir. Sıffin'de Hz. Ali'nin ağabeyi Akîl b. Ebû Tâlib ise Hâşimoğulları mensubu sıfatıyla Muaviye'nin yanında yer almıştır.[90] Bütün bu tercihleri tesadüfle açıklamak mümkün değildir. Dikkat edildiğinde zikri geçen Kureyşliler arasında Muaviye'den başka Ümeyyelinin olmadığı da görülür.[91] Dolayısıyla Muaviye'nin tespit ettiği bu kurmay listesi Hz. Ömer'in idarede kabileler arası denge politikası uygulamasını hatırlatmaktadır.

Muaviye politik mücadelesinde Emevî asabiyetini gizleyip Kureyş asabiyetini merkeze alırken, aynı zamanda Kureyş dışında kalan Arap kabilelerine (özellikle Şam Yemenîleri) hareketinde önemli derecede yer vermiştir. Her şeyden önce yaklaşık 20 yıl valilik yaptığı Şam'da Güneyli Araplarla iyi ilişkiler kurmuş, onları kendisinin en büyük destekçileri haline getirmişti.[92] Uzun yıllardır Suriye topraklarında Bizans'a tabi olarak yaşayan Yemenli Araplar, yeni dönemde Muaviye'ye kolaylıkla itaat etmişler, istikbâllerini Muaviye ile gerçekleştirecekleri ortaklıkta görmüşlerdir. Üstelik Yemenlilerin en güçlü kolu olan Kelb kabilesinden Meysûn isimli asil bir kızla evlenmesi-ki bu kadın oğlu Yezid'in annesidir- ayrıca

---

90 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 46; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, III, 1079.

91 Savaşta yer alan Velid b. Ukbe, Abdullah b. Sa'd (ki onun savaşa katıldığı hususu ihtilâflıdır) gibi eski bürokratlar, komuta kademesinde yer almamışlar, çarpışmalara sıradan asker olarak katılmışlardır. (Taberî, *Tarih*, IV, 572, V, 13).

92 Aycan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 143.

Hz. Osman'ın da aynı kabileden Nâile isimli bir kadınla evlenmesine aracı olması bu Arapların özelde Muaviye, genelde de Emevî hanedanıyla kader birliği yapmalarına zemin hazırlamıştır.[93] Muaviye Yemenli kabilelere duyduğu güveni göstermek amacıyla Şurahbil b. Sımt el-Kindî, İbn Zülkelâ el-Himyerî gibi Kahtân menşeli kabile önderlerini Sıffin'de ordu komutanı olarak görevlendirmiştir.[94] Kabile dengelerinin korunmasında hassas davranan Muaviye, aynı savaşta Ebu'l-Aver es-Sülemî'yi öncü birlik komutanı olarak tayin etmek suretiyle bölgede yaşayan ve kendisine destek olan Kuzey Araplarının da gönlünü almıştır.[95] Özellikle gerek Kelbî, gerekse Kaysî kökenli olsun Şam'da teşkil ettiği ve büyük kabile şeflerinin dâhil olduğu bir istişare heyeti vasıtasıyla idaresi altındaki bütün Arapların desteğini almayı başarmıştır. Bütün bu uygulamalarıyla Muaviye, hem Hz. Osman döneminde etkisini göstermeye başlayan Kureyşli-Kureyşli olmayan Araplar mücadelesinin etkisini kendi tarafında en aza indirmiş, hem de bu iki esas Arap soyunun birliğinden elde ettiği sinerjiyle politik ve askerî gücünü en üst düzeye ulaştırmıştır.

Iraklılara karşı mücadelesinde Kureyş'i esas almak kaydıyla hem Adnânî, hem de Kahtânî Araplarının desteğini temin eden Muaviye b. Ebû Süfyan, hedefine ulaşıp halîfeliği elde ettikten sonra da bu politikasını genel hatlarıyla devam ettirmiştir. Her

---

93 İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, VI, 91; İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, II, 248. Kelb kabilesinin Arap tarihindeki rolü hakkında bk. Kara, Cahid, *İslâm Öncesinden Emevîlerin Sonuna Kadar Kelb Kabilesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara ÜSBE, Ankara 2001.

94 Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, s. 206-207, 213; Taberî, *Tarih*, IV, 574; V, 11-12.

95 Taberî, *Tarih*, IV, 266-267.

şeyden önce kabiledaşı Hz. Osman'ın yaptığı gibi idarî görevlerin tamamına kendi aile mensuplarını getirme hatasına düşmemiştir. Ancak yine de yakın soyunu idareden tamamen dışlamamak adına Mervan b. Hakem[96], Sa'îd b. el-Âs[97], Abdullah b. Âmir[98] gibi Hz. Osman döneminde vazife yapmış olan Ümeyye mensuplarına valilik vererek ailesinin gönlünü almıştır. Bununla birlikte onların etkisini sembolik düzeyde tutmaya da özen göstererek, kendi soyunu siyasî etkinlikten ziyâde dinî yönü ağır basan hac emirliği vazifesinde istihdam etmiştir.[99] Buna karşılık önemli politik kadrolar Ümeyyelilerden başkaları tarafından doldurulmuştur. Nitekim Muaviye Şam'ı Emevîlerin en büyük destekçileri olan Suriyelilerin, Irak'ı ise Sakîflilerin kontrolüne vermiş, böylece yönetimde Araplar arasında kolektif bir idarî yapı oluşturmaya çalışmıştır.[100] Mısır'ı Amr b. el-Âs ve akrabasına teslim

---

96 Mervan b. Hakem, (H.41/M.661) yılında Medine'ye tayin edilmiş ve yaklaşık 8 yıl görev yapmıştır. (Taberî, *Tarih*, V, 172, 232), (H.47/M.667) yılında azledilmiş, (Taberî, *Tarih*, V, 232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 228), (H.54/M.673) senesinde ise tekrar aynı göreve getirilmiştir. (Taberî, *Tarih*, V, 293; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 246). Nihayet Hicretin 57. veya 58. (M.676-677) yılında Muaviye onu yine azletmiştir. (Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 173; Taberî, *Tarih*, V, 308-309).

97 Sa'îd, Hicretin 47. (M.667) yılında Mervan b. Hakem'in yerine Medine'ye tayin edilmiş, (Taberî, *Tarih*, V, 232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 228), Hicretin 54. (M.673) yılında görevden alınmıştır. (Taberî, *Tarih*, IV, 229, V, 293-294; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 246).

98 Abdullah b. Âmir, H. 41'de (M. 661) Basra valisi olmuş, (Ya'kûbî, *Tarih*, II, 217; Taberî, *Tarih*, V, 170; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 208), (H.44/M.664) yılında ise görevden el çektirilmiştir. (Taberî, *Tarih*, V, 212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 219).

99 Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 192, 195-196. Onun dönemindeki Ümeyyeli Hac emirlerinin listesi için bk. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 239.

100 Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 197.

ederken, sadece Hicaz'ın idaresini kendi ailesine bırakmıştır.[101]

---

101 Taberî, *Tarih*, V, 296; Muaviye, yönetimi süresince Ümeyye ailesini Hicaz (Mekke-Medine-Tâif üçgeni) idaresinde istihdam etmiştir. Buralar Kûfe, Basra, Fustat gibi merkezlerin kurulmasıyla birlikte siyasî ağırlıklarını yitirmişler, sadece kutsal merkezler haline gelmişlerdir. Muaviye de idarede sembolik olarak Ümeyyelileri bu şehirlerin yönetimine getirmiştir. (Aycan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 196). Muaviye'nin bütün hac emirlerini hanedan içinden seçmesi, onun, ailesini yönetimde sembolik düzeyde tuttuğu görüşünü teyit eder. (Tamamı Ümeyyeliler'den olan hac emirlerinin listesi için bk. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 239). O, yönetime getirdiği aile mensuplarının Hicaz gibi siyasî etkinliği ikinci derecede olan eyalette dahi politik güç kazanmalarına müsaade etmemiş, ailesinden herhangi bir şahsı çok uzun süre buranın idaresinde tutmamıştır. Meselâ, ilk vali Mervan b. Hakem'i tayininden sekiz yıl sonra azletmiş, yerine Sa'îd b. el-Âs'ı atamış, sekiz yıl sonra onu alıp yerine tekrar eski vali Mervan'ı getirmiş, yaklaşık dört yılın ardından Mervan'ı ikinci defa azlederek Velid b. Utbe b. Ebî Süfyan'ı valiliğe getirmiştir. (Taberî, *Tarih*, V, 172, 232, 293, 308-309; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, I, 299-300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 228, 246). Muaviye Hicaz'a tayin ettiği valileri sık değiştirmekle kalmayıp, ayrıca çeşitli taktiklerle birbirlerine düşürerek onların yönetimde kendisine alternatif haline gelmelerine izin vermemiştir. Peş peşe vali tayin ettiği Mervan b. Hakem ile Sa'îd b. el-Âs'a valilikleri dönemlerinde diğerinin evini yıkma ve mallarına el koyma emri vermiştir. Nitekim, ikinci defa valilik makamına gelen Mervan, Muaviye'nin talimatıyla Sa'îd'in evini yıkmaya geldiğinde, eski vali Sa'îd, muhatabına Muaviye tarafından Mervan'ın evini yıkması için valiliği esnasında kendisine gönderilen emirnameyi göstermiş, halîfenin gerçek niyetini fark eden Mervan bu sebeple verilen emri yerine getirmemiştir. (Taberî, *Tarih*, V, 293; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 266-267; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 66). Muaviye'nin bu uygulaması, Emevî ailesinden iki güçlü şahsiyeti birbirine düşürmek suretiyle oğlu Yezid'in veliahdlığını önünü açma niyetine matuf olabilir. Daha sonraki süreçte Mervan'ın halîfe olması, Sa'îd'in oğlu Amr'ın da veliahd adayı olarak tespit edilmiş olması, bu iki şahsın hanedan içindeki gücünü açıkça ortaya koyar. Muaviye nihayet Mervan'ı (H.57/M.676) yılında üçüncü defa Medine valiliğinden alarak yerine kardeşinin oğlu Velid b. Utbe'yi tayin etmiştir. (Taberî, *Tarih*, V, 308-309). Yezid de, babası gibi Medine'ye kendi ailesinden vali tayin etme politikasını

Yönetimde Arap kabileleri arasında yerel şartları dikkate alarak bir denge politikası takip etmekle birlikte, Muaviye'nin, kadro tercihinde özellikle Sakîf kabilesini ön plâna çıkardığı görülür. Nitekim ülke idaresini Şam ve Irak şeklinde fiilen ikiye ayırmak suretiyle Şam'ı ve Amr b. el-Âs'ın vefatından sonra Mısır'ı kendi kontrolünde tutarken, Irak ve bağlı bölgeleri Muğîre b. Şu'be[102], Ziyâd b. Ebîh[103] ve Ubeydullah b. Ziyâd[104] gibi Tâifli idarecilerin inisiyatifine bırakmıştır.[105] Bu yönetim anlayışının bir neticesi ola-

---

devam ettirmiş, Velid b. Utbe'yi Hicretin 60. (M.679) yılında azledip yerine Amr b. Sa'îd b. el-Âs'ı tayin etmiş (Taberî, *Tarih*, V, 343; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 265), bir yıl sonra da Amr'ı yeniden alıp önceki vali Velid'i göreve getirmiştir. (Taberî, *Tarih*, V, 474; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 305). Muaviye döneminin bürokratları hakkında geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Gadban, Münir Muhammed, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 290-310.

102 Muğîre (H.42/M.662) yılında Kûfe'ye vali tayin edilmiş, Hicretin 50. veya 51. (M.670-671) yılındaki vefatına kadar bu görevde kalmıştır. (Ya'kûbî, *Tarih*, II, 229; Taberî, *Tarih*, V, 172, 234; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 228).

103 Muaviye, Ziyâd'ı önce Basra'ya vali tayin etmiş, ayrıca Sicistan, Hind, Bahreyn ve Uman'ı da ona bağlamış (Taberî, *Tarih*, V, 217), Muğîre'nin ölümünden sonra Kûfe de onun idaresine verilmiştir. Ziyâd altı ayını Kûfe, altı ayını da Basra'da geçirmek suretiyle ülkenin doğu bölgelerin tamamını idare etmiştir. (Dineverî, *Ahbâru't-Tıvâl*, s. 206; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 229; Taberî, *Tarih*, V, 232, 234; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 228. Hicretin 53. (M.672) yılında ölen Ziyâd, yaklaşık 12 yıl Irak'ta valilik yapmıştır. (Ya'kûbî, *Tarih*, II, 234; Taberî, *Tarih*, V, 288; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 244).

104 Ubeydullah b. Ziyâd, (H.54 /M.673) yılında Horasan'a (Taberî, *Tarih*, V, 295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III 247), bir yıl sonra da Basra'ya vali olmuştur. (Taberî, *Tarih*, V, 299-330; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 248). Numan b. Beşîr'in azledilmesiyle Kûfe de ona bağlanmıştır. (Taberî, *Tarih*, V, 348).

105 Muaviye döneminde Tâifli bürokratların rolü hakkında bk. Ubeydî, Abdülcebbâr, *et-Tâif ve Devru Kabileti Sakîf*, Riyad 1983, s. 238-240; Aycan, İrfan, "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", *AÜİFD*, c. XXXVI, Ankara 1997, s. 119-171. Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bk. Kaysî, Atıf Abbas Hammudi, *Sakîf ve Devruhâ fi't-Tarihi'l-Garbiyyi'l-İslâmî*, Beyrut 2003.

rak Ziyâd'ın diğer oğulları Abdurrahman[106], Abbâd[107], Osman[108] Selm[109] ve Yezid[110] Horasan'ın yönetimini üstlenmişlerdir.

Burada sonuç olarak ifade etmek gerekirse Muaviye b. Ebû Süfyan, Emevîler hatta Kureyş kabilesi gibi o zamanın şartlarına göre dar kabile çerçeveli bir destekle sınırları sürekli genişleyen ve toplum yapısı da çeşitlenen bir ülkenin idare edilemeyeceğini fark etmiş, dolayısıyla yönetimini daha geniş toplum kesimleri üzerine kurmaya çalışmıştır. Bunu temin maksadıyla kendisinin kontrolünde olan Şam'ı çoğunluğu oluşturan Yemenli unsurlarla ayakta tutmaya çalışırken, doğuda de ekseriyeti ellerinde bulunduran Mudarîlerin gücünden istifade edebilmek maksadıyla Kuzey Arabistan asıllı Sakîf'i istihdam etmiştir. Muaviye bu sayede kazandığı sosyal meşruiyetle kabileler üstü bir konum elde edebilmiş, yönetimde asabiyet tesirinde kalmak bir yana, bizzat asabiyeti yönetmeyi ve yönlendirmeyi başarmıştır. Halîfeliği döneminde zaman zaman kabilecilikten kaynaklanan bir takım problemlerle karşılaştığında ise, bu güçlü konumunun avantajıyla sorunları rahatlıkla çözebilmiştir. Örnek vermek gerekirse, iktidar yürüyüşünde hep kendisine şartsız destek veren bu sebeple Şam'daki Mudarîler'den daha fazla maaşla ödüllendirilen Yemenîler, bu statülerini istismar ederek Mudarlıları bölgeden süreceklerini dile getirmeye başladıklarını öğrenince

---

106 (H.57/M.676) yılında Horasan valiliğine getirilmiştir. (Taberî, *Tarih*, V, 315; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 256).

107 (H.59/M. 678) yılında Sicistan idareciliğine atanmıştır. (Taberî, *Tarih*, V, 321).

108 Osman, ağabeyi Ubeydullah b. Ziyâd, Kûfe'ye gittiği zaman onun yerine Basra'da vali vekilliği yapmıştır. (Taberî, *Tarih*, V, 358).

109 (H.61/M.680) yılında Horasan valisi olmuştur. (Taberî, *Tarih*, V, 471; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 304).

110 (H.61/M.680) yılında Horasan valisi Selm b. Ziyâd'ın emriyle Sicistan'a vali tayin edilmiştir. (Taberî, *Tarih*, V, 472).

Yemenîlere göz dağı vermek ve böyle bir kararın ancak kendisi tarafından verilebileceğini göstermek için 4 bin Kayslı'ya bir defada maaş vermiş, ayrıca Kayslıları kolay kara seferlerinde görevlendirirken, Yemenlileri daha tehlikeli olan deniz savaşlarına göndermiştir.[111]

B. MUAVİYE B. EBÛ SÜFYAN DÖNEMİNDE DAHİLÎ SİYASET

Hicretin 41. (M.661) yılında Hz. Hasan'ın halîfeliği Muaviye'ye devretmesiyle birlikte Müslümanlar yeniden tek bir siyasî birlik haline geldiler. Nitekim bu yıla *"Amü'l-Cemâa"*(Birlik yılı) adı verilmiştir. Ancak buna rağmen fiilî olarak tam bir bütünlüğün sağlanması mümkün olmamıştır. Zira Muaviye, yönetim muhaliflerinin tamamının itaatini temin edememiştir. Bunlardan ilki idarenin gizli muhalifleri Hz. Ali taraftarlarıdır. Açık düşmanlar ise Hz. Ali'ye karşı da mücadele eden, nihayet onu düzenledikleri bir suikastla öldüren Hâricîlerdi. Muaviye, idaresi boyunca toplayabildikleri büyüklü küçüklü gruplarla sürekli isyan çıkaran Hâricîler ile şiddetli bir şekilde mücadele ederken, fiilî harekâta girişmeyen Hz. Ali taraftarlarını ise ince siyaseti sayesinde kontrol altında tutmayı başarmıştır. Sadece Muaviye döneminde değil, neredeyse bütün Emevî iktidarı boyunca Hâricîlerle birlikte Hz. Ali taraftarları muhalefet yapma noktasında zaman zaman yer değiştirmişlerse de, her iki topluluk devletin en önemli iç politika meselesi olma vasfını sürdürmüştür.[112] Dolayısıyla Muaviye'nin bu gruplarla ilişkileri daha sonraki süreçte Emevî devletinin muhaliflerle mücadele stratejisinin esasını oluşturur.

---

111 İsfahânî, *Kitabü'l-Eğânî*, (thk.İbrahim el-Ebyârî), I-XXXI, Kahire 1970, XXIII, 7885-7886. Muaviye'nin yönetim anlayışı hakkında ayrıca bk. Işş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, s. 156-159.

112 Bu konuda bk. Ağırakça, Ahmet, *Emeviler Döneminde Kıyamlar*, İstanbul 1992.

1.Hâricîlerle Mücadele

İktidara geldikten sonra Muâviye'yi bekleyen en önemli iç problem Hâricîler ve Hz. Ali taraftarlarının oluşturduğu muhalefet hareketiydi. Halîfe bunu çözmek için her iki topluluğun da ana merkezi konumunda olan Irak'a kudretli ve olağanüstü yetkileri hâiz valiler tayin etmeye karar verdi. Nitekim onun zamanında gerek Kûfe, gerekse Basra'nın valiliklerine dönemin Arap siyaset dâhileri kabul edilen Mugîre b. Şu'be[113] ve Ziyâd b. Ebîh[114] getirilmiştir.

İslâm tarihi kaynaklarına göre Hâricîlerin resmen ortaya çıkışı Sıffin savaşının akabinde imzalanan Tahkim anlaşmasıyla başlar. Bu grup Tahkim konusunda halîfe ile aralarında çıkan görüş ayrılığını önce bir muhalefet hareketine, ardından da isyana dönüştürmüştür. Bizzat ordusu içinden çıkan bu toplulukla baş etmek zorunda kalan Hz. Ali, Sıffin'den sonra Şamlılar üzerine yeni bir askerî sefer düzenleme imkânı bulamamıştır. Irak'ta sürekli olarak iç karışıklık sebebi olan Hâricîlerin son faaliyeti ise halîfe Hz. Ali'yi şehit etmek olmuştur.[115] Kendilerine düşman olarak gördükleri Hz. Ali'yi öldüren Hâricîler, Muaviye'nin devlet başkanı olmasından sonra da yönetime karşı muhalefetlerini

---

113 Muğîre Hicretin 42. (M.662) yılında Kûfe'ye vali tayin edilmiş, 50 veya 51 (M.670-671) yılındaki vefatına kadar bu görevde kalmıştır. (Ya'kûbî, *Tarih*, II, 229; Taberî, *Tarih*, V, 172, 234; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 228).

114 Taberî, *Tarih*, V, 212, 217-218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 222-224.

115 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 35-38; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 138; Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*,s. 197-198; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 212-213; Taberî, *Tarih*, V, 144-149; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 424-426; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*,V, 232-233; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 194. Bu konuda geniş bilgi için bk. Bekkay, Latife, *Hareketü'l-Havâric: Neş'etühâ ve Tatavvuruhâ ilâ Nihâyeti'l-Ahdi'l-Ümevî*, Beyrut 2001.

sürdürerek devamlı bir şekilde isyan çıkarmışlardır.[116] O kadar ki, Belâzürî'nin nakline göre Muaviye döneminde Hâricîler on altı defa ayaklanmışlardır.[117]

Hâricîlerin Muaviye'ye karşı ilk isyan faaliyeti Hz. Hasan'dan biat alınmasının hemen ardından Ferve b. Nevfel el-Eşcaî tarafından başlatıldı. Hz. Ali'yle giriştiği mücadelesinde halîfeyi meşgul ederek kendisine dolaylı yardımda bulunan Hâricîlerle ilk defa karşı karşıya gelen Muaviye, bu hareketi başlangıçta Suriye'den gönderdiği ordularla etkisiz hale getirmeye çalıştı. Ancak Şam orduları Hâricîler karşısında başarılı olamadılar.[118] Muaviye bunun üzerine Hâricîleri bizzat Iraklılar eliyle etkisiz hale getirmeye karar verdi. Bu amaçla ilk olarak hilâfeti devraldığı Hz. Hasan'a müracaat ederek kendisinden yardım istedi. Ancak ondan *"Ben ehl-i kıbleden olanlarla savaşmak isteseydim, ilk önce senden başlardım. Ben ümmetin birliği ve kanının akmasının engellenmesi için savaşı terk ettim"* cevabını aldı.[119] Bu konuda ısrarlı girişimlerini sürdüren Muaviye, Hâricîlere karşı önemli sayıda Iraklının desteğini almayı başardı. Halife, bu mücadelede Iraklılardan istifade edebilmek için, bir taraftan onları imamlarını katledenlere karşı savaşmaya teşvik ediyor, diğer taraftan da isteğini yerine getirmezlerse maddî imkânlardan mahrum bırakmakla, âsîleri itaat altına almadıkları takdirde maaşlarını kesmekle tehdit ediyordu.[120] Muaviye'nin klasik "havuç ve sopa" siyaseti netice verdi. Nitekim kısa süre sonra Iraklılar

---

116 Taberî, *Tarih*, V, 165-166; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 193-194; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 205; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 22.

117 Belâzürî, *Ensâb*, IV, 163-186.

118 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 22.

119 Belâzürî, *Ensâb*, IV, 163.

120 Belâzürî, *Ensâb*, IV, 164.

yakın zamanda imamlarını öldüren Haricîler üzerine amansız saldırı başlattılar.

Gerek imamlarının intikamını alma, gerekse maddî imkânlarını kaybetmeme düşüncesi, Iraklıları içlerinden çıkan isyancı gruplara karşı mücadeleye sevk etmiş, bu şekilde Muaviye döneminde pek çok Hâricî isyanının bastırılmasında Hz. Ali taraftarları aktif rol oynamışlardır. Neticede Emevî yönetimi aynı anda hem Irak'ta ortaya çıkan problemi yine Iraklılar eliyle çözmüş, hem de kendisine karşı birleşme ihtimali olan iki grubu birbirine kırdırmak suretiyle muhalefetin daha da zayıflamasını sağlamıştır. Muaviye'nin bu siyasetinin farkına varan Hâricîler, kendilerine saldıran Hz. Ali taraftarını *"Sizler ne yaptığınızın farkında mısınız? Bize niye saldırıyorsunuz. Muaviye bizim de sizin de düşmanınız değil mi? Bırakın bizi, sizlerle değil, sizin de düşmanınız olanlarla savaşalım. Eğer üstün gelirsek, sizi de düşmanınızdan kurtarmış oluruz. Eğer onlar bizi yok ederlerse, bu defa siz bizden kurtulursunuz. Her iki halde de siz kârlı çıkarsınız"* sözleriyle iknaya çalışmışlarsa da, Hz. Ali taraftarlarının kendilerine karşı savaşmalarına engel olamamışlardır. Nitekim Hâricîlerin yönetime karşı ikinci isyanı kabul edilen Abdullah b. Ebul-Havsâ hareketi tamamen Kûfeliler eliyle bastırılmıştır.[121]

Muaviye'nin halîfeliği döneminde gerek Kûfe, gerekse Basra'daki Hâricîler bölgenin güvenliği için en büyük problem kaynağı olmuşlar, Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be'nin yumuşak tavrından da istifadeyle Havsere b. Vedâ', Şebîb b. Becere el-Eşcaî, Ebû Meryem, Ebû Leylâ ve Müstevrid b. Ullefe ve Muâz b. Cüveyn liderliğinde isyan başlatmışlardır. Aynı dönemde

---

121 Belâzürî, *Ensâb*, IV, 166; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 217; Taberî, *Tarih*, V, 166-167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 205-206; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 22.

Basra'da ise Sehm b. Ğâlib b. el-Huceymî isyan etmiştir. Bu faaliyetler de yine Iraklılar tarafından etkisiz hale getirilmiştir.[122]

Muaviye Hicretin 45 (M.665) yılında Basra valisi Abdullah b. Âmir'i görevden alarak yerine Ziyâd b. Ebîh'i tayin etti.[123] Bundan beş yıl sonra (H.50/M.670) Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be'nin ölümüyle buranın idaresi de Ziyâd'a bağladı.[124] Onun öncelikli görevi Irak'ta sükûneti sağlamak, özellikle de isyancı Hâricîleri etkisiz hale getirmekti. Ziyâd, bölgede istikrarı temin edebilmek için baskıcı ve şiddete dayalı bir politika uygulamaya karar verdi. Muaviye'nin genel siyaseti gereği Irak'ta ortaya çıkan Harîcî problemini yine Iraklılar eliyle çözmeye çalıştı. Bu amaçla yönetime destek olunmadığı takdirde bölge halkının maaşlarının kesileceğini duyurdu. Sonuçta onun tehditleri kısa sürede netice verdi; Basra'da Kureyb ve Zehhâf adındaki Hâricîler tarafından başlatılan ayaklanmalar bizzat şehir halkı tarafından etkisiz hale getirildi.[125] Benzer şekilde Hicretin 52. (M672) yılında Kûfe'de patlak veren Ziyâd b. Hırrâc el-'Iclî ile Muâz et-Tâî isyanları bastırıldı. Bu şekilde Ziyâd'ın valiliğinin sonuna doğru Irak'ta belli bir istikrar sağlanmış oldu.[126]

Irak valisi Ziyâd'ın Hicretin 53. (M.673) yılında ölümü üzerine önce Horasan, ardından da Basra'ya vali tayin edilen oğlu

---

122 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 157; Belâzürî, *Ensâb*, IV, 166-173; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 221; Taberî, *Tarih*, V, 173-176, 181-209; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 194-195, 201-206; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 206-210, 212-217; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 24-25.

123 Taberî, *Tarih*, V, 212, 217-218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 222-224.

124 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 158; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 206; Taberî, *Tarih*, V, 234-237; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 228-229.

125 Belâzürî, *Ensâb*, IV, 173-174; Taberî, *Tarih*, V,237-238; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 223-225, 229.

126 Belâzürî, *Ensâb*, IV, 175; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 244.

Ubeydullah[127] zamanında da Hâricî isyanları patlak verdi. Bu hususta babasının yolunu takip ederek muhalifleri şiddetli takibata tabi tutan vali, (H.58/M.678) yılında ortaya çıkan Urve b. Üdeyye, Tavvâf b. Allâk, Evs b. Kâ'b ve Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye liderliğinde başlatılan Hâricî isyanlarını bastırmaya muvaffak oldu.[128]

2. Hz. Ali Taraftarlarıyla İlişkiler

Halîfeliği üstlendiği andan itibaren Muaviye b. Ebû Süfyan'ın yönetimine muhalif olan diğer bir grup Hz. Ali taraftarlarıdır. Her şeyden önce onlar Sıffin'de Muaviye'ye karşı savaşmışlar, Şamlıları da kendilerine ezelî düşman olarak kabul etmişlerdi. Onlar bu sebeple Hz. Hasan'ın görevi bırakması üzerine çaresiz ve gönülsüz bir şekilde Muaviye'ye biat ettiler. Muaviye'nin halîfeliği sürecinde, yönetim ile Hz. Ali taraftarları arasındaki ihtilâf Hâricîlerdeki gibi şiddet boyutuna ulaşmadı. Bunda Muaviye'nin idareye karşı açık isyan başlatan Hâricîlere nazaran Ali taraftarına daha yakın ve sıcak davranmasının büyük payı vardır. Üstelik Irak'taki Hz. Ali taraftarları, isyancılara karşı mücadelesinde yönetime büyük oranda yardımcı da olmuşlardır. Irak'ta Emevî otoritesi ile Ehl-i Beyt destekçilerinin

---

127 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 247, 248.

128 Belâzürî, *Ensâb*, IV, 180-185; Taberî, *Tarih*, V, 312-315; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, I, 216-224, II, 398-400; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 254-256. Muaviye'nin halîfeliği dönemindeki Hâricî faaliyetleri hakkında bk. Ma'ruf, N. Mahmud, *el-Havâric fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1981; Gadban, Münir Muhammed, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 45-47; Kavukçu, Fuat, *Emevîler Döneminde Harici Hareketleri*, (Basılmamış Doktora Tezi) Uludağ ÜSBE, Bursa 1990; Aycan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 208-224. Ubeydullah b. Ziyâd'ın Hâricîlerle mücadelesi hakkında bk. Yüksel, Ahmet Turan, *İhtirastan İktidara Kerbelâ*, Konya 2001, s. 35-45.

birlikte savaşıyor olmaları sonuçta onları birbirlerine daha yakın hale getirdi. Ancak yine de Hz. Ali taraftarlarının Şam idaresine karşı husumeti devam etmiştir. Hatta bu süreçte yönetime karşı küçük çaplı Şiî isyanlarına şahit olunmuştur. Humrân b. Ebân'ın Basra'da gerçekleştirdiği ayaklanma buna örnek verilebilir. Bu hadisede isyancılar şehrin yönetimini ele geçirerek Hz. Hüseyin'i halîfeliğe getirmek istediklerini ilân etmişler, ancak Muaviye'nin Büsr b. Ebû Ertat komutasında Şam'dan yola çıkardığı ordu Basra'daki muhalif hareketi kısa sürede bastırmıştır.[129]

Muaviye'nin halîfeliğinin başlangıç döneminde Hz. Ali taraftarları adına direnç gösteren Ziyâd b. Ebîh de başlangıçta yönetim için önemli bir problem teşkil etmiştir. Muaviye, Ziyâd'a karşı herhangi bir askerî operasyon gerçekleştirmeden onu Muğîre b. Şu'be vasıtasıyla nesebine dâhil etmek suretiyle yanına çekmiş, bu şekilde hem büyük bir muhalifini etkisiz hale getirmiş, hem de başka bir Arap siyaset dâhisini kazanmıştır.[130]

Emevîlerin başlangıç döneminde Muaviye ile Hz. Ali taraftarlarını karşı karşıya getiren en önemli hadise şüphesiz Hucr b. Adî ve arkadaşlarının öldürülmeleridir. Olayın sebebi olarak Emevî bürokratlarının sürekli olarak Iraklıların çok saygı duyduğu Hz. Ali'ye lânet okumaları gösterilir. Bu uygulamayı bizzat Muaviye'nin başlattığı anlaşılıyor. Onu başta Muğîre b. Şu'be, Ziyâd b. Ebîh, oğlu Ubeydullah b. Ziyâd, daha sonraki dönemlerde de Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî gibi valiler takip etmişlerdir.[131] Bilhassa Kûfe ve Basra'da yaygın olarak şahit olu-

---

129 Belâzürî, *Ensâb*, IV, IV, 190; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 207-208.

130 Taberî, *Tarih*, V,214-215. Muaviye döneminde Hz. Ali taraftarlarıyla ilişkiler hakkında bk. Gadban, Münir Muhammed, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 260-289.

131 İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 366. Bu konuda ayrıca bk. Varol, Bahaüddin, "Emevîlerin Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", *İSTEM*, yıl. 4, sy.8, Konya 2006, s. 83-107.

nan bu faaliyet bölgede nüfus çoğunluğunu ellerinde bulunduran Hz. Ali taraftarlarını rencide etmiş ve halkın büyük tepkisine sebep olmuştur.[132] Nitekim Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be'nin şehir mescidinde Hz. Ali ve taraftarları aleyhine konuştuğu esnada Irak'taki Ehl-i Beyt taraftarları öncülerinden Hucr b. Adî *"Sen ihtiyarlıktan kime sevgi duyacağını şaşırdın. Sen bize kestiğin maaşlarımızı ver, bunu kesmek senin hakkın değil, sen kendinden öncekilerin yapmadığı bir şeye çok düşkün oldun"* diyerek sözünü kesmiştir. Mescidde bulunanların da ona destek vermesiyle birlikte yönetim aleyhine bizzat valinin huzurunda sert eleştiriler yapılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte vali, muhaliflere karşı herhangi bir takibatta bulunmamıştır. Ancak Muğîre'den sonra valilik görevini üstlenen Ziyâd b. Ebîh, muhalifler üzerine şiddetle gitmiş, gerçekleştirdiği operasyonla Hucr ve on altı arkadaşını tutuklayarak Muaviye'ye göndermiştir. Bu şahıslar daha sonra halîfenin emriyle idam edilmiştir.(H.51 / M.671).[133] Bu hadise sadece Irak'taki Hz. Ali taraftarları arasında değil, bütün İslâm coğrafyasında büyük bir infiale sebep olmuştur. Bilhassa Hz. Aişe, Hz. Sa'd b. Ebû Vakkâs, Hz. Hüseyin, Abdullah b. Ömer gibi ashâb ileri gelenleri bu hadiseden dolayı Muaviye'yi ağır bir şekilde tenkit etmişlerdir.[134] Tarihçiler de Emevîler dev-

---

132 Belâzürî, *Ensâb*, IV, 243.

133 Belâzürî, *Ensâb*, IV, 246-259; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 206-207; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 230-231; Taberî, *Tarih*, V,253-285; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 1-13; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 241-243; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 233-243; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 49-55.

134 Belâzürî, *Ensâb*, IV, 261-264. Hucr b. Adî hadisesi hakkında bk. Gadban, Münir Muhammed, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 365-369; Wellhausen, J., *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1989, s. 91-98; Söylemez, Mahfuz, "Emevî İktidarına Karşı Kûfe'den İlk Si-

letinin yıkılış sebepleri arasında bu olayın da önemli bir rolünün olduğunu ileri sürerler.

C. MUAVİYE B. EBÛ SÜFYAN DÖNEMİ FETİH HAREKETLERİ

Hz. Ebû Bekir döneminde başlatılan, Hz. Ömer yönetiminde Bizans ve Sâsânî İmparatorluğu'nun hâkimiyet alanlarını içine alan, Hz. Osman zamanında da en geniş sınırlarına ulaşan İslâm fütûhâtı, Hz. Osman'ın son dönemi ile Hz. Ali'nin halîfeliği esnasındaki iç çekişmeler sebebiyle sekteye uğramıştı. Kûfe'de Hz. Hasan'dan biat alarak Müslümanları tek bir yönetim altında birleştiren Muaviye göreve gelmesiyle birlikte bir taraftan Hâricîler ve Hz. Ali destekçileri gibi yönetim muhalifleri ile mücadele ederken, diğer taraftan da hızlı bir şekilde fetih faaliyetleri başlattı. Bu sayede hem yeni bölgeler Müslümanların idaresine geçmiş, hem de toplumun dikkati bir ölçüde iç politikadan dışarıya yöneltilerek muhalefet büyük oranda zayıflatılmıştır.

Muaviye dönemindeki fetihler üç cephede gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki Bizans idaresi altında bulunan Anadolu ve Ermenistan topraklarıdır. Halîfe kuzey ve kuzey batı seferlerinde özellikle Suriyeli askerleri istihdam etmiştir. Muaviye döneminde Irak askerlerinin yönü ise Horasan ve Sind topraklarıdır. Bu süreçte hedef alınan üçüncü bölge ise Mısır ordusunun sorumluluğuna verilen Kuzey Afrika'dır.

Muaviye, Hz. Ömer tarafından Şam'a vali tayin edilmesinden itibaren Bizans üzerine düzenli seferler başlatan ilk

---

vil Muhalefet: Hucr b. Adî Hareketi", *Gazi ÜÇİFD*, sy. 6, Çorum 2002/2, s. 31-48; Dadan, Ali, "İslâm Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri", *İSTEM*, sy. 4, Konya 2005, s. 203-221. Muaviye döneminde Şiî ve Hâricî muhaliflerle mücadele hakkında ayrıca bk. Vekîl, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb*, I-II, Beyrut-Dımaşk 1995, I, 46-57.

Müslüman valiydi. Ancak daha sonraki iç problemler bu tür faaliyetlerin kesintiye uğramasına sebep oldu.[135] Muaviye halîfelik görevini üstlendikten sonra Anadolu seferlerini (H.42 / M.662) yılında yeniden başlattı.[136] Her yıl âdet hale getirilen bu seferler yaz ve kış olmak üzere yılda iki defa düzenleniyordu. Giden ordular, kışı Bizans topraklarında geçiriyorlar, yaz mevsimlerinde ise tekrar hücum ediyorlardı.[137]

Hz. Ebû Bekir'in halîfeliğinden itibaren Müslüman fatihler Suriye ve Mezopotamya topraklarında hızla ilerleyip bölgede yaşayan Ârâmilerin hızla İslâmlaşmasını ve Araplaşmasını sağlamış olmakla birlikte, aynı faaliyeti Anadolu'da gerçekleştirmemişlerdir. Hatta burada zaptettikleri büyük şehirlerde tutunmak için büyük gayret sarf etmemişler, sadece mutad olarak her yaz mevsiminde Amanos ve Toros silsileleri yoluyla Anadolu içlerine akınlar yapmışlar, bol esir ve ganimet aldıktan sonra geri dönmüşlerdir. Bunun altında başlangıçtan beri Arapların Anadolu'yu kendileri için yeni bir yurt olarak düşünmedikleri gerçeği yatar. Anlaşılan o ki, coğrafya ve tabiat şartlarının fark-

---

135 Emevî-Bizans ilişkileri hakkında geniş bilgi için bk. Adevî, İbrahim Ahmed, *el-Emevîyyûn ve'l-Bizantiyyûn*, Feyyum 1994.

136 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 239; Taberî, *Tarih*, V, 172. Bu konuda bk. Ferec, Vesam Abdülaziz-Cüzeyf Nesim Yusuf, *el-Alâkât Beyne'l-İmparatoriyyeti'l-Bizantiyye ve'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Mısır 1981; Çakır, Mustafa, *Müslüman Arapların Anadolu'daki Fetih Hareketleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes ÜSBE, Kayseri 1993; Aykon, Necati, *Anadolu'da Gerçekleştirilen İlk İslâm Fetihleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1994.

137 Muhammed Hudarî Bey, *Muhadaratü Tarihi'l-Ümemi'l-İslâmiyye ed-Devletü'l-Emevîyye*, (thk. Şeyh Muhammed Osmanî), Beyrut 1986, s. 441; Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 256. Seferlerin sebepleri hakkında bk. Kılıç, Ünal, *Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001, s. 48-49; Avcı, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 70.

lılığı sebebiyle Arap kabileleri özellikle Toros dağlarının kuzey ve batı kısımlarına ulaşmakla birlikte buralara iltifat etmemişler ve bölgeye yerleşmeyi düşünmemişlerdir. Savaşların ardından karşılıklı toprak iltihakları gerçekleşse, hatta Arap orduları karadan İstanbul'a kadar ulaşmış olsalar da, Toros dağ silsilesi her iki devlet arasında tabiî bir sınır olma özelliğini uzun yıllar sürdürmüştür. Karşılıklı mücadeleler esnasında sadece doğrudan doğruya sınır bölgesinde bulunan ve en mühim geçitlerin anahtarı rolünü üstlenen şehir ve kalelerin ele geçirilmesine özel önem verilmiş, diğer yerleşim alanları fazla ısrar edilmeden rakip tarafa terk edilebilmiştir. Araplar ile Bizans arasında bitip tükenmeyen gazalar sebebiyle her iki devlet sınırında tampon bölge olarak geniş bir arazi şeridi sahipsiz ve atıl vaziyette kalmıştır. Bu sonuçta Bizans İmparatoru Herakleios'un Suriye'yi boşaltmak zorunda kalması nedeniyle bölgedeki şehirleri Müslümanlara mamur bir şekilde bırakmamak için tahrip etmesinin, ahalisini de tehcire zorlamasının büyük etkisi vardır. Buna karşılık Arap fâtihlerin Anadolu'ya ilerlemeleri esnasında arkalarında kendilerini tehdit edebilecek müstahkem mevkiler bırakmamak için buradaki yerleşim birimlerini boşalttıkları ve bölgeyi insansız bir alana çevirmeye çalıştıkları da unutulmamalıdır.[138]

Emevîler devleti boyunca Bizans ile yapılan savaşlarda Müslümanlar genelde taarruz eden, Rumlar ise savunmaya çekilen taraf konumunda olmuşlardır. Ancak bununla birlikte Anadolu ve Ermenistan topraklarında her iki devlet için de tam bir üstünlük gerçekleşmemiştir. Bunda her iki tarafın da kendi iç problemleri ve saltanat mücadeleleriyle baş etmek durumunda kalmalarının

---

138 Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 1, 36-39.

önemli derecede etkisi vardır. Dahilî şartlar sebebiyle zor durumda kalan taraf belli miktar mal ve para karşılığında diğeriyle anlaşmaya çalışmış[139], durumu düzeldikten sonra çeşitli bahanelerle anlaşmayı bozarak tekrar savaş haline dönmüştür. Bununla birlikte iki taraf arasında gerçekleştirilen savaşlar, bir hâkimiyet mücadelesinden çok prestij sağlama ve kendi asıl bölgesini koruma düşüncesiyle cereyan etmiştir. Bu hususta Bizans için öncelikli koruma alanı İstanbul, Emevîler için ise Şam toprakları olmuştur. Dolayısıyla her iki bölgenin de ortasında yer alan Anadolu coğrafyası, taraflar için bir ara bölge kabul edilmiş, tam bir sahiplenme gerçekleşmediği için buranın kontrolü karşılıklı olarak rakiplere terk edilebilmiştir. Böyle bir siyaset de pek çok Anadolu şehrinin tahrip edilmesine ve halkın hayatının zorlaşmasına sebep olmuştur. Netice olarak iki devlet arasındaki nüfuz mücadelesinde en fazla zarar gören bölgelerin başında Anadolu topraklarının olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Muaviye'nin halîfeliği zamanında Rumlar ve Ermeniler üzerine ilk seferler Hicretin 42. (M.662) yılından itibaren başlatıldı. Her iki bölgeye giden ordular buralarda kayda değer başarılar kazandılar.[140] (H.43/M.663) ve (H.44/M.664) yıllarında da Bizans üzerine karadan ve denizden seferler devam ettirildi. Sözgelimi Büsr b. Ebû Ertat Rum topraklarına sefere çıktı.[141] Mâlik b. Hübeyre (H.46/M.666) ve (H.47/667) yıllarında ordusuyla birlikte Anadolu'da kışladı.[142]

---

139 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 154; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 217.

140 Taberî, *Tarih*, V, 172; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 193.

141 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 201, 209; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 24, 27.

142 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 239-240; Taberî, *Tarih*, V, 181, 212, 227, 229; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 217, 220, 223-224.

Muaviye döneminde Bizans üzerine gerçekleştirilen seferlerinin en önemlisi başkent İstanbul'un fethi girişimidir. Bu seferin ne zaman gerçekleştirildiği konusunda tarihçiler farklı görüşler ileri sürerler. Bir kısmı Hicrî 49 (M.669) tarihini tercih ederlerken[143], başka bir kısmı seferin bundan bir yıl sonra (H.50 669) olduğunu iddia ederler.[144] Birinci ordunun kışın yola çıkması, ikincisinin ise yaz mevsiminde harekete geçmiş olmasının İstanbul muhasarasıyla ilgili farklı tarihlerin kaydedilmesine sebebiyet verdiği düşünülebilir. Ayrıca bu iki ordunun yola çıkması, muhasara dönemi ve geri dönüşleri arasında uzunca bir zamanın geçmiş olmasının da rivayetlerin farklı tarih vermelerinde rol oynamıştır.[145]

Muaviye'nin oğlu Yezid, Hicretin 50. (M.670) yılında harekete geçen yardımcı ordunun komutanlığını yaptı.[146] Bu orduya Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Ebû Eyyûb el-Ensârî gibi sahâbe önderleri de iştirak etmişlerdi.[147] Ebû Eyyûb'un bu dönemdeki fetih girişimlerinde şehit olduğu bilinmekle birlikte, şehâdetin hangi tarihte gerçekleştiği hususu açık değildir. Rivayetlerde, muhasaranın ilk yılı, ikinci, üçüncü

---

143 Taberî, *Tarih*, V, 232; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 227; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 32.

144 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 240; Taberî, *Tarih*, 234; İbn Haldun, *Kitabu'l-İber*, I-V, Beyrut 1971, III, k. 1, 19-20.

145 Kılıç, Ünal, *Yezid b. Muaviye*, s. 51. İlk İstanbul seferinin tarihi hakkında farklı değerlendirmeler için bk. Uçar, Şahin, "Müslümanların İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, Konya 1986, sayı 1, s. 69; Eslem, Muhammed, "Emir Muaviye'nin Halîfeliği Sırasında İstanbul'a Düzenlenen İlk Seferler", I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu, İstanbul 1996, s. 25.

146 Taberî, *Tarih*, V, 234; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 227.

147 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 32.

hatta dördüncü yılı vefat ettiği şeklinde farklı bilgiler yer alır.[148] Tarihçiler Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin İstanbul'da ölümü ve defnini şu şekilde aktarırlar: Ebû Eyyûb, sefer esnasında rahatsızlanmıştı. Muhasarada hastalığı daha da artınca Yezid'e şayet vefat ederse kendisinin düşman arazisine en yakın bir yere defnedilmesini vasiyet etti. Kısa süre sonra gerçekleşen ölümü üzerine İstanbul'un surlarının kıyısındaki bir mekâna defnedildi. Gelişmeyi öğrenen Bizans kralı Müslümanlar bölgeden ayrıldıktan sonra bu mezarı kazarak cesedi çıkaracaklarını bildirdi. Yezid eğer böyle yaparlarsa Arap yurdunda bütün Hıristiyanları öldüreceği tehdidinde bulundu. Bunun üzerine Bizanslılar Ebû Eyyûb'un kabrine saygılı davranacaklarını taahhüt ettiler. Gerçekten de Rumlar söz verdikleri gibi onun kabrine herhangi bir şekilde zarar vermemişlerdir. Üstelik burası Hıristiyanlar tarafından bir aziz mezarı gibi kabul edilmiş ve kuraklık zamanlarında ziyaret mahalli haline getirilmiştir.[149]

Emevîlerin ilk İstanbul muhasarasında görev almayan Arap donanması[150] Marmara'ya gelerek Kapıdağ (Kyzikos) yarımada-

---

148 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 33; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 32. İbnü'l-Esîr, Ebû Eyyûb'un kuşatmanın ilk yılında şehid olduğunu kabul eder. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 228.

149 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 485; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 368; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, IV, 1606-1607; Kazvinî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd*, Beyrut ts., (Dâru Sâdır), s. 606; Canard, Marius, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", (çev. İsmail Hami Danişmend), *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1956, s. 219; Öztürk, Necdet, "Fetih Öncesi İstanbul Kuşatmaları", *İstanbul Armağanı*, I-III, Fetih ve Fatih, İstanbul 1995; Eslem, Muhammed, "Emir Muaviye'nin Halîfeliği Sırasında İstanbul'a Düzenlenen İlk Seferler", s. 26-27; Algül, Hüseyin, *"Ebû Eyyûb el-Ensârî"*, DİA, X, 124.

150 bk. Canbey, Özcan, *Emevîler Döneminde İslâm Donanması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ ÜSBE, Bursa 1986.

sına yerleşti.[151] Müslümanlar ele geçirdikleri yarımadayı daha sonraki İstanbul seferleri için emniyetli bir üs haline getirdiler.[152] Amaçları kış sezonunun bitişini bekleyip yeniden saldırıya geçmekti. Ancak o yıl kışın son derece sert ve soğuk geçmesi muhasarayı gerçekleştiren Müslüman askerleri çok zor durumda bıraktı. Aynı anda Anadolu üzerine karadan gerçekleştirilen Arap seferleri birkaç koldan devam ediyordu. Büsr b. Ebû Ertat, Süfyan b. Avf, Fedâle b. Ubeyd, Muhammed b. Abdurrahman, Abdullah b. Mesadet el-Fezarî ve Muhammed b. Abdullah es-Sekafî ve Yezid b. Şecerred er-Rehavî gibi komutanlar bu seferlerde Bizans topraklarına girdiler.[153] Donanma da Akdeniz'den İstanbul rotası üzerinde bulunan İzmir'i (Smiyra) (H.52/M.672) yılında ele geçirdi.[154] Bu fetihle birlikte Araplar Akdeniz'deki üstünlüklerini daha da pekiştirerek yeni bir İstanbul seferi hazırlıklarını tamamlamış oldular.[155]

Hicretin 53. (M.673) yılında Abdurrahman b. Ümmü Hakem Rum topraklarına yeni bir sefer düzenledi.[156] Aynı anda Cünâde b. Ebû Ümmeyye komutasındaki donanma ise Rodos'u kontrol altına aldı.[157] Kıbrıs, Rodos, Kos ve Sakız adaları güvenli hale ge-

---

151 Taberî, *Tarih*, V, 234; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 228, 248.

152 Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1995, s. 115; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul 1986, III, 31; Aycan, İrfan-İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Ankara 1993, s. 22-23.

153 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 240; Taberî, *Tarih*, V, 253, 287, 301; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 249, 255, 278; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 226-227, 233, 244; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 45, 58.

154 Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 115.

155 Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990, s. 83-85.

156 Taberî, *Tarih*, V, 288.

157 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 330; Taberî, *Tarih*, V, 288; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 244; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 61.

tirildikten sonra (H.54/M.674) yılı baharında Arap donanması Çanakkale boğazını geçerek ikinci büyük İstanbul muhasarasını başlattı.[158] Gemiler Haliç yakınına kadar gelerek buradan karaya asker çıkardılar. Sonbahara kadar deniz çarpışmaları da devam etti. Kış yaklaşınca Araplar daha önce ele geçirdikleri Kapıdağ'a geri çekildiler.[159] Bu tarihten sonra hem karadan hem de denizden gerçekleşen saldırılar kesintisiz devam etti. Başlangıçta kısmî başarılar elde edilerek Rumlara kayıplar verdirildi. Ancak Bizans'ın elinde Rum (Grek) ateşi[160] silahı sayesinde Bizans donanması her saldırıda Arapları durdurmayı başardı.[161] Dolayısıyla Bizans

158 Ebu'l-Ferec, Gregory, *Ebu'l-Ferec Tarihi I*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1945, s. 181; Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 115.

159 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 330.

160 Bu silah ilk defa VII. Yüzyılda Kallinos isimli Suriyeli bir Yunan mimar tarafından icad edilmiş bazı patlayıcı ve yanıcı maddelerden mürekkep bir maddedir. Terkibi ve imali sadece Bizanslılar tarafından bilinmektedir. (bk. Ostrogorsky,G., *Bizans Devleti*, s. 116). Rum ateşi karaya ve gemi üzerine yerleştirilen atıcı araçlarla (Siphonophones) düşmanlara karşı düştüğü yerde suyun bile söndüremediği büyük yangınlar çıkaran patlayıcı maddeler yağdırmaktadır. Bu, Bizans kuvvetlerinin ellerinde bulunan en etkili ve en korkunç silahtı. (Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi*, I-II, (çev. Haluk Şaman), İstanbul ts., Tercüman 1001 Temel Eser, s. 139). Daha sonra bu silahın çeşidi ve tahrip gücü daha da geliştirilmiştir. Mancınıklar yardımıyla atılan bu silah, düşman gemilerinin yanmasına ve batmasına sebep olmuştur. Yakın çarpışmalarda ise günümüzdeki el bombası gibi düşman askerleri üzerine savrulmuştur. Rum ateşinin ikinci türü ise daha güçlü olanı metal borular yardımıyla kireç, yağ ve sülfür karışımının fırlatılmasıyla alev makinesi olarak kullanılmıştır. Konstantinapolis belki de bu etkili silah sayesinde uzun asırlar kendisini düşman saldırılarından koruyabilmiştir. bk. Bradford, Ernle, *Akdeniz, Bir Denizin Portresi*, (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul 2004, s. 321-232, 242-243.

161 Vasiliev, A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev. A.M. Mansel), Ankara 1943, s. 272.

başkentinin Arapların eline geçmekten Rum ateşi yardımıyla kurtulduğunu söylemek mümkündür.[162]

Başarısız muhasaradan yaklaşık dört yıl sonra (H.54/M.673-674) Bizans üzerine yeni bir saldırı harekâtı başladı. Arap orduları (H.54-58/M.673-677) yılları arasında muntazam olarak yaz ve kış seferlerini sürdürdüler.[163]

Hicretin 58. (M.678) yılında Cünâde b. Ebû Ümeyye kumandasındaki donanma bir kez daha İstanbul önlerine geldi.[164] Kara birlikleri komutanlarından Mâlik b. Abdullah da donanmaya destek verdi. Bizans'ın en büyük savunma silahı olan Rum ateşi karşısında Müslümanlar bu hücumdan da netice alamadılar. Üstelik ordu komutanlarından Yezid b. Şecerred'nin çarpışmalar esnasında ölmesi, birliklerin dağılmasına ve ardından ağır kayıplarla geri çekilmek zorunda kalmasına sebep oldu.[165] Kuşatmanın ardından dönüş esnasında Arap donanması tutulduğu fırtına yüzünden büyük kayıplar verdi. Aynı anda Anadolu'daki kara or-

---

162 Taberî (V, 288) ve İbnü'l-Esîr (III, 246), Hicretin 54. (M.674) yılındaki bu seferin ardından Muaviye'nin ölümü neticesinde Yezid'in kuşatmadaki askerleri geri çağırdığını ileri sürerler. Ancak Muaviye'nin (H.60/M.679) yılında vefat ettiği göz önüne alınırsa burada bir kronoloji hatasına düşüldüğü görülür. Geri çağırma işleminin Yezid'in halîfeliğe geldiği döneme tekabül eden (H.58/M.678) seferinden sonra gerçekleşmiş olması daha makuldür. Nitekim Yezid halîfe seçildikten sonra yaptığı ilk konuşmasında, babasının Arapları deniz gazasına gönderdiğini, kendisinin bundan vazgeçeceğini, hatta Bizans üzerine düzenlenen yaz ve kış seferlerinin de yapılmayacağını ilân etmiştir. (bk. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 37; İbn Kesîr, el-Bidâye, VIII, 146.

163 Taberî, *Tarih*, V, 293, 299, 301, 308, 309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 248, 249, 253, 254; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 78.

164 Taberî, *Tarih*, V, 315; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 253; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 81-82, 94.

165 Taberî, *Tarih*, V, 309.

dusu da yoğun düşman saldırılarına maruz kaldı. Bu başarısızlık neticesinde Muaviye, Bizans ile anlaşma yapmak zorunda kaldı. Otuz yıl sürmesi kararlaştırılan anlaşmaya göre Müslümanlar yıllık olarak 3.000 dinar ve 50 savaş esiri ve 50 arap atı vermeyi taahhüt ettiler. Hicretin 58. (M.678) yılından itibaren Anadolu seferleri devam ettirilmekle birlikte İstanbul'un fethiyle ilgili olarak herhangi bir teşebbüs olmamıştır.[166]

Muaviye'nin halîfeliği döneminde Arapların gerçekleştirdikleri İstanbul muhasaraları asıl hedef olan fetih gerçekleşmediği için başarısız girişim olarak görülebilir. Ancak bu seferler sebebiyle Bizans İmparatorluğu'nun bütün gücünü İstanbul'da teksif etmesi sebebiyle Arapların Anadolu'da çok rahat hareket ettikleri ve bölgedeki kontrolü ellerinde bulundurdukları unutulmamalıdır.[167]

Emevîler devletinin başlangıç döneminde önemli fetihlerin gerçekleştirildiği diğer bir cephe ise Horasan ve Sind topraklarıdır. Aslında buralara ilk İslâm orduları Hz. Osman zamanında ulaşmıştı. Ancak sonraki süreçteki dâhilî problemler, adı geçen bölgelerde yaşayan halkın Müslümanlara karşı bağımsız davranmalarına fırsatı vermiştir. Muaviye iç istikrarı sağladıktan sonra bu bölgeyi hedef alan yeni seferler başlattı. Bu amaçla

---

166 Taberî, *Tarih,* V, 315, 322; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VIII, 94. Ayrıca bak. Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti,* s. 116; Bailly, A., *Bizans Tarihi,* s. 139; Öztürk, Necdet, "Fetih Öncesi İstanbul Kuşatmaları", s. 39; Matran, Robert, *İstanbul Tarihi,* (çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2001, s. 66; Yiğit, İsmail, "Emevîler Zamanında Gerçekleşen İstanbul Seferleri", 2. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı, İstanbul 1997, s. 53.

167 Muaviye dönemi Bizans seferleri için bk. Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam,* I, 142-143; Gadban, Münir Muhammed, *Muaviye b. Ebî Süfyan,* s. 357-360; Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan,* s. 255-260; Uçar, Şahin, *Anadoluda İslâm-Bizans Mücadelesi,* s. 76-89; Kılıç, Ünal, *Yezid b. Muaviye,* s. 65.

Basra valiliğine getirilen Abdullah b. Âmir Hicretin 41. (M.661) yılında Horasan ve Sicistan[168] üzerine yürüdü.[169] Gelen orduya karşı koyamayacaklarını anlayan bölge halkı cizye karşılığında anlaşmaya razı oldu. Buradan daha doğuya doğru harekete geçen Abdurrahman b. Semure Kâbil[170], Belh[171] ve Büst[172] şehirlerini ele geçirmek suretiyle Sicistan bölgesini kontrol altına aldı.[173] Hicretin 44. (M.664-665) yılında ise Mühelleb b. Ebû Sufra, Sind topraklarına yürüyerek bölgeyi ele geçirdi.[174] Daha sonra Basra valisi Abdullah b. Âmir, Abdullah b. Sevvâr el-Abdî komutasındaki orduyu Hind sınırına gönderdi. Ancak Kîkan şehrine kadar ulaşan Türklerden yardım alan bölge halkı karşısında mağlup olmaktan kurtulamadı.[175] Ziyâd b. Ebîh'in Irak valiliği esnasında bölge üzerine Sinan b. Seleme el-Huzelî yeniden gönderildi. Bu ordu ise bölgenin önemli merkezlerinden olan Mükran'ı[176] savaş yoluyla fethetti. Daha sonra Kîkan şehri de ele geçirildi. Abbâd b. Ziyâd ise Kandahar'a[177] hâkim oldu.[178]

---

168 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 190-192.

169 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 186-187.

170 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 426-427.

171 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 479-480.

172 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 414-419.

173 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 154-155; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 557-561; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 217-218; Taberî, *Tarih*, V, 170-171.

174 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 155.

175 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 608-609.

176 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 179-180.

177 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 402-403.

178 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 166; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 609-610. Muaviye dönemi Horasan ve Sind fetihleri için bk. Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 260-267; Uslu, Recep, *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 1997; aynı müellif, *Sind'de İslâm Fetihleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 1990.

Muaviye'nin ilk yıllarında gerçekleşen askerî seferlerin öncelikli amacı Horasan'ı kontrol altına almak ve Mâverâünnehr bölgesine taciz saldırıları düzenlemekti. Bu seferlerin plânlı ve fetih hedefli haline gelmesi Ziyâd b. Ebîh'in Hicretin 45. (M.665) yılında Basra'ya vali tayin edilmesiyle başlar.[179] Nitekim onun emri altındaki Arap komutanlar üç yıl süren mücadeleler neticesinde Ceyhun nehrini aşarak bölgede yaşayan Türkler karşısında başarılı sonuçlar almışlardır. Mâverâünnehr'e gerçekleştirilecek seferlerin daha iyi planlanabilmesi amacıyla Ziyâd, ordugâh merkezlerini Kûfe ve Basra'dan Horasan'ın doğusunda bulunan Merv'e[180] taşıdı. Bunun akabinde Müslümanlar Merv'e komşu olan Herat[181], Tûs[182], Nisâbur ve Belh gibi şehirlere asker yerleştirdiler. Böylece Türkistan fetihleri için Horasan eyaletleri bir üs olarak teşekkül ettirilmiş oldu. Bu faaliyetlerde Hakem b. Amr ve Mühelleb b. Ebû Sufra gibi komutanlar görev aldılar.[183] Karargâh şehirler tahkim edildikten sonra bölgedeki fetih hareketleri yeniden başlatıldı. Irak valisi Ziyâd b. Ebîh tarafından Horasan valisi tayin edilen Rebi' b. Ziyâd el-Hârisî, Hicretin 51. (M.671) yılında Belh'i barış yoluyla ele geçirdi. Daha sonra da Kûhistan üzerinde bulunan Türkleri mağlup ederek sırasıyla Âmul ve Zam[184] şehirlerin fethetti. Bu

---

179 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 576; Taberî, *Tarih*, V, 216-226; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 212, 278; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 29-30.

180 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 112-116.

181 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 396-397.

182 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 49-50.

183 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 576; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 222, 237; Taberî, *Tarih*, V, 250-252; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 225-226.

184 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 127.

şekilde Araplar Toharistan[185] ve Kuhistan'dan sonra Ceyhun nehrini aşıp Buhara ve ve Semerkand'ı da kontrol altına alarak Mâverâünnehr'e yerleşmeye başladılar.[186]

Mâverâünnehr üzerine asıl etkili hücumlar, Ziyâd b. Ebîh'in Horasan'a vali tayin edilen oğlu Ubeydullah b. Ziyâd zamanında başladı.[187] Ubeydullah, öncelikli olarak Mâverâünnehr bölgesinin batıdaki önemli merkezi olan Buhara'yı[188] hedef aldı. Öncelikli olarak yolu üzerinde bulunan Beykend'i (Baykent)[189] zaptetti. O sırada Buhara hâkimi olan Kabac Hatun, Ubeydullah'ın ordusuna mağlup olmaktan kurtulamadı. Bunun üzerine Buhara Araplar tarafından muhasara edildi. Kabac Hatun sonunda ağır vergiler karşılığında barış teklif etti.[190] Hicretin 56. (M.575-576) yılında Horasan'a vali tayin edilen Sa'îd b. Osman da Mâverâünnehr seferlerini devam ettirdi. Sa'îd, kendisine sadakat arz eden ancak daha sonra bölgede örgütlediği Türkler, Soğd[191], Keş[192] ve Nesef[193] halkıyla isyan eden Kabac Hatun idaresindeki müttefik orduyu mağlup ederek Buhara'nın kontrolünü yeniden sağladı.

---

185 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 23.

186 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 156, 159; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 577; Taberî, *Tarih*, V, 285-285.

187 Taberî, *Tarih*, V, 295.

188 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 353-356.

189 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 533.

190 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 169-170; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 577; Taberî, *Tarih*, II, 169; Nerşâhî, *Tarihu Buhara*, (trb. ve thk. Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşterih Tırazî), Kahire ts. (Dâru'l-Mearif), s. 64.

191 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 409-410.

192 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 462.

193 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 285.

Ardından Semerkand'ı[194] vergiye bağladı, son olarak da daha güneyde yer alan ticaret merkezi Tirmiz'i[195] ele geçirdi.[196]

Emevîlerin kuruluş safhasında başlatılan üçüncü fetih dalgası Afrika üzerine gerçekleştirilmiştir. Muaviye, Kuzey Afrika fetihlerinde, daha önce bu bölgede savaş yapmış komutanları görevlendirdi. Onun zamanında ilk seferler Muaviye b. Hudeyc tarafından gerçekleştirildi.[197] Halefi Ukbe b. Nâfi ise doğrudan halîfenin emriyle (H.42/M.662) ve (H.43/M.663) yıllarında bölgede önemli fetihler yaptı. Ukbe, daha sonra müstahkem bir askerî karargâh ihtiyacı sebebiyle (H.50/M.670) yılında Kayravan [198]şehrini inşa etti. Aynı anda başlatılan yoğun İslâmlaşma faaliyeti sayesinde Berberîlerin pek çoğu müslüman oldu. Bu so-

---

194 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 246-250.

195 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 26-27.

196 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 170; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.577-578; Taberî, *Tarih*, II, 179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 253; Nerşâhî, *Tarihu Buhara*, s. 73-78. Muaviye'nin doğu seferleri hakkında geniş bilgi için bk. Mubarekburi, Ebu'l-Meâlî, *el-İkdüs's-Semîn fî Futûhi'l-Hind*, Bombay 1968, s. 107-138; Karakaş, Veysel, *Türk Yurtlarına Yapılan İlk Arap Akınları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 1997; ayrıca bk. Akyürek, Yunus, *Mâverâünnehr (Türk-İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ ÜSBE, Bursa 2001, s. 17-22; Kitapçı, Zekeriya, *Arapların Türkistan'a Girişi*, İstanbul 2000; Aycan, İrfan, "Emeviler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 319-320.

197 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 156; İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, (thk. Charles Torrey), Kahire 1991, s. 192-194. Bu konuda ayrıca bk. İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, (thk. Georges Colin-E. Levi Provençal), I, Beyrut 1983, I, 17-19; Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I-V, İskenderiye ts. (Menşeetü'l-Mearif), s. I, 172-183.

198 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 420-421.

nuç Kuzey Afrika'da İslâm hâkimiyetinin daha da güçlenmesini sağladı.[199]

Muaviye, Hicretin 50. (670) yılında Mısır ve Mağrib valiliğine Mesleme b. Muhalled'i getirdi. Mesleme Mısır, Ifrikıyye ve Mağrib'in tamamını yöneten ilk vali olmuştur. O da Ukbe b.Nâfi'nin yerine Ebu'l-Muhâcir'i Afrika ordularının başkomutanı tayin etti.[200] Bu dönemde Ebu'l-Muhâcir'den başka sabık Mısır valisi Muaviye b. Hudeyc, Hâlid el-Fehmî, Hassân b. Numan gibi komutanlar da bölge fetihlerinde görev üstlendiler.[201]

Emevîlerin başlangıç dönemine tekabül eden Muaviye b. Ebû Süfyan'ın halîfeliği zamanında ülke içindeki siyasî istikrarın belli bir oranda sağlanmasının ardından başlatılan fetih hareketleri ile özellikle Horasan ve Afrika'da daha önce ele geçirilmiş ancak zamanla kontrolü kaybedilmiş olan pek çok beldenin yeniden itaat altına alınması sağlamıştır. Buna ilave olarak her

---

199 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 154, 158; İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 194-196; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 229; Taberî, *Tarih*, V, 240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 230-231. bk. İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 19-28; Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 183-195.

200 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 169; İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 197; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 319-321; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 229; Taberî, *Tarih*, V, 240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 231; İbn Tagriberdî, *en-Nücûm'z-Zâhire*, I, 175-206.

201 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 158-159, 170-171; İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 98-99. Muaviye döneminde Kuzey Afrika'daki faaliyetler hakkında bk. Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 267-271; Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 195-199, Özkuyumcu, Nadir, *Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 1993. Vekîl, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb*, I, 57-81. Ayrıca bk. Bozburun, Hakan, *Süfyanî Emevî Halîfelerinin Fetih Siyasetleri ve Fetihlerin Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 2006, s. 142-162; Ayrıca bk. Hattâb, Mahmud Şit, "Şimali Afrika'nın Fetih Kahramanları", (çev. Osman Öztürk), *Belleten*, 33/129, Ankara 1969.

iki cephede de yeni beldeler Müslümanların hâkimiyetine girmiştir. Dolayısıyla bu süreçteki fetihleri Hz. Ebû Bekir'in İslâm Devleti'nin kuruluş sürecinde gerçekleştirdiği fetihlerle kıyaslamak mümkündür.[202]

D. HİLÂFETTEN SALTANATA GEÇİŞİ VE SONUÇLARI

1. Yezid b. Muaviye'nin Veliahd Tayin Edilmesi

Yezid, Muaviye'nin Şam valiliği esnasında Kelb kabilesine mensub Meysûn bint. Bahdal ile evliliğinden dünyaya gelmiş oğludur.[203] Bir bedevî olması sebebiyle şehir hayatına alışamayan annesiyle birlikte babası Muaviye'nin kontrolünden uzak bir şekilde serbest bir hayat yaşadı.[204] Onun çölde kabilesi arasında edindiği ve daha sonraki hayatında da sürdürdüğü bazı alışkanlıklar Müslümanların şiddetli tenkidine maruz kalmıştır.[205] Oğlu hakkındaki söylentileri fark eden Muaviye, toplum nazarında itibar kazandırabilmek için onu hac emiri olarak görevlendirmiş[206], ayrıca İstanbul muhasarasında yardımcı ordunun komutanlığına getirmiştir.[207] Muaviye'nin oğluyla ilgili olarak attığı bu

202 Muaviye ve dönemi hakkında geniş bilgi için bk. Ebû Nasr, *Muaviyah ibn Ebû Sufyan ve Asruhu*, Beyrut, 1962; Akîl, Ömer Süleyman, *Hilâfetü Muaviye b. Ebû Süfyân*, Riyad 1984; Aselî, Bessam, *Muâve b. Ebû Süfyan*, Beyrut 1988; Sallâbî, Ali Muhammed, *Muaviye b. Ebû Süfyan: Şahsiyyetuhu ve Asruhu ed-Devletü's-Süfyânîyye*, Beyrut 2006. Bu dönem fetih hareketleri hakkında bk. Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu'd-Devleti'l-Ümevîyye*, Beyrut 2006, s. 28-40.

203 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 241; Taberî, *Tarih*, V, 329, 499. Yezid'in Şahsiyeti hakkında bk. Kılıç, Ünal, *Yezid b. Muaviye*, s. 396-412.

204 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 77.

205 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 174. Tenkitler hakkında bk. Kılıç, Ünal, *Yezid b. Muaviye*, s. 412-420.

206 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 159.

207 İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 367-368. Bu konuda geniş bilgi için bk. Kılıç, Ünal, *Yezid b. Muaviye*, s. 33-75.

adımların asıl hedefi onu gelecekte veliahd tayin etmekti. Bu kararında Muaviye'yi en çok cesaretlendiren Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be oldu.[208] Muaviye'nin en güvendiği bürokratı konumunda olan Irak valisi Ziyâd b. Ebîh ise Yezid'in veliahd tayin edilmesine hiçbir zaman sıcak bakmadı. Belki de bundan dolayı Muaviye oğlunu yerine bırakma kararını Ziyâd'ın ölümünden sonraya ertelemiştir.[209]

Muaviye oğlunun veliahd olarak tayin edilmesi kararını açıklamadan önce Müslümanların yeniden ihtilâfa düşmemesi ve kan akıtılmaması için yerine birinin tayin edilmesi gerektiği fikrini yaymaya çalıştı. Bu konuda politik alt yapıyı oluşturduktan ve belli bir kamuoyu desteği temin ettikten sonra da veliahd olarak oğlu Yezid'in adını gündeme getirdi. Muaviye'nin bu kararına başta Kelbliler olmak üzere Şam'daki kabileler büyük oranda destek verdiler. Esasında bölgeye çok eski dönemde yerleşmiş bulunan Yemen Arapları, Bizans'a bağlı olmaları sebebiyle hanedanlık sistemine yabancı da değillerdi. Bu sebeple Muaviye'nin oğlunu veliahd tayin etme kararını kolayca benimsediler. Üstelik onlar, yeğenleri Yezid'in halîfe olmasını gönülden istiyorlardı. Bilâdü'ş-Şam'da Yemenliler dışındaki diğer kabileler de eyaletlerinin menfaatinin devamı için, iktidarı o anda elinde bulunduran tarafa destek oluyorlar, yönetimde hak ve meşruiyet konusuna pek kulak asmıyorlardı. Bütün bunlar sebebiyle Şam eyaletinde Muaviye'nin kararı genel olarak kabul gördü.[210]

---

208 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 142.

209 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 220; Taberî, *Tarih*, V, 302-303; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 368; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 285-286; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 244, 249-250; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 79.

210 Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 77.

Valilerinin özel gayretiyle Kûfe ve Basralılar da halîfenin kararına onay vermiş göründüler.[211] Muaviye'nin destek alamadığı tek bölge olarak Hicaz kaldı. Bunda Şûrâ'nın terk edilmek suretiyle Sahâbe uygulamalarının dikkate alınmaması, Yezid'in halk içinde şuyû bulan şahsî özellikleri kadar, Hicaz Araplarının tarihlerinde saltanat uygulamasına şahit olmamaları, hatta bu sistemi temelden reddetmelerinin de etkisinin olduğu unutulmamalıdır. Bilindiği gibi, İslâm öncesi dönemde Arap toplumunda kabile, zenginlik ve şeref gibi şahsî meziyetleri ile tanınan ve kendilerine şeyh, reis veya seyyid adı verilen kişiler tarafından idare ediliyordu. Şeyh Arapça'da aynı zamanda yaşlı adam anlamına da geldiği için, eşit özelliklere sahip kabile ileri gelenleri arasından daha yaşlı olanını riyasete getirmek adettendi.[212] Yöneticilik bazı hallerde babadan oğula geçmekle beraber, bu mutlak bir kural değildi. Çünkü kabile hayatında üstünlük, ancak ferdî hüner ve kabiliyete bağlıydı, yani reislikte nesep yakınlığından ziyâde şahsî meziyetler tercih sebebiydi.[213] Ayrıca kabilenin menfaati, topluluğun daha güçlü ve dirayetli bir kişi tarafından idare edilmesini zorunlu kılıyordu. Ferdiyetlerine ve özgürlüklerine aşırı düşkünlükleri sebebiyle çöl Arapları, hiç bir zaman kral yetki ve otoritesine sahip kişiler tarafından yönetilmeye razı olmamışlar[214], kabile reislerini diğer üyelerden üstün veya kutsal özel-

---

211 İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 370-371; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 36-38.

212 Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, (çev.Zeki Meğamiz), İstanbul 1970, IV, 46.

213 Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1979, s. 27.

214 Cevad Ali, *el-Mufassal*, I, 277. Araplar, gerek dışarıdan gelen, gerekse kendi içlerinden çıkma ihtimali olan bir kralın idaresini reddetmişlerdir. Meselâ Bizans imparatoru Jünstinyen, Kureyş'in Esed koluna mensub olan Osman b. Huveyris'e bir tac giydirerek onu kendisine bağlı olarak Mekke kralı ilân etmiş, fakat bu emr-i vaki Mekke'de bizzat kendi ailesi tarafından kabul edilmemiştir. İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I, 239; Süheylî, *Ravzü'l-Ünüf*, (thk. Abdurrahman Vekil), I-VII, Kahire 1967, II, 394.

likleri olan şahıslar olarak değil, eşitler arasında birinci *(primus inter pares)* olarak kabul etmişlerdir.[215] Cahiliye dönemi Arap toplumunda kabile reisliği tespitinde adet olduğu üzere babadan oğula geçme yerine soyun menfaatini koruyabilecek nitelikteki herhangi bir üyenin istişare neticesinde seçilmesi prensibi takip edilmiştir. Bu yönetim geleneği bir babanın yerine onun kardeşinin veya oğlunun geçmesini kesin bir şekilde yasaklamaz. Ancak tercihte esas mesele reisin oğlu veya yakını olmak değil, bu görev için en uygun özellikleri taşımaktadır. Dolayısıyla hak ettiği takdirde önceki reisin oğlunun da kabilenin idaresine getirilmesi mümkündür. Şu farkla ki, buna karar verecek olan reisin kendisi değil, kabile meclisidir. Buradan yola çıkarak Muaviye döneminde eyaletlerin veliahd tayinine farklı tepki vermelerinin, geçmişte şahit oldukları yönetim tecrübeleriyle doğrudan ilişkisi bulunduğunu ileri sürmek mümkündür. Bilinmektedir ki, Hicaz Araplarının idare geleneklerinden farklı olarak İslâm öncesi dönemde gerek Sâsânî, gerekse Bizans idaresi altında yaşamış bulunan topluluklar saltanatla idare edildikleri için, Muaviye'nin yeni uygulamasını kolay bir şekilde benimsemişlerdir.

Muaviye, oğlunun veliahdlığı konusunda Şam ve Iraklılardan genel destek aldıktan sonra Medine'ye giderek bu hususta sahâbe çocuklarını ikna etmeye çalıştı. Ancak Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Ömer, Abdurrahman b. Ebû Bekir, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Abbâs gibi şehir önderleri bu hareketin istişârî hilâfetin terk edilmek suretiyle yönetim sisteminin saltanata dönüşmesine sebep olacağını ileri sürerek Yezid'in veli-

---

215 Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi,* (çev. Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1991, I, 22; Watt, W. M., *Hz. Muhammed'in Mekke'si,* (çev. Akif Ersin), Ankara 1995, s. 38.

ahd ilânına karşı çıktılar.[216] Daha sonra da baskıdan çekinerek Medine'yi terk edip Mekke'ye gittiler. Muaviye bu esnada Hz. Aişe ile görüşerek oğluna biat alabilmek için kendisinden yardım talep ettiyse de ondan da bir iltifat görmedi. Üstelik Müminlerin annesi Muaviye'ye muhataplarına karşı daha yumuşak ve saygılı davranması tavsiyesinde bulundu. Muaviye Medine'de bir müddet daha kaldıktan sonra Mekke'ye gitti. Burada hac görevini yerine getirmesinin ardından ashâb çocuklarına tekrar Yezid'in veliahdlığına razı olmaları çağrısında bulundu. Abdullah b. Zübeyr kendisine, bu uygulamasından vaz geçerek Hz. Peygamber (sav) gibi yerine hiç kimseyi bırakmamasını veya Hz. Ebû Bekir gibi davranarak Kureyş içinden ancak kendi kabilesinden olmayan birisini tayin etmesini, bunu da istemezse Hz. Ömer gibi halîfelik meselesini Şûrâ'ya havale etmesini istedi. Yezid'e biatten imtina eden diğer Müslümanlar da Abdullah b. Zübeyr'in kanaatini paylaştıklarının söylediler. Muaviye bunun üzerine muhataplarına halka hitaben bir konuşma yapacağını, konuşmasına herhangi bir şekilde itiraz eden olursa onun boynunu vurduracağı tehdidinde bulundu. Ardından da mescidde hutbeye çıkıp ashâb çocuklarını işaret ederek *"Bunlar Müslümanların ileri gelenleri ve en hayırlılarıdırlar. Onlara danışmadan hiçbir şey yapılamaz. Onlar şimdi Yezid'e biat etme konusunda razı olmuşlardır. O halde siz de Allah'ın adıyla biat edin"* çağrısında bulundu. Herhangi bir itirazın olmaması üzerine Mekkeliler de Yezid'e biatlerini açıkladılar. Muaviye'nin Mekke'den ayrılmasından sonra insanlar Hz. Hüseyin'e gelip daha önce biat etmeyeceğini ifade etmesine rağmen niçin kararından döndüğünü

---

216 İbn Kuteybe, *el-İmâme,* I, 148-150; Taberî, *Tarih,* V, 303-304, 343; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* V, 286-287; Yezid'in veliahdlığına itiraz sebepleri hakkında bk. Kılıç, Ünal, *Yezid b. Muaviye,* s. 139-163.

sorduklarında, ondan öldürülme endişesinden böyle davrandığı cevabını aldılar. Bu şekilde Muaviye, bir takım dünyevî teklifler yanında nihayet tehdit yoluyla da olsa Mekke'de oğlu adına biat prosedürünü tamamlamış oldu.[217]

Muaviye'nin, hayatta iken oğlu adına biat alması İslâm tarihinde veliahdlık sistemini gündeme getirmiştir. Bu sistem ne İslâm öncesi Arap kabile yönetimi pratiğinde, ne de geçmiş halîfelerin seçiminde takip edilen Şûrâ uygulamasında vardı. Dolayısıyla Müslümanların tarihinde saltanat sistemini gerçekleştiren ilk devlet adamı Muaviye olmuştur.[218] Aslında Muaviye'nin kendisinin halîfeliğe gelişi de dört halîfenin seçilme usullerinden farklı bir şekilde gerçekleşmişti. Daha önceki halîfe seçimlerinde ilk Müslümanlardan ve Hz. Peygamber'in (sav) yakın arkadaşlarından olma ve istişare ile seçilme esasları geçerliyken, Muaviye kabile mücadelesi tarafı ağır basan bir siyasî mücadele sonunda devlet başkanlığını işgal etmiş, bu adımla hilâfet sisteminin özünde büyük değişiklikler meydana getirmişti. Bu sebeple oğlu Yezîd'i veliahd tayin etmesini, onun hilâfeti güç kullanarak elde etme adımının bir devamı, hatta tamamlayıcısı niteliğinde görmek mümkündür. Bütün bunların sonucunda yönetimde Kitap ve Sünnetin uygulanmasını temin eden, Hz. Peygamber'in (sav) vekili sıfatıyla görev yapan, devletin menfaatiyle şahsî ve ailevî menfaatlerini birbirinden ayıran Râşid halîfelerin yerini, siyasî dengeleri ve kuvveti esas alarak yönetim sergileyen, devleti hilâfet-saltanat karışımı mutlak-irsî

---

217 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 160-164; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 157-164; Taberî, *Tarih*, V, 301-304; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 371-372; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 287; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 250-252; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 79-81. Ayrıca bk. Atvan, Hüseyn, *el-Emevîyyûn ve'l-Hilâfe*, Beyrut 1986, s. 83-95; Işş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, s. 159-165.

218 Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, 246.

bir monarşi ile idare eden halîfeler almıştır. Bu sebeple Emevî hanedanı mensupları yine halîfe olarak anılmakla birlikte fiilen bir nevî hükümdar kabul edilmişlerdir. Artık göreve gelen halîfe, resmî unvanı bakımından olmasa da bir melik, daha doğrusu Yunanlıların "tiran" dedikleri çeşitten bir kraldan başka bir şey değildi. Nitekim Emevî halîfelerinin pek çoğu bunu teyit eder bir şekilde icraatlarında İran veya Bizans hükümdarları gibi davranmışlardır. Bundan dolayı Emevî hilâfetinin meşruiyeti hem yönetimi ellerinde tuttukları asırda, hem de daha sonraki İslâm tarihi sürecinde Müslümanlar arasında sürekli tartışılan bir konu olmuştur. İstişareyi ve ehliyeti esas alan hilâfeti saltanata dönüştüren Emevîlere karşı oluşan Şiî, Zübeyrî ve Hâricî muhalefet hareketleri de propagandalarını genelde onların hilâfetinin meşru olmadığı iddiasına dayandırarak yürütmüşlerdir. Şiî ve Hâricî isyanlarıyla mahallî veya kabilevî sebeplerden kaynaklanan ayaklanmaların neredeyse tamamında, meşru olmayan Emevî hilâfetinin ortadan kaldırılması için halk Kitap ve Sünnet etrafında toplanmaya davet edilmiştir. Emevî Devleti'nin yıkılmasına sebep olan Abbâsî ihtilâlcilerinin kullandıkları argümanların en önemlisi de Emevî hilâfetinin meşru olmadığı iddiasıdır. Hilâfet meselesine dinî prensipler açısından yaklaşan fıkıh âlimleri de Emevî halîfeliğinin meşruluğuna şüphe ile bakmışlardır. Bilhassa Irak'ı merkez edinen dinî muhalefet, Emevîlerin temsil ettiği siyasî otoriteye değil, doğrudan yönetimin meşruiyetine karşı çıkmıştır. Muâviye'yi hilâfeti saltanata çevirmekle suçlayan bu âlimler, halîfeliğin bu adımla sona erdiğine inanmakla birlikte, toplumu parçalanmaya sürükleyecek isyanlara meydan vermemek için mevcut idareye kerhen itaat etmişlerdir. Yine de Emevîlerin merkezi olan Şam'daki din büyükleri hâriç olmak üzere Irak, Hicaz, İran ve Mısır bölgesinde yaşayan âlimlerin büyük bir kısmı, Emevî rejiminin meşruiyetini tanımamaları sebebiyle, Hâricîlerin gerçekleştirdiği isyanlar dışındaki diğer ayaklanmalara sempati duymuş-

lardır. O kadar ki, özellikle Şiî nitelikli isyanlar âlimlerin doğrudan veya dolaylı desteğini kazanmıştır.[219]

İslâm âlimlerinin pek çoğu Muaviye b. Ebû Süfyan'ın oğlu Yezid'i veliahd tayin etmekle Şûrâ prensibini terk ettiği, dolayısıyla Müslümanların idaresi konusunda yanlış bir adım attığı düşüncesini ileri sürmüşler, bu sebeple onun icraatını yoğun bir şekilde tenkit etmişlerdir. Ancak daha sonraki dönemlerde bu adımın doğru, hatta Müslümanların birlik ve bütünlüğünü temine yardımcı olan bir karar olduğunu dile getiren âlimler de çıkmıştır. Onlar Muaviye'nin oğlunu veliahd tayin etmesini şu şekilde temellendirmişlerdir: Her şeyden önce bu adımla Müslümanların yeniden bir iç çatışmaya düşmesi engellenmiştir. İslâm toplumu Hz. Peygamber'in (sav) vefatının ardından ilk önce Benî Sâide Sakîfesi'nde, daha sonra da Hz. Osman'ın şehit edilmesinin akabinde büyük bir siyasî krizle karşı karşıya gelmişti. Birincisi herhangi bir çatışmaya meydan verilmeden atlatılmış, ancak ikincisi bir iç savaşla neticelenerek pek çok Müslümanın ölümüne sebep olmuştur. Muaviye aynı şartlara dönülmemesi ve yeniden Müslüman kanının dökülmemesi için vefatından önce yönetim konusunu problem olmaktan çıkarmak için yerine oğlunu bırakmıştır. Ayrıca değişen şartlar dikkate alınmaksızın Muaviye'den Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in icraatını beklemek de pek gerçekçi değildir.[220]

---

219 Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, XI, 90. Bu konuda geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1991, s. 65-203. Emevî idaresine karşı ulemanın tavrı hakkında ayrıca bk. Atvan, Hüseyn, *el-Fukaha ve'l-Hilâfe*, Beyrut 1991, s. 10-71.

220 Akîl, Nebîh, *Hilâfetü Benî Ümeyye*, Beyrut 1975, s. 93; Rayyis, M. Ziyaüddin, *İslâmda Siyasî Düşünce Tarihi*, (çev. Ahmed Sarıkaya), İstanbul 1990, s.251-254; Vekil, Muhammed es-Seyyid, *el-Emevîyyûn Beyne'ş-Şarki ve'l-Garb*, Beyrut 1995, s. 179-180; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu'd-Devleti'l-Ümevîyye*, s. 22-27.

Muaviye'nin icraatını haklı gören âlimlerin görüşlerini açık bir şekilde dile getirenlerin öncüsü olarak İbn Haldun kabul edilebilir. O, veliahd tayini meselesini Mukaddimesi'nin merkezine aldığı asabiyet kavramı ile açıklar ve bu konuda Muaviye'yi destekler mahiyette görüşler ileri sürer:

"Muaviye'nin herhangi bir kimseyi değil, doğrudan oğlunu veliahd tayin etmesi, onun halkın birliğindeki yararı gözetme isteğinden kaynaklanır. Zira o sırada Emevî ailesi içinde söz sahibi olanlar, onun üzerinde ittifak etmişlerdi. Bu dönemde Kureyş'in en güçlü kolunu Emevîler oluşturduğu için, bunlar kendilerinden başkasının idaresine rıza göstermezlerdi. Bu sebeple Muaviye, yerine geçecek kişiyi seçerken daha iyi olacağını düşündüğü kimseyi değil, oğlunu seçmiştir. Bu, birliği koruma ve fitneyi engelleme adına en erdemli kişi yerine daha az erdemli kişiyi tercih etme anlamına gelir. Çünkü birliğin önemi çok büyüktür. Onun adaleti ve sahâbîliği bundan başkasını düşünmeye engeldir. Sahâbe'nin büyüklerinin buna katılmaları veya susmaları, konuyla ilgili şüphelerinin kalkmasına delildir. (...). Gerek Muaviye, gerekse ondan sonra gelen idareciler Hulefâ-i Râşidîn'in sünnetinden ayrılmakla suçlanamazlar. Çünkü Hulefâ-i Râşidîn, mülk sisteminin ortaya çıkmadığı ve dinî motifin etkili olduğu bir zamanda yaşadılar. Her devrin siyasî yapısı ayrıdır. Onlar dinin razı olduğu kimseleri halef seçtiler ve bunları başkalarına tercih ettiler. Ama daha sonra Muaviye'den itibaren asabiyet mülk gayesine ulaşmıştı, dinî anlayış zayıflamış, sultanî (kraliyet) ve asabiyet anlayışına gerek duyulmuştu. Asabiyetin onayladığından başkası seçilseydi, bu seçim tanınmaz, çabucak bozulur ve birlik, ayrılık ve ihtilâfa dönüşürdü".[221]

İbn Haldun'un dile getirdiği bu yaklaşım bilhassa çağdaş araştırmacılar tarafından da seslendirilmiştir. Bunlar arasında

221 İbn Haldun, *Mukaddime*, (Ali Abdülvâhid Vâfî), I-III, Mısır 1957, I, 613-615.

Ahmed Cevdet Paşa, Ziyauddin Rayyis, Muhammed Hudarî Beg, Abdümünim Mâcid, Abdüşşâfî Muhammed Abdüllatif gibi ilim adamları zikredilebilir.[222] Benzer görüşleri dile getiren Emevî tarihçisi Yûsuf el-Işş, Muaviye'nin kararını Şam, Irak ve Hicaz bölgeleri arasında meydana gelebilecek siyasî mücadeleyi engelleyebilmek adına alınan isabetli bir adım olarak görür. Ona göre Muaviye, eğer yerine oğlunu bırakmak suretiyle yönetim meselesini netleştirmemiş olsaydı, kendisinden sonra Hicaz'da Abdullah b. Zübeyr, Irak'ta Hz. Hüseyin, Şam'da da kendi ailesi yönetim için çekişmeye başlayacaktı. Çıkması muhtemel bu iç savaşın engellenmesi ise ancak veraset sistemine geçilmekle mümkün oldu. Aynı şekilde yeni bir kargaşaya meydan vermemek için iktidarın merkezi olma görevini Şam devam ettirmeliydi. Çünkü Şamlılar Emevî iktidarı için diğer bölge insanlarına göre daha sadık ve itaatkârdılar. Şam'ın iktidarı da ancak halîfenin oğlu Yezid ile devam edebilirdi. Zira Yezid burada doğmuş, yetişmiş ve Şam'ın en eski Arap sakinlerinden Kelbli bir kadın tarafından dünyaya getirilmişti.[223] Müşteşrik Hodgson da, Yezid'in Suriyelilerin kabul etmeye hazır oldukları tek aday olduğunu, aile içinden de olsa başka bir kişinin bu göreve getirilmesinin Muaviye'nin kurmuş olduğu dengeyi bozacağını ileri sürer.[224] Bu bilgi ve değerlendirmelerden yola çıkarak Muaviye'nin oğlu Yezid'i velihad tayin etmesinin, sadece Hulefâ-i Râşidîn'in yolundan sapma şeklinde açıklanmayacak pek çok sebebe dayanan karmaşık bir uygulama olduğu tespitini yapmamız gerekiyor. Şayet bu adım Müslümanların yönetiminde bir sapma olarak kabul edileseydi, daha sonraki İslâm tarihi sürecinde mutlaka

---

222 bk. Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, XI, 90.

223 Işş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, s. 159-165.

224 Hodgson, M.G.S, *İslâmın Serüveni*, (trc. Komisyon), I-III, İstanbul 1993, I, 162.

terk edilir, yerine başka bir sistem getirilirdi. Ancak uzun asırlar boyu veliahdlık esasına dayanan saltanat uygulaması ve hanedanlık sistemi hem Müslüman devletlerde, hem de diğer ülkelerde varlığını devam ettirmiştir. Kaldı ki bu sistem bazı ülkelerde aslî, bazılarında ise sembolik düzeyde günümüzde de sürdürülmektedir.[225]

Muaviye b. Ebû Süfyan, vefatından önce Hicaz'da sahâbe çocuklarının itirazına rağmen oğlu Yezid'in veliahdlığı konusunda Müslümanların çoğunluğunun desteğini aldı. Ölmeden önce de muhaliflere karşı alacağı tedbirler konusunda oğlunu şu şekilde uyardı:

"... Hicaz halkını gözet, çünkü senin aslın ve soyun onlardandır. Onlardan senin katına gelene ikramda bulun, yanında oturanı gözet. Irak halkını da gözet, senden her gün bir valinin azlini isterlerse dahi azlet. Çünkü bir valinin azli, sana karşı yüz bin kılıcın çekilmesinden daha kolaydır, musibetin kimin başına geleceğini bilemezsin. Suriye halkını da gözet, onları kendine sırdaş edin. Sana düşmanından herhangi bir tehlike gelirse, onu Şamlılarla defet. Oradaki işleri bitince Suriye halkını kendi ülkelerine geri döndür, onlar başka yerlerde ikâmet etmesinler ki ahlâkları değişmesin. Senin aleyhinde ancak dört kişiden korkarım. Bunlar Ali'nin oğlu Hüseyin, Ömer'in oğlu Abdullah, Zübeyr'in oğlu Abdullah ve Ebû Bekir'in oğlu Abdurrahman'dır. Ömer'in oğlu Abdullah kendisini ibadete vermiş bir kişidir. Kendisinin dışında kimse kalmayacak olursa o sana biat eder. Ali'nin oğlu Hüseyin çabuk etkilenen birisidir; Irak halkı onu is-

---

225 Bu konuda değerlendirmeler için bk. Gadban, Münir Muhammed, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 379-396; Atvan, Hüseyn, *eş-Şûrâ fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1990, s. 51-120; Vekîl, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb*, I, 173-191; Rayyis, *İslâmda Siyasî Düşünce Tarihi*, s. 246-262; Kılıç, Ünal, *Yezid b. Muaviye*, s. 156-175.

yan ettirmeden rahat bırakmaz. Şayet isyan eder de, sen de ona muzaffer olursan ona iyi davran, çünkü onun Muhammed'e büyük bir yakınlığı vardır. Ebû Bekir'in oğluna gelince, arkadaşları ne yaparsa o da onu yapar. Senin karşına aslan gibi dikilecek, tilki gibi kurnazca hareket edecek, fırsat bulursa üzerine atılacak olan ise Zübeyr'in oğlu Abdullah'tır. Şayet Abdullah bunu sana yapacak olursa ve sen de onu ele geçirirsen paramparça et. Elinden geldiği kadar da kavminin kanını akıtmamaya çalış."[226]

Hicretin 60. (M.680) yılında Muaviye'nin vefatından sonra oğlu Yezid Emevîlerin yeni devlet başkanı oldu. Kısa süre sonra da valiler marifetiyle eyaletlerden onun adına biat alınmaya başlandı. Fakat Yezid'in veliahd tayin edilmesine baştan itibaren itiraz eden Hicaz önderleri beklenildiği gibi onun halîfeliğini tanımadılar. Yezid bunun üzerine Medine valisi Velid b. Utbe b. Ebû Süfyan'a mutlaka onların da biatlerinin alınmasını istedi. Vali emrin kendisine ulaşmasından sonra Hz. Hüseyin başta olmak üzere ashâb çocuklarını çağırarak Muaviye'nin öldüğünü haber verdikten sonra kendilerini Yezid'i halîfe olarak tanımaya davet etti. Valilik sarayına ilk önce Hz. Hüseyin geldi. Muhatabına kendisinin gizlice değil, ancak halkın huzurunda biat etmesinin doğru olacağını, ancak böyle bir ortamın hazırlanması halinde biat edebileceğini söyledikten sonra valilikten ayrıldı. Bu arada sabık Medine valisi Mervan b. Hakem, görevdeki valiye Hz. Hüseyin'i tutuklaması, ardından biat etmeye zorlaması akşi takdirde boyunun vurması tavsiyesinde bulunduysa da Velid, *"Sen benim dinimi yıkacak bir şey tavsiye ediyorsun. Yemin ederim*

226 Ebû Mihnef, *Maktelü Huseyn*, Bağdat 1977, s. 7-8; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 209; Taberî, *Tarih*, V, 322-323; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 373; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 320; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 259-260; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 115.

ki, Hüseyin'i öldürmek suretiyle dünyanın her tarafına, güneşin doğup battığı bütün mal ve mülküne sahip olacağımı bilsem yine de bunu yapmam" sözleriyle bu teklifi kat'î bir şekilde reddetti. Biati talep edilenlerden Abdullah b. Zübeyr de valilik sarayına gelmeyi çeşitli mazeretler ileri sürerek geri çeviriyordu. Bunun üzerine valinin adamları saraya celbi için onu tehdit etmeye başladılar. Baskıların artması üzerine Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi valiye giderek onu rahat bırakmalarını, ertesi günü gelip biat edeceğini söyleyince görevliler evinin önünden ayrıldılar. Fırsattan istifade eden Abdullah b. Zübeyr aynı gece gizlice Mekke'ye kaçtı. Velid b. Utbe onun yakalanması için arkasından askerî birlik gönderdiyse de buna muvaffak olamadı. Aynı anda biat baskısıyla bunalan Hz. Hüseyin de aile halkından pek çok kişiyi yanına alarak Medine'yi terk etti. Sadece kardeşi Muhammed b. Hanefiyye onunla birlikte Mekke'ye gitmedi. Hz. Hüseyin ile Abdullah b. Zübeyr'in Medine'yi terk etmesinden sonra geride kalan Abdullah b. Ömer ile Abdullah b. Abbâs ise şehirde bulunanların tamamının biat ettiğini görünce Yezid'in halîfeliğini tanıdıklarını açıkladılar.[227]

2. Hz. Hüseyin Hareketi ve Kerbelâ Hadisesi

Iraklılar Hz. Ali'ye destek vererek başlattıkları iktidar mücadelesini, Muaviye'nin liderliğinde hareket eden Suriyeliler karşısında kaybetmişlerdi. Bunun sonucu olarak devletin merkezi, dolayısıyla hazine Kûfe'den Dımaşk'e nakledildi. Daha önce kendilerini devletin asıl sahibi gören Iraklılar yeni şartlarda yöneti-

---

227 Ebû Mihnef, *Maktelü Huseyn*, s. 11-16; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 177-178; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 174-177; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 210-211; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 241; Taberî, *Tarih*, V, 338-343; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 376-377; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 322-324; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 263-264; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 146-149.

me bağlı sıradan bir eyalet statüsüne indiler. Onların fethettikleri büyük arazilerin gelirleri artık Şamlıların kontrolüne girmişti. Iraklılar ise yönetimin keyfî tavrına göre bazen artırılan, bazen azaltılan bazen de tamamen kesilen, hiçbir zaman da Şamlıların seviyesine ulaşamayan maaşlarla yetinmek zorunda kalmışlardı. Bu şartlar eski başkentin gururlu sakinlerini son derece rahatsız ediyor, yönetime karşı kinlerini daha da artırıyordu. Onlar bu rahatsızlıklarını göstermek amacıyla fırsat bulduklarında Şam'a karşı isyan gerçekleştirdiler. Emevîler aleyhine harekete geçmek istediklerinde ilk önce Hz. Ali'nin çocuklarını ve torunlarını hatırladılar. Zira gerek geçmiş günlere duyulan özlem, gerekse Hz. Ali'ye beslenen muhabbet sebebiyle Iraklıların neredeyse tamamı bu faaliyetlere gönülden destek oluyorlardı. Ancak bu destek bir türlü gönül desteğinden kılıç desteğine dönüşmüyordu. Bunun neticesinde Ehl-i Beyt adına başlangıçta coşkun bir heyecan yaratan, ancak kısa sürede saman alevi gibi parlayıp sönen kıyamlar Emevîlerin gücü karşısında hep etkisiz kaldı. Bu faaliyetlerin pek çoğu hareketin lideri konumundaki Hz. Ali evladı için trajedi ile sonlanmıştır. İslâm tarihinde bu olaylar ve trajediler zincirinin ilk halkası, Hz. Hüseyin'in kıyam teşebbüsüne karşı sergilenen kanlı Kerbelâ hadisesidir.

Muaviye'nin ölümünden sonra Yezid'in halîfe olmasıyla birlikte Kûfe'deki yönetim muhalifleri derhal harekete geçerek Mekke'de bulunan Hz. Hüseyin'i şehirlerine davet etmeyi kararlaştırdılar. Bu amaçla Kûfe'deki Hz. Ali taraftarları Süleyman b. Surad'ın evinde toplanarak Hz. Hüseyin'e hitaben bir mektup kaleme aldılar. Mektupta onu Kûfe'ye gelerek dağınık durumda olan halkı Yezid'e karşı toplamaya çağırıyorlar, şayet gelirse kendisini halîfe ilân ederek Yezid'e karşı savaşacaklarına dair

söz veriyorlardı.[228] Bu mektubu benzer talep ve vaadler taşıyan başka davet yazıları takip etti. Hz. Hüseyin gelen çağrıların yoğunlaşması üzerine Kûfelilere hitaben şöyle bir cevap gönderdi: *"Bütün anlattıklarınızı anlamış durumdayım. Sizlere amcamın oğlu Müslim'i gönderiyorum. Ona halinizi, durumunuzu ve görüşlerinizi bana yazmasını emrettim. Eğer o da sizin ileri gelenlerinizin, bana gönderdikleri haberlerdeki görüşler etrafında birleşmiş olduklarını bildirecek olursa, Allah'ın izniyle pek yakında yanınızda olurum".*[229]

Burada şu hususa dikkat etmek gerekir ki, Hz. Hüseyin'in Emevî yönetimine karşı harekete geçmesinin sebebi olarak tek başına Kûfelilerin davetini göstermek doğru olmaz. Zira o, daha kendisine herhangi bir mektup ulaşmadan Medine'den ayrılıp Mekke'ye gitmiş, şûrâ ve seçim prensiplerine aykırı olarak halîfe olduğu için Yezid'e biat etmemiştir. Diğer taraftan Hz. Hüseyin'in Müslümanları yönetme konusunda kendisini Yezid'den daha ehil ve layık gördüğü de bilinmektedir. Yezid'in fâsık ve câhil olması sebebiyle Müslümanları yönetemeyeceği düşüncesi de onun siyasî mücadeleye girişmesinde belirli derecede rol oynamıştır. Hz. Hüseyin hareketinin sebepleri hakkında akla gelen bütün bu gerekçelerle birlikte Kûfe'den gelen davet mektuplarının ona harekete geçme konusunda cesaret verdiği, en azından siyasî faaliyet alanının zamanını ve istikametini belirlediği de bir gerçektir.[230]

---

228 Ebû Mihnef, *Maktelü Huseyn*, s. 17; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 207-208, 212; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 241-242; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII,151-152.

229 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 4; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 212-213; Taberî, *Tarih*, V, 347-348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 266-267.

230 Bu konuda bilgi ve değerlendirmeler için bk. Demircan, Adnan, *İktidar Mücadelesi*, s. 339-350; Kılıç, Ünal, *Yezid b. Muaviye*, s. 215-222.

Hz. Hüseyin'e davet mektuplarının Kûfelilerden gelmiş olması, esasında beklenmeyen bir durum değildi. Zira burası hem babası Hz. Ali, hem de ağabeyi Hz. Hasan'ın siyasî merkez olarak kabul ettiği şehirdi. Üstelik Hz. Ali taraftarlarının büyük bir kısmı burada yaşıyordu. Daha yakın zamanda Muaviye'nin gerek Ziyâd, gerekse oğlu Ubeydullah eliyle Kûfelilere yaptıklarını da zihinlerde canlılığını devam ettiriyordu. Üstelik 20 yıl süresince Muaviye onların gönlünü almak için dahi olsa bir kez bile Irak'a gelmemiş, onlara iltifat etmemiştir. Bu durumda Irak halkı nazarında Emevî halîfeliği İslâm toprakları ve eski başkent Kûfe'nin üzerinde bir işgal faaliyeti olarak görülmüştür. Netice olarak Iraklılar, Hz. Ali döneminde elde etmiş oldukları avantajları Muaviye eliyle Şamlılara kaptırmaları sebebiyle Hz. Hüseyin vasıtasıyla bu eski imkânlarını geri alabilmek için tekrar şanslarını denemeye karar vermişlerdir.[231]

Hz. Hüseyin, hareket etmeden önce amcasının oğlu Müslim b. Akîl'i Kûfe'ye gönderdi. Müslim şehre ulaşınca halkın büyük bir teveccühü ile karşılaştı. Başlangıçta Muhtar es-Sekafî'nin evini hareket merkezi olarak belirledi. Mülayim bir kişiliğe sahip olan şehrin valisi Numan b. Beşîr'in müsamahasından da istifadeyle Hz. Ali taraftarlarıyla toplantılar düzenlemeye başladı. Gelenlerin pek çoğu Hz. Hüseyin ile birlikte savaşacaklarına dair söz veriyorlardı. Sonuçta şehirde önemli sayıda bir taraftar grubu toplandı. Bu gelişmeler üzerine Müslim, şehre gelmesi için Hz. Hüseyin'e haber gönderdi.[232]

---

231 Dûrî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, (çev. Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991, s. 113; Vida, Della, "Emevîler", *İA*, IV, 243.

232 Ebû Mihnef, *Maktelü Huseyn*, s. 19; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 4; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 242; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 325; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 152.

Diğer taraftan Kûfe'de bulunan Emevî taraftarları başkente haber göndererek valinin şehirde olup-bitenlere kayıtsız kaldığını, şayet Kûfe'yi elinde tutmak istiyorsa onun yerine güçlü bir idareciyi görevlendirmesi gerektiğini bildirdiler. Bunun üzerine halîfenin emriyle şehrin yönetimi Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd'a devredildi. Yeni vali Kûfe'ye gelir gelmez halkı itaate çağıran aynı zamanda tehdit içeren bir konuşma yaptı:

"Halîfe beni şehrinize vali ve haraç işlerinize memur tayin etti. Bana mazlum olanınıza iyilik etmeyi, yoksullarınızı doyurmayı, devlete itaat edene iyi muamele etmeyi, âsi ve fitnecilere karşı sert davranmayı emretti. Ben burada onun emrini uygulayacak, isteklerini yerine getireceğim. İyilerinize karşı müşfik bir baba, itaat edenlerinize karşı bir kardeş gibi davranacağım. Kılıç ve kırbacım, emrimi kabul etmeyen, bana karşı çıkanların üzerinde olacaktır. Bundan sonra herkes dilediğini yapabilir".[233]

Valinin bu tehdidinin ardından Müslim b. Akîl'in yanında toplanmış olan Kûfeliler yavaş yavaş dağılmaya başladı. Bunun üzerine Müslim, şehirde Hz. Ali taraftarlarının önderlerinden Hânî b. Urve el-Murâdî'nin evine sığınarak Hz. Hüseyin adına faaliyetlerini burada devam ettirmeye karar verdi. Vali Ubeydullah b. Ziyâd ise onun her hareketini dikkatle takip ediyordu. Nitekim azatlı kölelerinden birisi Hz. Ali taraftarı gibi görünerek Müslim'nin yanına gidip gelenlerle görüşmeye başladı. Hânî'nin evine kimlerin girip çıktığını, burada nelerin konuşulduğunu valiye aktardı. Ubeydullah b. Ziyâd daha sonra Hânî'yi çağırarak gelişmeler hakkındaki kanaatini sordu. Muhatabı başlangıçta söylenenleri

---

233 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 176; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 213-215; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 64; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 326; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 267-269; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 152-154.

inkâr ettiyse de azatlı köle ile yüzleştirince Müslim b. Akîl ile ilişkisini ve evinde gerçekleştirilen faaliyetleri itiraf etmek zorunda kaldı. Bununla birlikte Müslim'i kendisinin çağırmadığını, onu kapısından çeviremediği için misafir olarak tuttuğunu, şayet vali izin verirse gidip kendisini evinden çıkaracağını söyledi. Ancak Ubeydullah, Müslim'i valilik sarayına getirmesinden başka hiçbir şeye razı olmayacağını bildirince, Hânî, misafirini öldürülmek için teslim etmesinin onur kırıcı bir davranış olacağı gerekçesiyle bu teklifi reddetti. Bunun üzerine Ubeydullah Hânî'yi feci bir şekilde dövdükten sonra hapse attı.[234]

Ev sahibinin başına gelenleri haber alan Müslim b. Akîl kendisine katılma konusunda söz verenlere haber göndererek toplanma ve hareketlerini açıktan halka duyurma zamanının geldiğini bildirdi. Bunun üzerine şehirdeki Hz. Ali taraftarları valiliğe doğru harekete geçtiler. Toplanan insanların artmasıyla birlikte durumun aleyhine geliştiğini gören Ubeydullah, yanında bulunan şehir ileri gelenlerine dışarı çıkarak kendi yakınlarını topluluktan ayırmalarını, itaat edenlere mükâfat sözü vermelerini, isyan edecek olanları da korkutmalarını istedi. Kabile reislerinin dışarıya çıkıp yakınlarına hitaben konuşma yapmaları üzerine valilik sarayının etrafındaki kalabalık hızla dağılmaya başladı. O kadar ki Müslim b. Akîl'in yanında sadece 30 kişilik bir grup kaldı. Onların da kısa süre sonra yanından ayrılmaları üzerine Müslim ne yapacağını bilemeden şehrin sokaklarına daldı. Nihayet Kinde kabilesine mensup Tav'a isimli yaşlı bir kadının evine sığındı. Diğer taraftan vali, yatsı namazından sonra halka hitaben bir konuşma yaparak Müslim'i himaye edeni şiddetli bir şekilde cezalandıracağını, onu kendisine

---

234 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 4-5; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 215-219; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 243; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 378; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 66-67; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 154-155.

getiren veya yerini bildirenlere ise ödül vereceğini ilân etti. Aynı anda valinin muhafızları tarafından şehrin bütün çıkış kapıları tutularak evlerde arama yapılmaya başlandı.[235] Ertesi günün sabahında Müslim'in sığındığı evin sahibi yaşlı kadının oğlu onun kendi evlerinde saklandığını valiye haber verdi. Bunun üzerine Müslim yakalanıp valinin huzuruna getirildi. Daha sonra da sarayın damına çıkarılarak burada öldürüldü. Onun ardından daha önce tutuklanmış olan Hânî b. Urve de valinin emriyle katledildi. (H.9 Zilhicce 60/M.10 Eylül 680).[236]

Hz. Hüseyin, Müslim'in kendisini Kûfe'ye davet eden mektubu alınca harekete geçmeye karar verdi. Onun gitme hazırlıklarından haberdar olan Abdullah b. Abbâs Iraklılara güvenmemesi gerektiğini, onu çağıran insanların kendisini her an terk etme ihtimalinin yüksek olduğunu söyledi. Buna karşılık Abdullah b. Zübeyr *"şayet benim senin gibi taraftarlarım olsaydı oraya gitmekte hiç tereddüt göstermezdim"* diyerek Hz. Hüseyin'i Irak'a gitme konusunda teşvik etti.[237] Abdullah b. Abbâs ertesi günü yeniden gelerek Irak'a gitmekten vaz geçmesini, mutlaka bir hareket başlatmak istiyorsa Yemen'i tercih etmesinin daha uygun olacağını, zira oradakilerin kendisini daha gönülden destekleyeceklerini ifade ettiyse de, Hz. Hüseyin'in kararını değiştiremedi.[238]

---

235 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s.220-221; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 243; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 67-68; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 155.

236 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 176; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 5; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 221-223; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 243; Taberî, *Tarih*, V, 347-393; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 378-379; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 68-70; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 326-327; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 269-275; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 155-157.

237 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 64-65; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 328-329; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 159-160.

238 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 223-224; Taberî, *Tarih*, V, 382-385; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 160-163. Bu konuda değerlendirmeler için bk. Kılıç, Ünal, *Yezid b. Muaviye*, s. 247-253.

Hz. Hüseyin yolculuk hazırlıklarını tamamladıktan sonra Hicretin 60. yılı Zilhicce ayının sekizinci günü (9 Eylül 680) ailesiyle birlikte Mekke'den Kûfe'ye doğru yola çıktı. Hareketi esnasından karşılaştığı herkes ona Kûfelilere güvenmeyip geri dönmesi tavsiyesinde bulunuyordu. Bunlar arasında meşhur şair Ferazdak *"Kûfelilerin kalbi seninle, kılıçları ise Ümeyyeoğulları'yla birliktedir"* diyerek Hz. Hüseyin'e Irak'a gitmemesi gerektiğini îmâ etti. Ancak onun ikazı da etkili olamadı.[239] Bu esnada kafileye Mekke'den Abdullah b. Cafer'in gönderdiği mektup ulaştı. Abdullah b. Cafer, Hz. Hüseyin'e geri dönmesi için adeta yalvarıyor, bu hareketin bütün aileyi yok olmaya götürebileceği uyarısında bulunuyordu. Ardından da Mekke valisi Amr b. Sa'îd'den kendisi için eman aldığını bildirdi. Ancak onun bu çabası da Hz. Hüseyin'in Irak'a gitme kararını değiştiremedi.[240]

Diğer taraftan Müslim b. Akîl'i etkisiz hale getiren Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyâd, Hz. Hüseyin'in Mekke'den hareket ettiği haberini alınca, onun geçeceği yolları gözetim altında tutması için Husayn b. Numeyr komutasındaki askerî birliği harekete geçirdi. [241] Bu sırada Hz. Hüseyin de yoluna devam ediyordu. Seâlebiyye denilen yere geldiğinde Müslim b. Akîl'in Ubeydullah b. Ziyâd tarafından öldürüldüğü haberini aldı. Bu gelişme üzerine Hz. Hüseyin'in ile birlikte hareket edenlerden bazıları Kûfe'de artık yardımcıları kalmadığı için bu noktadan daha ileri gitmenin fayda sağlamayacağını, üstelik bunun hayatlarını tehlikeye atmak anlamına geleceğini söylediler. Ancak bu

---

239 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 176; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 226; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV,384; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 166.

240 Taberî, *Tarih*, V, 386-389; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 275-277; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 163-164.

241 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 224; Taberî, *Tarih*, V, 394, 401.

defa da Müslim'in çocukları babalarının intikamını almadan geri dönmeyeceklerini söylediler. Hz. Hüseyin bu gelişme üzerine yola devam kararı aldı.[242]

Yürüyüş esnasında Hz. Hüseyin'in Kûfe'de bulunan Müslim'e haberci olarak göndermiş olduğu sütkardeşi Abdullah b. Buktur'un da Husayn b. Numeyr'in devriyeleri tarafından yakalanıp Kûfe'ye götürüldüğü ve burada Ubeydullah tarafından işkence edilerek öldürüldüğü haberi kafileye ulaştı. Hz. Hüseyin bu son gelişme karşısında Kûfe'deki taraftarlarından tamamen ümidini kestiğini, bu noktadan sonra geri dönmek isteyenleri kınamayacağını bildirdi. Bunun üzerine kendisine destek olmak için katılanlardan bir kısmı ayrılmaya başladılar. Sonuçta Hz. Hüseyin'in yanında sadece Mekke'den birlikte yola çıktığı akrabası kaldı.[243] Bu esnada Irak'tan gelen Abdullah b. Mutî, Hz. Hüseyin'e *"Allah adına senden geri dönmeni istiyoruz. Allah'a yemin ederim ki, sen sadece keskin kılıçlar üzerine gidiyorsun. Sana bu haberleri gönderen kimseler şayet seni savaşmak durumunda bırakmamış olsalardı, senin için her şeyi hazırlamış bulunsalardı ve bundan sonra sen onların yanına gelseydin, işte bu isabetli olurdu. Fakat şu sözünü ettiğimiz durumda senin böyle bir iş yapmanı uygun görmüyorum"* diyerek dönmesi uyarısında bulundu. Ancak Hz. Hüseyin muhatabına şu cevabı verdi: *"Senin sözünü ettiğin bu durumu biliyorum. Fakat aziz ve celil olan Allah'ın emrine hiçbir kimse karşı gelemez".*[244]

Kûfe'ye doğru yoluna devam eden Hz. Hüseyin, Zû Husum denilen yerde Kâdisiye'de konaklamış bulunan Husayn b.

---

242 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 228-229; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 168-169.

243 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 228; Taberî, *Tarih*, V, 394-399.

244 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 277-278.

Numeyr'in gönderdiği Hürr b. Yezid komutasındaki askerî birlikle karşılaştı. Onların görevi Mekke'den gelen kafileyi sürekli olarak gözetim altında bulundurmak ve sâlimen Kûfe'ye ulaştırmaktı. Hz. Hüseyin muhataplarına kesinlikle Ubeydullah'ın yanına gitmeyeceğini bildirdi. Hürr b. Yezid ise *"Ben seninle savaşmak emrini almadım, sadece seni Kûfe'ye götürünceye kadar senden ayrılmamakla emrolundum. Kabul etmeyecek olursan seni Kûfe'ye götürmeyeceğim. Ancak sen de Medine'ye ulaştırmayacak bir yola koyul. Bu konuda ben İbn Ziyâd'a yazarım, sen de Yezid veya İbn Ziyâd'a yaz. Belki Allah bana seninle ilgili herhangi bir şeye katılmaktan esenliğe kavuşturacak bir yol açar"*. Bunun üzerine Hz. Hüseyin Kûfe yolu ile Medine yolu arasında farklı bir güzergâha doğru harekete geçti. Iraklı askerler de kendisini takip ediyorlardı. Kısa süre sonra Ubeydullah b. Ziyâd'ın mektubu geldi. Kûfe valisi, Hürr b. Yezid'e Hz. Hüseyin'in sarp ve müstahkem yerlere sığınmasına engel olmasını, onu susuz ve insanların uğramadıkları bir yerde konaklamaya zorlamasını emretti. Bunun üzerine Hz. Hüseyin yanındakilerle birlikte Ninova bölgesinde yer alan ve günümüzde Bağdat'ın 100 km. güneydoğusunda bulunan Kerbelâ[245] denilen yere indirildi. (2 Muharrem 61/2 Ekim 680).[246] Bu arada Kûfe'den gelen bir topluluk, Hz. Hüseyin'in haberci olarak göndermiş olduğu Kays b. Müshir es-Saydâvî'nin Ubeydullah b. Ziyâd tarafından yakalanıp kalenin üzerinden atılmak suretiyle öldürüldüğünü bildirdiler. Artık Hz. Hüseyin için Kûfe'de en küçük bir ümit ışığı kalmamış oldu.[247]

---

245 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 445.

246 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 5-6; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 228-232; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 243-244; Taberî, *Tarih*, V, 401-404., 408-409; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 379; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III,70; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 335-336; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 169-170, 172-174.

247 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 226; Taberî, *Tarih*, V, 405.

Hz. Hüseyin kafilesinin Kerbelâ'da konaklamasının dördüncü gününde Ömer b. Sa'd b. Ebû Vakkâs, emrindeki orduyla bölgeye ulaştı. Sa'd, kısa süre önce vali Ubeydullah tarafından Rey[248] valiliğine tayin edilmişti. Ancak Hz. Hüseyin'in harekete geçtiği haberi alınınca vali, bu hadiseyle ilgilenme görevini Sa'd'a havale ederek, şayet bundan kaçınırsa Rey valiliğini unutmasını söyledi. Sa'd, her ne kadar ısrarla bu vazifeden affını istediyse de muvaffak olamadı. Yakınlarının Hz.Hüseyin'in kanına bulaşmaması uyarılarına rağmen Rey valiliğinden vazgeçemediği için gönülsüz bir şekilde de olsa Hz. Hüseyin üzerine gönderilen ordunun komutasını üstlendi.[249]

Ömer b. Sa'd, Kerbelâ'ya ulaşmasının ardından Hz. Hüseyin'e niçin Kûfe'ye gelmeye karar verdiğini sordu. Hz. Hüseyin de kendisini bizzat Kûfelilerin davet ettiğini, fakat yeni şartlar sebebiyle geri dönebileceğini ifade etti. İkisi arasındaki karşılıklı görüşmeler gerek açık, gerekse gizli bir şekilde devam etti. Sonuçta herhangi bir çarpışmaya meydan vermeden meselenin halledilmesini isteyen Ömer, hem Hz. Hüseyin'in tekliflerini ihtiva eden, hem de kendisinin nasıl bir yol takip etmesi gerektiğini soran bir mektubu Ubeydullah'a gönderdi. Kısa süre sonra gelen cevapta vali, ondan Hz. Hüseyin'e halifeye biati teklif etmesini, ayrıca onun su ile bağlantısının da tamamen kesilmesini istedi. Bu hadise Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden üç gün önce gerçekleşti.[250]Yeni şartlarda Hz. Hüseyin'in yanındakiler ancak çok zor şartlarda su alabildiler. Bu esnada Hz. Hüseyin, Kûfe ordusu komutanına ya geri dönmesine, ya sınır şehirlerine gidip

---

248 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 116-122.

249 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 232-233; Taberî, *Tarih*, V, 409-410; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 336.

250 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 233; Taberî, *Tarih*, V, 410-412.

cihad etmesine, ya da Yezid'in yanına giderek meseleyi bizzat görüşmesine izin verilmesini istedi. Bu talep derhal Ubeydullah b. Ziyâd'a ulaştırıldı. Vali kendisine yapılan tekliflerin hiç birini kabul etmedi. Üstelik yanında bulunan Şemir b. Zilcevşen'e talimat vererek Ömer b. Sa'd'a gitmesini, Hz. Hüseyin'i teslim olmaya çağırmasını, aksi takdirde onunla savaşmasını, şayet bu emirlerini yerine getirirse kendisinin de Ömer b. Sa'd'a itaat etmesini, kabul etmezse onun başını vurarak askerlerin komutasını üstlenip Hz. Hüseyin'e saldırmasını istedi. Vali, ayrıca Şemir ile birlikte doğrudan Ömer b. Sa'd'a şu şekilde yazılmış bir mektup gönderdi: *"Ben seni Hüseyin'e onunla savaşmaktan geri kalman, onu ilerletmen, ona uzun süre tanıman, ya da bana karşı ona şefaat etmen için göndermedim. Şimdi iyi dinle. Şayet Hüseyin ve beraberindekiler benim vereceğim karara razı olup teslim olurlarsa, onları bana gönder, kabul etmeyecek olurlarsa onları öldürünceye kadar savaş. Bizim emirlerimizi uygulayacak olursan, dinleyip itaat edenler nasıl mükâfatlandırılırsa, biz de seni aynı şekilde mükâfatlandırırız. Kabul etmeyecek olursan da askerlerimizin başından ayrıl ve komutayı Şemir'e bırak"*. Ömer b. Sa'd, Kûfe'den gelen bu emir sebebiyle rahatsız oldu, ancak görevini Şemir'e devretmeyerek Hz.Hüseyin'e karşı düzenlenecek saldırıyı bizzat idare etmeye karar verdi.[251]

Ubeydullah b. Ziyâd'dan gelen son talimatla birlikte artık savaş kaçınılmaz hale geldi. Saldırı vaktinin yaklaştığını fark eden Hz. Hüseyin, Muharrem'in 9'u Perşembe günü (9 Ekim 680), Ömer b. Sa'd'a haber gönderek ertesi sabaha kadar saldırıyı ertelemelerini, gece boyu ibadet edip mağfiret dileyeceklerini bildirdi. Komutan bu teklifi kabul etti. Gece yarısı yanındakileri

---

251 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 6; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 233-235; Taberî, *Tarih*, V, 413-416; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 336-337; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 170-171, 175-176.

toplayan Hz. Hüseyin, Kûfelilerin asıl hedefinin kendisi olduğunu, dolayısıyla isteyenin burayı terk ederek canını kurtarabileceğini, gidenlerin de hiçbir zaman kınanmayacağını bildirdi. Ancak yanında yer alanların tamamı sonuna kadar kendisiyle birlikte olacaklarını ifade ettiler. Bunun üzerine Hz. Hüseyin savunma amacıyla çadırların birbirlerine yaklaştırılmasını, kadın ve çocukların da ortada toplanmasını istedi.[252]

Ertesi gün (10 Muharrem Cuma 61 / 10 Ekim 680) her iki taraf sabah namazını kaldıktan sonra savaş vaziyeti aldı. Hz. Hüseyin saldırı emri bekleyen Kûfelilere tekrar uzun bir konuşma yaptı. Kendisinin bizzat Kûfe ordusunda bulunan kişilerin davet mektupları sebebiyle burada olduğunu söyledikten sonra Mekke'ye mektup gönderenlerin isimlerini saydı. Ancak oradakiler biz böyle bir şey yapmadık diyerek Hz. Hüseyin'e yaptıkları davet çağrılarını inkâr ettiler.[253] Bu esnada ilginç bir olay gerçekleşti: Mekke-Kûfe yolunda Hz. Hüseyin'i karşılayan ve onun geri dönmesine engel olan ilk Irak birliğinin komutanı Hürr b. Yezid, Ömer b. Sa'd'ın ordusundan ayrılarak Hz. Hüseyin'in saflarına katıldı. Daha önceki davranışlarından dolayı kendisinden özür diledi ve onun yanında savaşacağını bildirdi. Ardından da arkadaşlarını Hz. Hüseyin'e karşı savaşmamaları konusunda uyarmaya çalıştı. Ancak konuşmaları herhangi bir netice vermedi.[254]

Hürr'ün Hz. Hüseyin tarafına geçmesinin ardından Kûfe birliğinin komutanı Ömer b. Sa'd'ın Hz.Hüseyin tarafına atmış ol-

---

252 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 235; Taberî, *Tarih*, V, 417-422; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 380; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 338-339.

253 Taberî, *Tarih*, V, 423-426; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 339.

254 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 235-236; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 180. Bu konuda bk. Sarıcık, Murat, "Kerbelâ Olayında el-Hürr b. Yezid ve Hz. Hüseyin'le Mücadelesi", *Süleyman Demirel ÜİFD*, sy. 2, Isparta 1995, s. 103-148.

duğu okla savaş başladı. Hz.Hüseyin'in yanında bulunanlar onu korumak amacıyla etrafını sarmış vaziyette savaşıyorlardı. Bu hususta en fazla gayret gösterenlerden birisi de Kûfeli Hürr b. Yezid idi. Ancak az sayıdaki Hz. Hüseyin taraftarlarının dört bir yandan yapılan yoğun hücumlara mukavemet göstermeleri mümkün değildi. Diğer taraftan komutan Ömer b. Sa'd, Husayn b. Numeyr'e doğrudan Hz. Hüseyin'i hedef alan bir saldırı gerçekleştirmesini emretti. Bu saldırı neticesinde Hz. Hüseyin'i korumaya çalışanlar sırasıyla öldürüldüler. Nihayet geride sadece Hz. Hüseyin kaldı. Ancak Kûfeli askerlerden yanına gelen herkes geri dönüyor, hiç kimse onu öldürmeye cesaret edemiyordu. Nihayet Şemir'in teşviki ve kesin emriyle askerler hep birlikte saldırıya geçtiler. İlk önce Mâlik b. Nusayr isimli Kûfeli onun başına vurarak yaraladı. Aynı anda Kûfeli komutanlardan Husayn b. Numeyr'in attığı ok Hz. Hüseyin'in boğazına saplandı. Bunun hemen ardından Şemir yanındaki on kişiyle yaralı vaziyette bulunan Hz.Hüseyin'in üzerine yürüyerek öldürücü darbeler vurmaya başladı. Bu son saldırı neticesinde Hz. Hüseyin şehit edildi. Kûfeliler onu öldürdükten sonra eşyalarını yağmaladılar. Çadırlarda bulunan mallar tamamen gasp edildi. Askerler bu esnada çadırlardan birinde Hz. Hüseyin'in hasta vaziyette yatan oğlu Zeynelâbidin adıyla tanınan Ali'yi buldular. Şemir onu da öldürmek istediyse de yanındakiler çocuk yaşta, üstelik hasta olan bir kişinin öldürülemeyeceğini söyleyerek onun cinayetine engel oldular. Sonuçta Hz. Hüseyin de dâhil olmak üzere Kerbelâ hadisesinde 72 kişi Kûfeliler tarafından öldürüldü. Kaynaklarda çarpışmalar esnasında Kûfelilerin de 88 kayıp verdikleri rivayet edilir.[255]

---

255 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 6; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 236-238; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 244-245; Taberî, *Tarih*, V, 427-455; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 380; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 71; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 340-341; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 279-296; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 179-188.

Hz. Hüseyin ve onunla birlikte öldürülenlerin kesik başları çarpışmaların hemen ardından vali Ubeydullah b. Ziyâd'a götürüldü. Ömer b. Sa'd da iki gün sonra Hz.Hüseyin'den kalan kadın ve çocukları Kûfe'ye sevketti. Geride bırakılan şehit cesetleri bölgede yaşayan Benî Esed kabilesi mensupları tarafından Hâir denilen yere defnedildi.[256] Hz. Hüseyin'in ve arkadaşlarının başlarıyla kadın ve çocuklar Kûfe'den başkent Şam'a götürüldü. İslâm tarihi kaynaklarında Yezid b. Muaviye'nin Hz. Hüseyin ve taraftarlarının başına gelenlere çok üzüldüğü, hadisenin bu noktaya gelmesinde Ubeydullah b. Ziyâd'ı sorumlu tuttuğu ve ona lanet okuduğu rivayetleri mevcuttur. Ancak Yezid'in bu hususta Ubeydullah'a karşı herhangi bir yaptırım uygulamamış olması, onun gelişmeleri gerçek anlamda onaylamadığı görüşüne şüphe düşürür mahiyettedir. Anlaşılan odur ki, Yezid, hadiseden dolayı üzüntüsünü göstermekle birlikte, bu üzüntüsünün gereğini yerine getirmemiş, sorumlular hakkında herhangi bir tahkikat yapmamıştır. Üstelik Ubeydullah, onun zamanında Kûfe'de olağanüstü yetkilerle görevine devam etmiştir. Bundan dolayı, üzülmek bir yana, istemediği yöntemlerle de olsa en büyük siyasî rakibinden kurtulmuş olması sebebiyle Yezid'in sonuçtan memnuniyet duyduğunu söylemek bile mümkündür. Bununla birlikte Yezid, yanında bulundukları süre zarfında Hz. Hüseyin'in geride bıraktığı ailesine özel misafiri muamelesi yapmış, bir süre sonra her türlü ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle yanlarına muhafız birlikleri görevlendirerek onların salimen Medine'ye ulaşmalarını sağlamıştır.[257]

---

256 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 238; Taberî, *Tarih*, V, 455-459; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 341; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 190-191.

257 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 6-7; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 238-240; Taberî, *Tarih*, V, 459-471; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 341-346; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 296-300; 194-198.

İslâm tarihçileri Kerbelâ hadisesini teferruatıyla aktardıktan sonra, bu olaya doğrudan veya dolaylı müdahil olanların sorumlulukları üzerine bir takım değerlendirmeler yapmışlardır. Bunun sonucunda hadisede birinci derecede sorumlu olanlar halîfelik makamında bulunan ve katliamın siyasî mesuliyetini yüklenen Yezid, onun Kûfe'deki valisi Ubeydullah b. Ziyâd ve emrindeki komutanlar, Hz. Hüseyin'i şehirlerine davet edip sonra da yalnız bırakan, üstelik Kerbelâ'da bizzat kendi elleriyle katleden Kûfelilerdir. Zira Hz. Hüseyin'in katilleri arasında Ümeyyeli veya Şamlı hiç kimse yoktur. Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyâd, Kerbelâ'da meydana gelen hadisenin görünen sorumlusu olmakla birlikte, olayın siyasî ve gerçek sorumlusunun devlet başkanlığı makamında bulunan Yezid'in olduğu açıktır. Hz. Hüseyin başta olmak üzere yakınlarının şehit edilmesi, ayrıca daha sonra gerçekleşecek olan Medine istilâsı ve Mekke'nin muhasarasıyla birlikte Kâbe'nin mancınıklarla tahrip edilmesi faaliyetlerinin baş sorumlusu olması sebebiyle Yezid b. Muaviye, İslâm tarihi boyunca Müslümanların belki de en çok nefret ettiği şahıs olmuştur. O kadar ki, onun ismi insanlar arasında hakaret sıfatı olarak kullanılmıştır ki, bu anlayış günümüzde de devam etmektedir.

Kerbelâ'nın asıl sorumlularının Yezid, valisi Ubeydullah ve onu önce davet edip ardında da bizzat katleden Kûfelilerin olduğu hususunda tarihçiler arasında genel bir ittifak vardır. Ancak bununla birlikte bazı araştırmacılar, hadisenin bu şekilde neticelenmesinde Hz. Hüseyin'in de ihmal ve sorumluluğunun bulunduğuna dikkat çekerler. Onlara göre pek çok sahâbe önderi ona Mekke'yi terk edip Kûfe'ye gitmemesi, mutlaka harekete geçmesi gerekiyorsa bunun yerine Yemen'i tercih etmesi hususunda uyarıda bulunmalarına rağmen Hz. Hüseyin, tek başına karar

vererek ikazları dikkate almamış, istişare prensibine aykırı davranmıştır. Üstelik düşmanla muharebeye giderken de ihtiyatlı davranıp yanında kendisini koruyacak kadar asker bulundurmamış, sonu belli olmayan bu harekete girişerek aile fertlerinin de canlarını tehlikeye atmıştır. Kûfelilerin güvenilmez insanlar olduğunu babası ve ağabeyinin tecrübelerinden açıkça bilmesi, ayrıca temsilci olarak gönderdiği Müslim b. Akîl'in öldürüldüğünü haber almasına rağmen geri dönmemiş ve Kûfe'ye doğru hareketini sürdürmüştür. Onun bu davranışı Ehl-i Beyt'in büyük bir kısmının yok olmasına sebep olmuştur.[258]

Kerbelâ hadisesi, yakın ve uzak neticeleri açısından İslâm tarihinin önemli ve karmaşık olayları arasında kabul edilir. Kerbelâ gerek devlet başkanı Yezid, gerekse Emevî hanedanına karşı toplumda büyük infiale sebep olmuştur. Nitekim Hz. Hüseyin'in öldürülmesine tepki olarak çeşitli şahıs ve gruplar tarafından, farklı gayeler güdülerek pek çok isyan gerçekleştirilmiştir. Sonuçta bu olay, Emevîlerin Müslüman kamuoyunun desteğini önemli ölçüde kaybetmesine sebep olmuş ve hanedanın yıkılışına kadar yönetim aleyhtarı faaliyetlerin en önemli propaganda malzemesi haline gelmiştir. Hadiseyi gayeleri uğruna en iyi kullananlar ise Horasan'da başlattıkları isyan sonucunda iktidarı Emevîlerin elinden alan Abbâsîler'dir. Bundan dolayı İslâm tarihçileri Emevî devletinin yıkılış sebepleri arasında Hz. Hüseyin'in öldürülmesini öncelikli olarak zikrederler.

Kerbelâ hadisesi sadece siyasî neticeler doğurmamış, politik nitelikli başlayan Şia hareketinin ideolojisini belirleyen en önemli âmil olarak kabul edilmiştir. Şiîlik bundan sonra sadece Ali ta-

258 Bu konuda bilgi ve değerlendirmeler için bk. Kılıç, Ünal, *Yezid b. Muaviye*, s. 275-288.

raftarı olma boyutunu aşmış, ona bağlı olanları, Müslümanları yönetmeyi Hz. Ali evladının devredilmez hakkı olduğu inancını dini bir hüküm olarak kabul eden bir grup haline getirmiştir. Şiîler, Emevîlerin veraset yoluyla iktidarın devri anlayışına tepki olarak, hilâfetin sadece Hz. Ali soyundan gelenlerin hakkı olduğu tezini savunmaya, hatta bunu bir akîde olarak benimsemeye başlamışlardır. Nitekim daha sonraki süreçte Ehl-i Beyt adına atılan bütün siyasî adımların ve fikrî temellendirmelerin referans noktası Kerbelâ hadisesi olmuştur. Hulasa Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi Şia mezhebinin siyasî hayat kaynağı, adeta doğum tarihi olarak telakki edilmiştir. Nitekim Şiîliğin temel şahsiyeti ve hareket noktası resmiyette Hz. Ali olmakla birlikte, bu olay sebebiyle Hz. Hüseyin'in adı daha öne çıkmıştır. Nitekim Şiîler tarafından Hz. Hüseyin'in şehit edildiği tarih büyük ihtifallerle hatırlanır ve görkemli törenler yapılırken, Hz. Ali'nin şehit edilmesi hadisesi ve yıldönümü aynı ilgiyi hiçbir zaman görmemiştir. Gerçekten Günümüzde de İmâmiyye'nin gönül ve duygu dünyasını Hz. Ali değil Hz. Hüseyin sevgisi yönlendirmektedir. Onun trajik sonu İslâm edebiyatında başlı başına bir tür oluşturmuş ve özellikle taziye törenlerinde okutulmak üzere "Maktel", "Maktel-i Hüseyin" adı verilen mersiyeler kaleme alınmıştır.[259]

3. Kerbelâ Hadisesinin Yakın Neticeleri

a. Harre Vak'ası

Emevîlerde Yezid b. Muaviye'nin hilâfeti döneminde Kerbelâ hadisesiyle doğrudan ilgisi bulunan muhtelif olaylar meydana gelmiştir. Esasında insanların yönetime karşı nef-

---

259 bk. Fığlalı, E. Ruhi, "Hüseyin", *DİA*, XVIII, 521. Bu konuda geniş bilgi için bk. Taberî, *İstişhâdü'l-Hüseyn,* (thk. Seyyid Cemîlî), Beyrut 1985. Ayrıca bk. Vekîl, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb,* I, 200-253.

retine sebep olan Kerbelâ hadisesi, toplumu Emevîlere karşı gerçekleştirilecek her türlü teşebbüsü desteklemeye hazır hale getirmişti. Nitekim olayın ilk etkileri Mekke'de görüldü: Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra Hicaz'da tek siyasî aktör kalan Abdullah b. Zübeyr halktan gizlice biat almaya başladı. O kadar ki, onun faaliyetleri sebebiyle Mekke'deki Emevî valisi şehri yönetemez hale geldi. Gelişmeleri haber alan ve daha da yayılmasından endişe duyan Yezid, öncelikli olarak Mekke-Şam güzergâhında bulunan ve Abdullah b. Zübeyr'e meyletme ihtimali taşıyan Medine'yi etkisiz, en azından tarafsız hale getirmeyi düşündü. Bir takım maddî imkânlar sunarak Medine halkının gönlünü almaya karar verdi. Bu amaçla Medine valisi Osman b. Muhammed b. Ebû Süfyân, Hicretin 63. (M.683) yılında şehir halkının yönetime karşı duyduğu nefreti azaltmak, mümkün olursa onların hoşnutluğunu kazanmak amacıyla Medine'nin önde gelen şahıslarını başkente gönderdi. Gidenler arasında Abdullah b. Hanzala, Münzir b. Abdullah ve Abdullah b. Amr da bulunuyordu. Onlar aslında Mekke'de bağımsızlığını ilân eden Abdullah b. Zübeyr'in taraftarı olmamakla birlikte, Ümeyye idaresi hakkında da müsbet kanaate sahip değillerdi. Bu sebeple Şam'ın birinci amacı en azından Medinelilerin Mekke'deki harekete katılmalarını engelleyebilmekti.

Halîfe Medine'ye davet ettiği konuklarına olağanüstü ilgi gösterdi. Kendilerini en iyi şekilde ağırladı. Dönüşleri esnasında kendilerine çok miktarda maddî ihsanda bulundu. Ancak bütün bu çabalarına rağmen Medine heyeti halka yönetim hakkında müsbet düşünceler aktarmak yerine Yezid'in krallar gibi yaşadığını, sarhoş olarak dolaştığını, müzik dinleyip av partilerine katılmaktan başka bir işle meşgul olmadığını, hatta namazı dahi terk ettiğini söylemeye başladılar. Yönetim karşıtı bu propaganda

kısa sürede neticesini verdi. Medineliler Yezid'in halîfeliğini tanımadıklarını ilân ettiler. Hareketin liderliğini de Şam heyetinin içinde yer alan Abdullah b. Hanzala üstlendi. Zira Medineliler, daha anne karnında iken Uhud savaşında şehid olan ve cesedinin Melekler tarafından yıkandığı Hz. Peygamber'ce (sav) müjdelenen Hanzala b. Ebû Âmir'in[260] oğlu Abdullah'a çok büyük hürmet ve saygı gösteriyorlardı.[261]

Medine'deki son gelişmeleri haber alan Yezid, öncelikli olarak şehir halkına hitaben tehdit içeren bir mektup gönderdi. Ancak mektup Medinelilerin yönetime karşı öfkesinin daha da artmasından başka bir işe yaramadı. Tehditle herhangi bir sonuç alınamayacağı anlaşılınca, tekrar uzlaşma yoluyla muhalefetin gücü kırılmaya çalışıldı. Bu amaçla Emevî yönetimiyle birlikte çalışan tek Ensârî Numan b. Beşîr, halîfe tarafından görüşmeler yaparak halkı itaate davet etmesi için Medine'ye gönderildi. Ancak Numan'ın girişimleri de herhangi bir sonuç vermedi. Üstelik Medineliler valiyi görevden uzaklaştırıp Yezid'den biatlerini geri aldıktan sonra Abdullah b. Hanzala'ya biatlerini açıkladılar. Ardından da Emevî valisi görevden uzaklaştırıldı. Hareketin merkezinde Medineliler görünse de, Yezid'e düşmanlıkları sebebiyle pek çok Kureyşli de aktif bir şekilde isyana dâhil oldu. Buna karşılık Ali b. Hüseyin (Zeynelâbidîn) ve Muhammed b. Hanefiyye gibi Hâşimî önderleri ile Abdullah b. Ömer bu hadisede tarafsız kaldılar.

Medine Mescidi'nde Abdullah b. Hanzala'ya biat kararından sonra şehir halkı, Ümeyyelilerin önderi durumunda olan Mervan b. Hakem'in evine sığınan hanedan mensuplarını mu-

---

260 İbn Hişam, *es-Sîre*, III, 79-80.

261 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 181-182; Taberî, *Tarih*, V,478-480; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 387-388; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 77-78; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 6-7, 12-13; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 217-218.

hasara altına aldılar. Can güvenliklerinden endişe duymaya başlayan Ümeyyeliler Yezid'e haber göndererek acil müdahale talebinde bulundular. Yezid bunun üzerine Medine'ye karşı askerî bir harekât düzenlemeye karar verdi. Onun hedefi aslında Mekke'de bağımsız bir hareket başlatan Abdullah b. Zübeyr idi. Ancak Medine meselesini halletmeden gerçek amacını gerçekleştirmesi de mümkün değildi. Medine'ye Ubeydullah b. Ziyâd'ı göndermek istedi. Ancak Ubeydullah, Kerbelâ hadisesinin ardından böyle bir sorumluluğu üstlenemeyeceğini bildirerek görevden affını istedi. Kendisine komutanlık teklif edilen hanedana mensup Amr b. Saî'd el-Eşdak ise Kureyş kanının dökülmesine sebep olabileceği gerekçesiyle görevi kabul edemeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine komutanlığa Gatafan kabilesine mensup ve Emevîlere bağlılığı ile bilinen Müslim b. Ukbe'nin getirilmesine karar verildi.

Harekât için bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra yaklaşık 12 bin kişilik bir ordu Müslim b. Ukbe idaresinde Medine'ye doğru yola çıktı. Yezid, hareketinden önce komutanına *"Onları üç defa teslim olmaya çağır, eğer teslim olmazlarsa savaş, savaşı kazandığın takdirde onların her şeylerini mal, silah, hayvan ve yiyeceklerini yağmalamak için askeri serbest bırak, üç günden sonra ise bir şeye dokundurma"* talimatını verdi. Şam'dan gönderilen ordu yolda iken Medine'de muhasara altında bulunan Ümeyye oğulları hakkında ne yapılacağı konusunda Medineliler arasında anlaşmazlık çıktı. Şehir ileri gelenlerinden Muhammed b. Ebû Cehm onlardan bazılarının öldürülmesini teklif etti. Ancak daha sonra Medine'deki savunma tedbirlerini gelen orduya aktarmama sözü karşılığında bütün Ümeyye mensuplarının serbest bırakılması görüşü ağırlıklı olarak benimsendi. Fakat onlar verdikleri sözün hilâfına şehirden ayrıldıktan sonra Şam'dan gelen orduyu Vâdi'l-Kurâ'da karşılayarak komutana Medine'deki genel

durum ve şehirde saldırı için uygun olan noktalar hakkında detaylı bilgi verdiler. Üstelik Abdülmelik b. Mervan'ın da aralarında bulunduğu bazı Ümeyyeliler, Şam ordusuna dâhil olarak Medine saldırısına iştirak ettiler.

Medine'ye ulaşan Müslim b. Ukbe, ilk önce halkı isyandan vazgeçip yönetime itaat etmeye çağırdı. Ancak Medineliler bu çağrılara icabet etmediler. İlk girişimden netice alınamayınca saldırı başladı. Hicretin 63. yılı 27 Zilhicce'sinde (27 Ağustos M.683) Şamlılar Medine'yi tamamen kontrol altına aldılar. Bu esnada gerek Ensâr, gerekse Kureyş'ten pek çok kişi katledildi. Şehir sakinlerinin büyük bir kısmı ise şehri terk edip mağaralara sığınarak canlarını kurtardılar. Yine de 80 kadar sahâbî bu çatışmalar esnasında hayatını kaybetti. Halîfenin emri doğrultusunda Müslim b. Ukbe işgalden sonra şehri yağmaları için askerlere üç gün izin verdi. Bu esnada da pek çok insan katledildi, hayatta kalanlara kötü muamelede bulunuldu, halkın malları yağmalandı. Harre Vak'ası olarak tarihe geçen bu hadise, bazı kaynaklarda Kureyş'in, Bedir'de öldürülenlerin intikamını Medinelilerden alması olarak kabul edilmiştir.[262] Kerbelâ'dan sonra meydana gelen bu olayın sonuçları Yezid b. Muaviye ve onun temsilcisi olduğu Emevî hanedanına karşı halkın nefretinin daha da artmasına sebep olmuştur.[263]

---

262 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 182-193; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 178-185; Dineverî, *Ahbâru't-Tıvâl*, s. 243-245; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 250-251; Taberî, *Tarih*, V, 481-496; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 389-390; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 79-81; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 13-17; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 306-307, 310-315; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 218-224; İbn Sa'd'ın *et-Tabakât*'ında Harre Vak'asının, muhasara edilmesi esnasında Hz. Osman'a yardımcı olmayan Medinelilerin cezaya uğraması olarak görüldüğüne dair bir rivayet bulunmakatdır. (*et-Tabakât*, III, 68).

263 Harre Vak'ası'nın sebepleri, gelişimi ve sonuçları hakkında detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bk. Küçükaşçı, Mustafa Sabri, *Emeviler Döneminde*

b. Abdullah b. Zübeyr Hareketi ve Mekke'nin Muhasarası

Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesinin ardından gerçekleşen Medine işgalinden sonra Müslümanların hafızasında yer tutan diğer bir gelişme ise Hicretin 64. (M. 683) yılında Mekke'nin Şam askerleri tarafından kuşatılmasıdır. Bu hadisenin görünen sebebi Hz. Hüseyin'in katledilmesi üzerine hilâfetin en yakın müddeisi görünen Abdullah b. Zübeyr'in Emevî yönetimini tanımayarak kendisini halîfe ilan etmesidir. Asıl sebebi ise Medine'den sonra Mekke'nin de itaat altına alınarak Hicaz'ın siyasî anlamda yeniden Şam yönetimine bağlanması niyetidir.[264]

Yezid b. Muaviye, yönetimde ortaya çıkan iki başlılığı ortadan kaldırmak amacıyla Medine işgalinin tamamlanmasından sonra Hicaz'ın merkezi Mekke üzerine asker göndermeye karar verdi. Bunun için Medine saldırısının komutanı Müslim b. Ukbe'yi görevlendirdi. Onun yolda ölmesi üzerine ordunun başına Yezid'in emriyle Husayn b. Numeyr getirildi.[265] Şamlılar Hicretin 64 yılının 26 Muharrem'inde (24 Eylül 683) Mekke'ye ulaştılar. Abdullah b. Zübeyr'in halîfeliğini tanımış bulunan Hicazlılar ise Emevîlere karşı Mekke'yi savunmaya karar verdiler. Daha sonra Kûfe'de bağımsız bir siyasî hareket başlatacak olan Muhtar es-Sekafî taraftarlarıyla bir-

---

Medine, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 1993; Kılıç, Ünal, *Yezid b. Muaviye,* s. 301-350; Işş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye,* s. 173-178; Ukaylî, Ömer Süleyman, "Vak'atü Harre", *Mecelletü'l-Külliyeti'l-Arab,* Câmiatü'l-Melik Suud, sy. XIII, Riyad 1986, s. 463-469; Kılıç, Ünal, "Harre Vak'asının Sebepleri Hakkında Bazı Mülahazalar", *Cumhuriyet İFD,* sy. 4, Sivas 2000, s. 305-316. Ayrıca bk. Varol, M. Bahaüddin, "Harre Vakası", *Selçuk ÜİFD,* sy. 7, Konya 1997, s. 513-534; Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Harre Savaşı", *DİA,* XVI, 245-246.

264 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* s. 242; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 247; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,* III, 83; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 21.

265 İbn Kuteybe, *el-İmâme,* I, 187, II, 9; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd,* IV, 390; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VI, 21-22; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VIII, 224.

likte Mekke'nin müdafaasında yer aldı.[266] Necde b. Âmir el-Hanefî liderliğindeki Hâricîler de Abdullah b. Zübeyr'e destek verdiler.[267]

Abdullah b. Zübeyr Şam'dan gelen düzenli orduya karşı uzun süre dayanamayacağını fark edince Mekke'yi bir bütün olarak savunmak yerine, Kâbe'ye sığınmaya karar verdi. Yaklaşık bir ay süren muhasara esnasında Emevî ordusu tarafından Ebû Kubeys ve Ahmer dağlarına kurulan mancınıklar vasıtasıyla atılan taş ve ateş sebebiyle Kâbe'nin örtüsü parçalandı, ahşap kısmı tamamen yanarken duvarları büyük oranda hasar gördü. Muhasaranın en şiddetli anında Şam'dan Yezid'in öldüğü haberi alınınca Husayn b.Numeyr saldırıyı durdurdu. Bu gelişme hem Mekke, hem de Kâbe'yi daha büyük bir yıkımdan kurtardığı gibi, Abdullah b. Zübeyr'in bir süre daha bağımsız yönetim sergilemesine imkân verdi.[268]

Yezid'in ölümü haberi üzerine Mekke kuşatmasını kaldıran Husayn b. Numeyr, Abdullah b. Zübeyr'e kendileriyle birlikte Şam'a gelmesi halinde ona halîfe olarak biat etmeye hazır olduğunu bildirdi. Ancak Abdullah onun teklifini reddederek Mekke'den ayrılmayacağını, halîfeliğini burada sürdüreceğini söyledi. Suriye askerleri bunun üzerine Mekke'yi terk ederek başkente geri döndüler.[269]

---

266 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 10-12; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 242-245; Taberî, *Tarih*, V, 575-577.

267 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 251-252; Taberî, *Tarih*, V, 497, 563-564.

268 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 193-194; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 245; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*,IV, 391-393; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 81-82; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 22-23; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 225-226.

269 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 195; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 245-246; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 253; Taberî, *Tarih*, V, 496-503; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 392-393; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 91-92; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 23; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 316-317, 319; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 226.

c. Tevvâbûn Hareketi

Emevî iktidarına karşı mücadele için Hz. Hüseyin'i ısrarla Kûfe'ye davet edenler daha sonra onu yalnız bırakmışlar ve üstelik onun en yakınlarıyla birlikte Kerbelâ'da katledilmesine sebep olmuşlardır. Aynı şahıslar Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra ise yaptıklarından dolayı pişmanlıklarını açıkça ifade etmeye başlamışlar, kendilerine tevbe edenler anlamında Tevvâbûn adını vermişlerdi. Tevvâbûn hadisesi ise Kerbelâ vak'asından sonra Hz. Ali evladının intikamını almak gayesiyle gerçekleştirilen bir siyasî hareket olarak kabul edilir.[270] Bu olayda Hz. Hüseyin'in intikamını alma düşüncesi kadar, Kûfelilerin baştan beri Ümeyyeoğulları'na karşı besledikleri düşmanlık ve intikam hissinin de önemli derecede etkin olduğu unutulmamalıdır.[271] Ancak Tevvâbûn hadisesine iştirak edenlerde intikam duygusundan ziyâde Hz. Hüseyin'e yardım etmemekten kaynaklanan suçluluk duygusunun ve bunu telafi etmek için kendilerini kurban etme düşüncelerinin ağır bastığını ifade etmek gerekir. Hz. Hüseyin'in kabri başında sürekli ağlayıp intikam yeminleri etmeleri onların bu niyetlerini açıkça ortaya koyar. Hareketin lider kadrosunu teşkil eden şahısların yaşlarının 60'ın üzerinde olduğu dikkate alınırsa, bu insanların Hz. Hüseyin adına ölümü arama gayreti içinde oldukları tespiti yanlış olmaz.[272]

Hz. Hüseyin'in şehadetinden sonra yaptıklarından pişmanlık duyan bir kısım Kûfeliler, Kerbelâ'da öldürülenlerin intika-

---

270 Fığlalı, E. Ruhi, *İmamiyye Şiası*, İstanbul, 1984, s. 109.

271 Onat, Hasan, *Emevîler Dönemi Şiî Hareketleri*, s. 73-74.

272 Bu konuda değerlendirmeler için bk. Wellhausen, J., *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 120; Onat, Hasan, *Emevîler Dönemi Şiî Hareketleri*, s. 76.

mını almak için Irak'ta gizlice harekete geçtiler. Hz. Hüseyin'i terk etmekle yüklendikleri günahtan kurtuluşun ancak onu öldürenleri öldürmek veya bu uğurda ölmekten geçtiği görüşünü dillendirmeye başladılar. Onlar faaliyetleri sonucunda kendilerine önemli sayıda bir taraftar grubu topladılar. Hareketin lideri Hz. Ömer zamanında gerçekleşen fetih hareketlerinin ardından Kûfe'ye yerleşmiş, ayrıca Cemel ve Sıffin savaşlarında Hz. Ali ordusunda yer almış sahâbeden Huzaalı Süleyman b. Surad'dı. Şehirdeki Ali taraftarlarının öncülerinden kabul edilen bu şahıs, Yezid'in halîfe olmasından itibaren Kûfe'ye gelmesi için Hz. Hüseyin'e dâvet mektubu yazanların da başındaydı. Ancak o da destek vadine rağmen Hz. Hüseyin'in Mekke'den Kûfe'ye hareketinden sonra herhangi bir adım atmamış, Kerbelâ'daki hadiseden sonra yaptığından pişmanlık duyarak yönetime karşı muhalefet hareketinin başına geçmiştir.

Süleyman b. Surad liderliğinde toplanan muhalifler, hareketlerini daha da güçlendirmek amacıyla Kûfe dışındaki Hz. Ali taraftarlarını da davet mektuplarıyla yanlarına çağırdılar. Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin hemen ardından gerçekleşen bu faaliyet, Yezid b. Muaviye'nin ölümüne kadar devam etti. Tevvâbûn mensupları gerçekleştirdikleri gizli çalışmaların ardından Hicretin 65. yılının Rabiulevvel ayında (M. Ekim 684) Nuhayle'de toplanarak yönetime açıkça bayrak açtılar. Daha sonra Hz. Hüseyin'in kabrine giderek uzun süre ağladılar. Onu yardımsız bıraktıkları için pişmanlıklarını dile getirerek Allah'a tevbe ettiler.

Gelişmelerden haberdar olan Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyâd, Husayn b. Numeyr komutasındaki 12 bin kişilik bir orduyu isyancılar üzerine gönderdi. Valinin ordusu Aynu'l-Verde'de[273] Süleyman

273 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 180.

b. Surad liderliğindeki toplulukla karşı karşıya geldi. Ordu komutanı ilk önce muhataplarını itaate çağırdı. Onlardan müspet cevap alamayınca saldırı başlatıldı. Hicretin 65. (M. Ekim 684) yılı Cemaziyelevvel'inin 22'si karşılıklı hücumlarla geçti. Savaşın ikinci günü İbn Zülkela komutasında 8 bin asker, son günü ise Edhem b. Muhriz idaresinde 10 bin kişilik takviye birlik Husayn'ın ordusuna dâhil oldu. Güç dengesi tamamen ortadan kalkınca üç gün devam eden savaş kısa sürede sonuçlandı. Liderleri Süleyman b. Surad, Müseyyeb b. Necebe, Rifa'a b. Şeddâd el-Becelî başta olmak üzere pek çok Tevvabûn mensubu öldürüldü. Neticede Hz. Hüseyin'in intikamını almak adına gerçekleştirilen ilk önemli teşebbüs, Emevî yönetimi tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış oldu.[274]

d. Muhtar b. Ebû Ubeyd es-Sekafî İsyanı

Tâif'in en önemli kabilesi olan Sakif'e mensup olan Muhtar b. Ebû Ubeyd, Hicretin 1. (M.622) yılında dünyaya geldi. Babası Ebû Ubeyd es-Sekafî, Hz. Ömer zamanında gerçekleştirilen ilk İran seferlerinde komutan olarak görev yapmış ve bu esnada gerçekleşen Köprü savaşında şehit düşmüştür.[275] Muhtar daha sonra amcası Sa'd b. Mes'ûd'un himayesinde büyümüş, Cemel savaşının ardından amcasının Hz. Ali tarafından Medâin'e vali tayin edilmesi üzerine bir süre onunla birlikte kalmıştır.[276]

---

274 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 292-293, VI, 25-26; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 201; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 257; Taberî, *Tarih*, V, 583-610; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 100-102; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 28-30, 35-37; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 332-335, 340-345; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 251-255. Bu hadise hakkında değerlendirmeler için ayrıca bk. Fığlalı, Ethem Ruhi, "İlk Şiî Olayları: 1 Tevvâbûn Hareketi, *Ankara ÜİFD*, Ankara 1983, sy. XXVI, s. 335-352.

275 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 83-84; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 351-353; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 108-109; Taberî, *Tarih*, III, 454-459; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 3315-317; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 301-303.

276 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 74-75.

Emevîlerin kuruluş yıllarında Kûfe'ye yerleşen Muhtar, Hicretin 51. (M.671) yılında Hucr b. Adî aleyhine şahitlik yapmadığı gerekçesiyle şehrin valisi Ubeydullah b. Ziyâd tarafından hapse atıldı. Kısa süre sonra serbest bırakıldı. Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye gönderdiği Müslim b. Akîl'in öldürülmesinden sonra onunla işbirliği yaptığı iddiasıyla yeniden tutuklandı. Muhtar bunun üzerine eniştesi Abdullah b. Ömer'e haber göndererek kendisinden yardım talebinde bulundu. Abdullah'ın halîfe Yezîd nezdindeki girişimleri sonucunda serbest bırakıldı.[277] Hapisten çıktıktan sonra Hz. Hüseyin'in intikamını alma iddiasıyla Kûfe'den Hicaz'a hareket ederek memleketi Tâif'e gitti. Bir yıl sonra Abdullah b. Zübeyr'in halîfeliğini açıkladığını haber alınca Mekke'ye gelip ona biat etti. Şam ordusunun Mekke'yi kuşatması esnasında Abdullah b. Zübeyr'in yanında yer aldı. (H.64/M.683). Yezid'in ölümüyle kaldırılan muhasaradan sonra İbn Zübeyr'e yaptığı siyasî ortaklık teklifine müsbet cevap alamadığı için (H.66/M.685) yılında Mekke'yi terk edip tekrar Kûfe'ye döndü.[278] Burada Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin kendisini emir tayin ettiğini ileri sürerek onun adına halka çağrıda bulunmaya başladı. Bu sırada kendisi gibi Ehl-i Beyt'in hakkını koruma iddiasında bulunan Süleyman b. Surad liderliğindeki Tevvâbûn hareketi de faaliyete başlamıştı. Ancak Muhtar onların hareketine iştirak etmedi. Üstelik Süleyman b. Surad'ın Ehl-i Beyt'in hakkını koruma hususunda yetkisiz, savaş konusunda da tecrübesiz bir kişi olduğu için insanların ölümlerine sebebiyet vereceğini ileri sürerek Kûfelilerin de bu girişime katılmalarını engellemeye çalıştı.[279]

---

277 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 258; Taberî, *Tarih*, V, 552-563, 570-571; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 337; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 264.

278 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 258; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 83.

279 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 258; Taberî, *Tarih*, V, 560-561, 580-582.

Muhtar'ın Kûfe'deki faaliyetleri Mekke'de bulunan Abdullah b. Zübeyr'i rahatsız etmeye başladı. Görünürde Emevîler aleyhine faaliyet göstermesine rağmen, onun Mekke halîfeliği için de tehlike oluşturacağı düşüncesiyle Abdullah b. Zübeyr, şehrin valisine gönderdiği emir ile Muhtar'ın tutuklanmasını istedi. Muhtar serbest kalabilmek için yine eniştesi Abdullah b. Ömer'den yardım talep etti. İbn Ömer, gerek Abdullah b. Zübeyr, gerekse Kûfe valisi ve harac emirine ricada bulunmak suretiyle onun serbest kalmasını sağladı.[280] Muhtar hapisten çıktıktan sonra Muhammed b. Hanefiyye adına daha önceden başlatmış olduğu biat alma faaliyetini daha da yoğunlaştırdı. Neticede İbn Hanefiyye'nin kendisini Hz. Hüseyin'in intikamını almakla görevlendirdiği konusunda pek çok insanı ikna etmeyi başardı. O kadar ki, şehrin ileri gelenlerinden İbrahim b. Eşter'i yanına çekmeyi başardı. Bu şahıs Hz. Ali'nin en önemli komutanlarından olan Mâlik (Eşter) b. Hâris'in oğluydu. İbrahim'in de katılmasıyla birlikte Hicretin 66. yılının 14 Rebiulevvel'inde (19 Ekim M. 685) Kûfe'de yönetime karşı harekât başlattı.[281]

Muhtar es-Sekafî, politik mücadelesini Hz. Hüseyin'in intikamını alma üzerine kurmuştu. Onun teşebbüsüne Ehl-i Beyt önderleri şüphe ile yaklaşmış olmakla birlikte, Kûfe'deki Hz. Ali taraftarları yoğun ilgi gösterdiler. Muhtar ile birlikte hareket edenlerin çoğunluğunu ise mevâlî denilen gayr-ı Arap topluluk-

280 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 201; Taberî, *Tarih*, VI, 8-9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 338-340, 356-357.

281 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 264-267; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 258-259; Taberî, *Tarih*, VI, 9-24; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 84; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 51-53; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 356.

lar teşkil ediyordu. Dolayısıyla Muhtar'ın Kûfe'de başlattığı bu girişiminin İslâm tarihinde mevâlînin Araplara karşı gerçekleştirdiği ilk güç gösterisi olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Muhtar, askerlerinin çoğunluğunu bilhassa özel muhafız birliğini gayr-ı Arap unsurlardan teşekkül ettirmiştir. Muhtar'ın bu faaliyette mevâlî ile ortaklık yapması, kendilerini her zaman diğer etnik unsurlardan üstün gören Arapları oldukça rahatsız etmiş, şehirde onların şiddetli tepkisine sebep olmuştur.[282] Muhtar sebebiyle Kûfe'de Şiîlik ile mevâlî arasında güçlü bir ittifak da meydana gelmiştir. Bu ilk ortaklık kısa sürede Araplar tarafından bastırılmış olmakla birlikte, gayr-ı Arap unsurlar bunun rövanşını Ebû Müslim'in gerçekleştirdiği Abbâsî İhtilâlinde Emevîleri tamamen ortadan kaldırarak alacaklardır.

Hz. Hüseyin'in intikamını almak iddiasıyla siyasî bir hareket başlatan Muhtar taraftarlarının üzerine Abdullah b. Zübeyr'in Kûfe valisi Abdullah b. Mutî'nin gönderdiği ilk birlikler başarısız oldu. Üstelik valinin askerlerinin çekilmesi üzerine isyancılar şehrin merkezine doğru ilerlemeye başladılar. İki taraf arasında meydana gelen şiddetli çarpışmalardan sonra Irak'ın en önemli merkezi olan Kûfe Muhtar es-Sekafî'nin kontrolüne geçti. Muhtar bundan sonra Kitap ve Sünnet'e tabi olma, Ehl-i Beyt'in intikamını alma, haksız yere kan akıtanlarla savaşma ve zayıfları müdafaa etme şartıyla halktan biat almaya başladı. Aynı anda Azerbaycan, Isfahan, Hemedan ve Musul'a valiler tayin etti. Bu

---

282 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 264-265, 267-268, 269; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 84. Muhtar isyanında mevâlînin rolü hakkında bk. Vloten, Gerlof Van, *Emevîler Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, (çev. Mehmed S. Hatiboğlu), Ankara 1986, s. 26-29; Wellhausen, J., *İslâmiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 129-132.

şekilde Şam ve Mekke'den sonra Irak'ta da bağımsız bir siyasî hareket ortaya çıkmış oldu.[283]

Siyasî faaliyetini Ehl-i Beyt'in hakkını savunma ve Hz. Hüseyin'in intikamını alma iddiası üzerine kuran Muhtar es-Sekafî, Kûfe'de kontrolü tamamen sağladıktan sonra, Hz. Hüseyin'in şehadetiyle doğrudan veya dolaylı ilgisi bulunanları cezalandırmaya başladı. Bu amaçla ilk önce Hz. Hüseyin'in ve yakınlarını katleden Kûfe ordusunun komutanı Ömer b. Sa'd'ı, ardından da onun oğlu Hafs b. Ömer'i öldürdü. Daha sonra da bu orduda yardımcı komutanlık yapan Şemir b. Zilcevşen, Havlî b. Yezîd gibi şahıslar ölüm cezasına çarptırıldı. Muhtar tarafından öldürülme korkusuyla şehri terk edenlerin de evleri yıkıldı. Kerbelâ'dan sonra Hz. Hüseyin'in başının önce valiye sonra da Yezîd'e gönderilmesine nazîre olarak Muhtar da Ömer b. Sa'd, oğlu Hafs ile Şemir'in başları Ehl-i Beyt'in büyüğü Muhammed b. Hanefiyye'ye takdim edildi. (Zilhicce 66/ Temmuz 686).[284]

Muhtar'ın Irak'ta Hz. Hüseyin'in katillerini cezalandırmakla meşgul olması sırasında Abdullah b. Zübeyr, hac için Mekke'ye gelen Muhammed b. Hanefiyye ve yakınlarını biate çağırmış, reddetmeleri üzerine tutuklamıştı.[285] Bu gelişmeden haberdar

---

283 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 202; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 268; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 259; Taberî, *Tarih*, VI, 25-34; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 53-55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 356-364; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 265-268.

284 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 272-277, 279; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 259; Taberî, *Tarih*, VI, 38-66; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 405; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 84; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 55-58; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 364-372; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 270-276.

285 Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 85-87, 89-91.

olan Muhtar, Ebû Abdullah el-Cedelî idaresinde bir askerî birliği Mekke'ye göndererek tutukluların kurtarılmasını sağladı. Bu şekilde onun Ehl-i Beyt'in hâmisi ve temsilcisi olduğu iddiası güçlü bir şekilde tescil edilmiş oldu.[286]

Hz. Hüseyin'in Irak'taki katillerini ortadan kaldıran Muhtar, bundan sonra hadisenin asıl suçlusu olarak gördüğü Irak bölge valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ı cezalandırmaya karar verdi. Bu amaçla Yezid b. Enes komutasında bir orduyu Ubeydullah'ın üzerine gönderdi. Ancak gidenler Şamlılar karşısında mağlup olmaktan kurtulamadılar. Muhtar bunun üzerine İbrahim b. el-Eşter'i daha büyük bir orduyla Ziyâd'la savaşmaya gönderdi. Hicretin 67. yılı Muharrem ayında (M.Temmuz 686) Hâzir nehri kenarında gerçekleşen savaşta Şam ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Çarpışmalarda Ubeydullah b. Ziyâd başta olmak üzere, Yezid'in halîfeliği döneminde Mekke'yi muhasara altına alan ordunun komutanı Husayn b. Numeyr, Şurahbil b. Zülkelâ, Rebîa b. Muhârik el-Ganevî gibi komutanlarla birlikte pek çok Emevî taraftarı öldürüldü. Nehirde boğulanların sayısı ise çarpışmalar esnasında hayatını kaybedenlerden daha fazlaydı. Bu sonuçla birlikte Şam yönetiminin ülkenin doğusuyla irtibatı tamamen kesilmiş oldu.[287]

Hz. Hüseyin'in katillerinin cezalandırılması, ardından Muhammed b. Hanefiyye'nin kurtarılması, nihayetinde de Kerbelâ

---

286 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 261; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 374-376; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 277-278.

287 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 202; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 19; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 269-271; Ya'kûbî, *Tarih*, II,259; Taberî, VI, *Tarih*, 81-93; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 403-404; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 105; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 61-63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 377-382; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 281-283.

hadisesinin en önemli sorumlusu kabul edilen Ubeydullah b. Ziyâd'ın[288] öldürülmesi Irak'ta Muhtar'a büyük bir sempati ve güç kazandırdı. Ehl-i Beyt'in intikamını almak kadar Emevî devletini ortadan kaldırmak iddiası da, yönetim muhalifi bütün grupların aktif bir şekilde onu desteklemelerine vesile oldu. Ancak bu gelişmeler hem Mekke halîfesi Abdullah b. Zübeyr, hem de Şam'daki Emevî halîfesi tarafından yakından takip ediliyordu.

Emevîlerin Irak'taki hâkimiyetini tamamen ortadan kaldıran Muhtar es-Sekafî, Abdullah b. Zübeyr'e müracaat ederek Irak bölgesi yönetiminin kendisine bırakılması şartıyla onun Mekke'deki yönetimini tanıyacağını bildirdi. Fakat Abdullah b. Zübeyr, Muhtar'ın siyasî ortaklık teklifini reddetti. Üstelik onu kendi iktidarı için büyük bir tehlike görmesi sebebiyle kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'i Muhtar ile mücadele etmesi için Basra'ya vali tayin etti. Hâricîlerle mücadelesi sebebiyle şöhret kazanan Mühelleb b. Ebû Sufra'nın da katkılarıyla Basra'da büyük bir güç toplayan Mus'ab, buradan Kûfe'ye doğru harekete geçti.[289] Bu esnada daha önce Ubeydullah b. Ziyâd'ın idaresindeki Şam ordusunu mağlup etmiş olan İbrahim b. Mâlik, ordusuyla birlikte Cezîre bölgesinde bulunuyordu. Elindeki kuvvetlerle İbn Zübeyr'e karşı direnemeyeceğini anlayan Muhtar, savunmayı kaldırarak Kûfe kalesine çekildi. Dört ay süren muharasa sonunda dışarıdan yardım ümidi de kalmayınca yanında bulunan çok az kişiyle birlikte gerçekleştiği huruc hareketi esnasın-

---

288 Ubeydullah b. Ziyâd ve faaliyetleri hakkında bk. Balıkçı, Şükrü, *Ubeydullah b. Ziyâd Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran ÜSBE, Şanlıurfa 1999; Delice, Ali, "Ubeydullah b. Ziyâd'ın Siyasî Faaliyetleri", *Cumhuriyet ÜİFD,* Sivas 1999, sy. 3, s. 321-344.

289 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl,* s. 278-279; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VIII, 287.

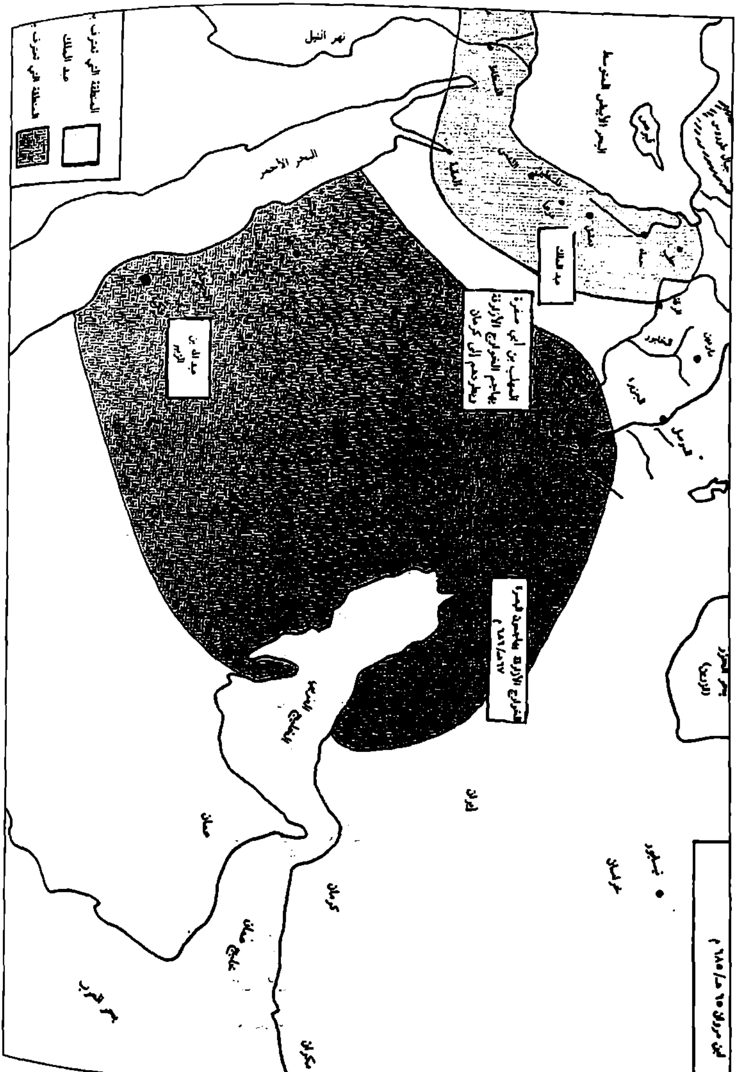
da öldürüldü. (H. 14 Ramazan 67/M. 3 Nisan 687).[290] Bu şekilde Hz. Hüseyin adına ortaya çıkan ve Emevî devletini tehdit edecek boyutlara ulaşan bir siyasî hareket sonlandırılmış, üstelik Hicaz-Irak siyasî bütünlüğü de yeniden sağlanmış oldu. Sonuçta Muhtar isyanının bastırılması Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyetini yeniden temin etti. Ancak bu mücadeleden asıl kazançlı çıkan Şam halîfesi Abdülmelik b. Mervan oldu. Zira Irak'ta gerçekleşen bu savaş sebebiyle bir taraftan önemli bir rakibi ortadan kalkmış, diğer taraftan da asıl hasmı olan Abdullah b. Zübeyr büyük bir güç kaybına uğramıştır.

Burada sonuç olarak ifade etmek gerekirse; Emevîler döneminde rol oynayan önemli şahsiyetlerinden birisi olan Muhtar es-Sekafî, Kûfe'deki Hz. Ali taraftarlarını toplayarak Irak'ta bir siyasî hareket başlatmış, politik gayeler taşıyan bu hareketine daha sonra dinî bir renk katarak İslâm tarihinde ilk defa Mehdîlik fikrini öne sürenlerden olmuştur. Onun düşünceleri ölümünden sonra çeşitli isimler altında geliştirilerek Muhtariyye, Haşebiyye, Keysâniyye gibi mezheplerin görüşlerine temel teşkil etmiştir.[291]

---

290 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 203; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 20; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 280-282; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 263-264; Taberî, *Tarih*, VI, 93-116; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 405-406; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 106-107; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 63-66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 382-388; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 287-289. Muhtar isyanı ve sonuçları hakkında değerlendirmeler için bk. Wellhausen, J., *İslâmiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 121-146.

291 bk. Yiğit, İsmail, "Muhtar es-Sekafî", *DİA*, XXXI, 54-55. Bu konuda ayrıca bk. Yaşaroğlu, Hasan, *Muhtar es-Sakafî*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 1991.

Harita 1: Muhtaru's - Sekafi'nin Irak hakimiyeti

İKİNCİ BÖLÜM

MERVÂNÎLER

I. YÖNETİMİN SÜFYÂNÎLERDEN MERVÂNÎLERE GEÇİŞİ: MERVAN B. HAKEM

Emevî hanedanı Yezid b. Muaviye'nin ölümü üzerine 21 yaşındaki oğlu II. Muaviye'yi halîfelik makamına getirdi. Ancak dedesi ve babasının büyük bedel ödeyerek elde ettikleri iktidara Muaviye b. Yezid'in hiç ilgisi yoktu. Nitekim biat aldıktan kısa süre sonra *"Benim size halîfe olamayacağım, bu görevi üstlenmekte aciz olduğum muhakkaktır. Bunu bilmekle beraber size Ebû Bekir'in tavsiye ettiği gibi birini tavsiye edemiyorum. Ömer b. el-Hattâb'ın yaptığı gibi aralarından birisini halîfe seçecek altı kişilik bir şûra tayin etmek istedim. Ancak onları da bulamadım. Artık siz kendi işinizi daha iyi bilirsiniz, dilediğiniz birini kendinize halîfe olarak seçin"* sözleriyle halîfelik görevinden ayrıldığını açıkladı. Şamlıların ısrarla yerine kardeşi Hâlid'i veya başka birisini tayin etmesi taleplerini de dikkate almadı. Onun böyle bir karar vermesinde göreve geldiği esnada hasta olmasının ve hayattan ümidini kesmesinin etkisi de vardı. Nitekim hilâfetin devriyle ilgili olarak kendisiyle yapılan görüşmelerden sonra evine kapanan Muaviye kısa bir süre sonra

da vefat etti. Onun ölümünün ardından hilâfet makamı ailenin Ebu'l-Âs kolundan gelen Mervan b. Hakem'e geçti.[292]

Hicretin 64-65 (M.684-685) yılları arasında halîfelik yapan ve Emevîlerin Mervânîler kolunun kurucusu olan Mervan b. Hakem, Hz. Osman'ın amcası Hakem b. Ebu'l-Âs'ın oğlu olarak Mekke'de dünyaya geldi.[293] Hakem Mekke döneminde Hz. Peygamber'e (sav) düşmanca davranan müşrik önderlerinden biriydi. Mekke'nin fethinden sonra Müslüman oldu. Daha sonra da pek çok Mekkeli gibi Medine'ye yerleşti. Burada Müslümanların sırlarını düşmanlara ifşa etmesi sebebiyle Hz. Peygamber (sav) tarafından Tâif'e sürgün edildi. Mervan da babasıyla birlikte uzun bir süre burada kaldı.[294] İlk iki halîfe Hakem ailesinin Medine'ye dönme taleplerini geri çevirdi. Hz. Osman halîfe olduktan sonra sürgündeki akrabasının Medine'ye girişine izin verdi[295] ve kendilerine devlet hazinesinden önemli miktarda

---

292 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 10-11; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 253-256; Taberî, *Tarih*, V, 503, 530-531, 534-535; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 391; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 82; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 237-238. Bu konudaki rivayetler ve değerlendirmeler için bk. Atvan, Hüseyn, *el-Emevîyyûn ve'l-Hilâfe*, s. 95-98; Atvan, Hüseyn, *eş-Şûrâ fi'l-Asri'l-Ümevî*, s. 272-303; Demircan, Adnan, "Muaviye b. Yezid'in Halîfeliği", *Harran ÜİFD*, sy. 2, Şanlıurfa 1996, s. 109-128; Atçeken, "İsmail Hakkı, Muaviye b. Yezid Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk ÜİFD*, sy.7, Konya 1998, s. 411-430; Aycan, İrfan, "Emevîler Döneminde İç Siyâsî Gelişmeler", *Ankara ÜİFD*, sy. XXIX, Ankara 1999, s. 160-162; Yılmaz, Saim, "Muaviye b.Yezid'in Halîfelikten Ayrılması ve Halîfeliğin Mervanîlere İntikali", *İSTEM*, yıl.4, sy.8, Konya 2006, s. 187-206.

293 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 36; İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, s. 154; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ĝâbe*, V, 144.

294 İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, 84, 154; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I-V, Beyrut ts, II, 163; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, II, 107-108; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 259-260.

295 İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, s. 154; Ya'kûbî, *Tarih*, II , 164; Zehebî, *Tarihu'l-İslâm*, II, 336.

yardımda bulundu.[296] Daha sonra da yeğeni Mervan'ı bürokrasinin en üst makamı olan devlet kâtipliği görevine getirdi. [297]

Mervan b. Hakem, Hz. Osman'nın şehid edilmesinden sonra onun kanını dava etme iddiasıyla önce Mekke, ardından da Basra'da siyasî hareket başlatan ve Hz. Aişe'nin manevî önderliğinde hareket eden Cemel ashâbına katıldı.[298] Kaynaklarda Cemel savaşı esnasında Hz. Talha b. Ubeydullah'ın Mervan'ın attığı bir ok sonucunda öldüğü şeklinde rivayetler yer alır.[299] Mervan, Cemel savaşından sonra gerçekleşen siyasî gelişmelere iştirak etmeyerek Medine'de sakin bir hayat yaşadı.[300] Maviye b. Ebû Süfyan, devlet başkanı olduktan sonra politik mücadelesi esnasında kendisinden uzak duran Mervan'ı aralıklarla birkaç kez Medine valiliğine getirdi.[301] Yezid b. Muaviye döneminde Medinelilerin baskısı üzerine Mervan b. Hakem şehri terk ederek Şam'a gitmek zorunda kaldı.[302]

---

296 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 168; İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvere*, III, 1090-1091; İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, s. 84; Taberî, *Tarih*, IV, 348 ; Makdisî, *Kitabü'l-Bed'*, V, 200-201.

297 İbn Sa'd, *et-Tabakât* V, 36 ; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 477; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 257.

298 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 53; Taberî, *Tarih*, IV, 454-455; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 366

299 Seyf b. Ömer, *el-Fitne*, s. 167; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 223; Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 135, 139; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 182; Taberî, *Tarih*, IV, 499, 509, 527-528; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, II, 373-374; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 242.

300 Taberî, *Tarih*, IV, 451-452.

301 Mervan b. Hakem, (H.41 / 661) yılında Medine'ye tayin edilmiş ve yaklaşık 8 yıl burada görev yapmıştır. (Taberî, *Tarih*, V, 172, 232), (H.47 / M.667) yılında azledilmiş, (Taberî, *Tarih*, V, 232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 228), Hicretin 54. (M.673) yılında ise tekrar aynı göreve getirilmiştir. (Taberî, *Tarih*, V, 293; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 246). Nihayet Hicretin 57. veya 58. (M.676-677) tarihinde Muaviye onu yine azletmiştir. (Taberî, *Tarih*, V, 308-309).

302 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 242.

Yezid'in ölümünden sonra yönetime getirilen oğlu II. Muaviye'nin görevini terk etmesi üzerine ortaya çıkan iktidar boşluğu Emevî devletinin varlığını tehlikeye düşürdü. Bunun üzerine ailenin büyüğü sıfatıyla Mervan b. Hakem devlet başkanlığı makamına getirildi. Mervan, esasında II. Muaviye'nin ölümüyle birlikte Emevî yönetiminin sürdürülemeyeceğini düşünerek Mekke'de halîfeliğini ilân etmiş bulunan Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeye karar vermişti. Zira pek çok kişi gibi onun da Yezid'in oğlu Hâlid'in değil Müslüman toplumda, Emevîler içinde dahi birliği sağlayabileceğine inancı yoktu. Ancak gelişen şartlar ve özellikle de eski Irak valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın teşviki ve Yezid ile II. Muaviye'nin dayısı olan Hassân b. Mâlik b. Bahdal'ın liderliğinde birleşen Yemenlilerin desteğiyle hayatının son döneminde beklenmedik bir şekilde en güçlü halîfe adayı haline geldi. Yapılan görüşmeler sonucunda Emevî hanedanı içindeki güç dengeleri de gözetilerek Mervan'ın devlet başkanlığında karar kılındı. Kendisinden sonra Yezid b. Muaviye'nin oğlu Hâlid ilk veliahd, ailenin diğer bir kolundan gelen eski Kûfe valisi Sa'îd b. el-Âs'ın oğlu Amr da ikinci veliahd olarak belirlenerek halîfelik beklentisi taşıyan diğer hanedan kolları tatmin edilmiş oldu.(3 Zilkâde 64/22 Haziran 684).[303] Yapılan anlaşmanın ilk icraatı olarak Mervan halîfe olurken, Hâlid b. Yezid Hıms, Amr b. Sa'îd de Dımaşk valiliğine getirildi.[304]

Emevî iktidarının yaşatılması için ailenin üç büyük halkasının da iktidara ortak olmasına imkân veren bu formülün amacı,

303 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 199; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 13; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 261-262; Taberî, *Tarih*, V, 530-537; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 394-396; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 94-95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 326-328; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 239-241.

304 Taberî, *Tarih*, V, 537.

hem hanedanın devamını, hem de Irak'a karşı Şam birliğini sağlamaktı. Formülün ilk hedefi büyük oranda gerçekleşti. Ancak ikinci hedef beklentileri karşılayamadı. Zira Şam'da bir halîfe seçilmiş bulunmasına rağmen Suriye'de yaşayan Kaysîlerin önderlerinden Şam valisi Dahhâk b. Kays el-Fihrî, Kınnesrin valisi Züfer b. Hâris, Filistin yönetimini üstlenen Natîl b. Kays ve Humus valisi Numan b. Beşîr, Mervan b. Hakem'i tanımayıp bütün taraftarlarıyla birlikte Mekke'de kendisi adına biat alan Abdullah b. Zübeyr'i desteklediklerini ilân ettiler.[305] Bu gelişme Mervan'ın devlet başkanı olmasıyla birlikte başlangıçtan itibaren Emevîlerin en büyük destekçileri olan Kuzeyli-Güneyli Araplar ya da Kelbîler-Kaysîler şeklinde isimlendirilen kabileler arasındaki dengenin bozulmasına, başka bir ifadeyle daha önce Muaviye'nin Suriye'de oluşturduğu Mudarî-Yemenî Arap ittifakının parçalanmasına sebep oldu. Artık Emevîlerin iktidarlarını dayandırdıkları Arap toplumunun iki esas kanadını teşkil eden Adnânî ve Kahtânîler birbirinden ayrılmış, bu zamana kadar yönetimi her şartta destekleyen gruplar rakip, hatta düşman haline gelmişlerdir. Özetle Muaviye'nin siyaset mücadelesinin başlangıcıyla birlikte Iraklılara karşı daima dayanışma içinde olan Şamlılar bu defa bölünmüşlerdir. Buna göre Yemenli Hassân b. Mâlik b. Bahdal iktidardaki imtiyazlı konumlarının devamı için tabiî olarak Emevî hanedanının sürmesine destek verirken, Şam'da Yemenîlerin rakibi konumunda olan Kaysîlerin lideri olan Dahhâk b. Kays ise başlangıç aşamasında taraflar arasında mütereddit bir tavır takınmasına rağmen nihayetinde Mekke yönetimine tabi olmayı tercih etmiştir. Böylece Suriye'deki Yemenliler ile Kaysılar karşıt cephelerde yer almışlardır.[306]

---

305 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 255; Taberî, *Tarih*, V, 535; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 396; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 242-244.

306 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 199; Taberî, *Tarih*, V, 531, 533.

Şam'da ortaya çıkan bu siyasî anlaşmazlık, Emevîlerin esas müttefikleri olan Kelbîler ile Kaysîler arasında çatışma ihtimalini gündeme getirdi. Bunun üzerine Mervan kendisini destekleyen Yemen asıllı kabilelerden müteşekkil bir ordu hazırlayarak Abdullah b. Zübeyr'i halîfe tanıdıklarını ilân eden Dahhâk b. Kays liderliğindeki Kaysîler üzerine yürüdü.[307] Müslümanların kendi aralarında savaşmış olmaları sebebiyle İslâm tarihi kaynaklarında İkinci Cemel olarak de adlandırılan[308] Merc-i Râhıt[309] denilen mevkide gerçekleşen ve yaklaşık 20 gün devam eden şiddetli çarpışmalar sonunda Mervan b. Hakem'nin ordusu Kaysîlere karşı mutlak bir galibiyet elde etti. Çarpışmalar esnasında başta Dahhâk olmak üzere Kayslıların pek çok lideri öldürüldü. (H.64/ M.683).[310] Bu sonuç Mervan b.Hakem'in konumumun güçlenmesi, daha da önemlisi Emevî devletinin yeniden doğması adına önemli bir dönüm noktasıdır. Ancak bununla birlikte Merc-i Râhıt savaşı, Şam bölgesindeki Arapların parçalanmalarının da milâdı, Kelb ve Kays kabileleri arasında sonu gelmeyen kabile savaşlarının da ilk halkasını oluşturmuştur. Nitekim bu savaştan sonra Emevîler devleti boyunca ülke siyasetinde Kelbîler ve Kaysîler şeklinde bir bloklaşma ve siyasî rekabet kendini gösterecek, iki farklı Arap soyu kabilevî öncelikleri doğrultusunda ülkenin politik hayatını doğrudan etkileyen güç odakları haline geleceklerdir. Zamanla Şam sınırlarını aşıp ülkenin her tarafında etkin hale gelecek olan bu bloklaşma, sürekli olarak bir çatışma nedeni olmasıy-

---

307 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 255-256; Taberî, *Tarih*, V, 533, 537; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 328-329.

308 Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 40.

309 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 21-22, V, 101.

310 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 199-200; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 256; Taberî, *Tarih*, V, 532-540; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 396-398; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 95-96; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 328-330.

la da Emevî devletinin zayıflamasının, ardından da yıkılışının en önemli âmillerinden biri olacaktır. Dolayısıyla Emevîlerin zaferi gibi görünen bu savaş, ironik bir şekilde devletin temellerinin sarsılmasının da bir işareti kabul edilmiştir.[311]

Mervan b. Hakem Şam'da siyasî birliği tesis ettikten sonra hâkimiyet alanını daha da genişletmek amacıyla Mısır'a sefer düzenlemeye karar verdi. Zira Irak'a nazaran Abdullah b. Zübeyr'in kuvvetleri burada daha yetersiz durumdaydı. Ayrıca Hicaz'dan gönderilebilecek bir ordunun bölgeye Şamlılardan önce ulaşma imkânı da bulunmuyordu. Bu şartlarda Şam yönetiminin Amr b. Sa'îd el-Eşdak idaresinde gönderdiği askerler, Abdullah b. Zübeyr'in Mısır'daki valisi Abdurrahman b. Cahdem komutasındaki birlikleri kısa sürede etkisiz hale getirerek bölgeye hâkim oldular.[312] Halîfenin oğlu Abdülaziz de Mısır'a vali tayin edildi.[313]

Mısır'ı siyasî rakibine kaptıran Abdullah b. Zübeyr misilleme amacıyla kardeşi Mus'ab b. Zübeyr komutasındaki bir orduyu Şam topraklarına doğru harekete geçirdi. İki taraf Filistin bölgesinde karşı karşıya geldiler. Şamlılar bu sefer de Mus'ab'ın ordusunu mağlup etmeyi başardılar.[314] Mervan bundan cesaret alarak Hubeyş b. Dülce el-Kaynî komutasındaki bir orduyu Medine üzerine gönderdi. Şamlılar kısa süre sonra bu kuvvet marifetiyle Medine'ye hâkim oldular. Ancak Basra'dan harekete geçen Abdullah b. Zübeyr birlikleri Rebeze'de Şamlıları ağır bir mağlubiyete uğrattılar. Çarpışmalar esnasında komutanlarını da kaybeden Şam askerlerinden çok azı

---

311 Işş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, s. 184-200.

312 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 200; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 256-257; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 398; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 97; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 255-256.

313 İbn Tagriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, I, 223.

314 Taberî, *Tarih*, V, 540; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 330.

geriye dönebildi. Bu şekilde Mervan'ın Abdullah b. Zübeyr'e karşı Hicaz'da gerçekleştirdiği harekât başarısızlıkla sonuçlanmış oldu. Son gelişme Emevî devletinin Irak-Hicaz hattında kontrolü sağlamasının ne kadar güç olacağının da bir işaretiydi.[315]

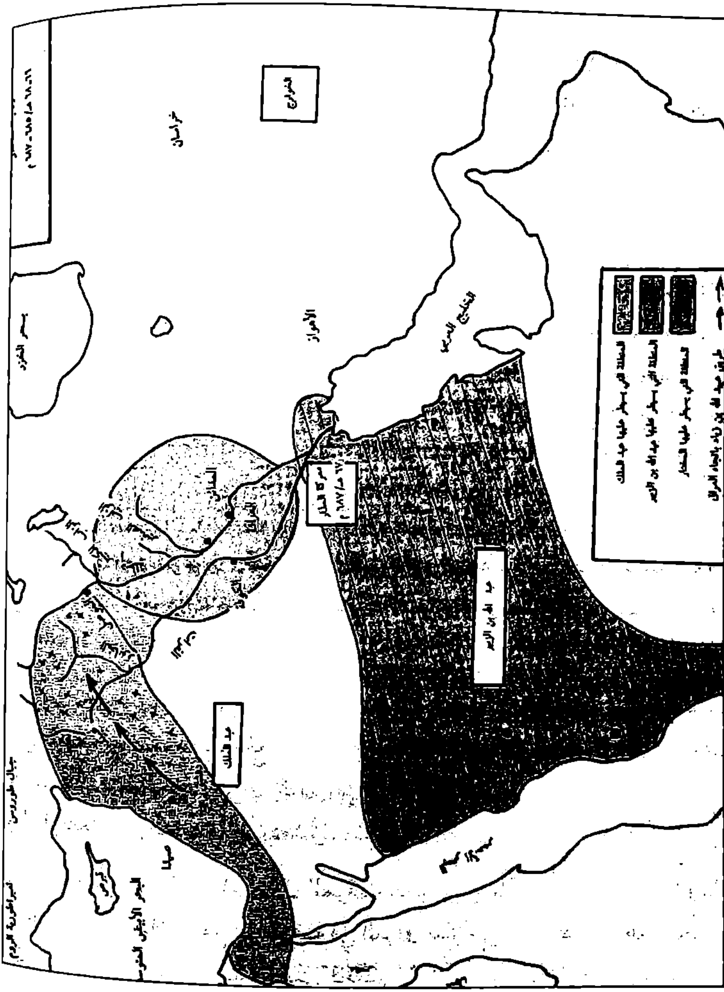
Emevî devleti Mervan b. Hakem'in devlet başkanlığı döneminde Hicaz'da ortaya çıkan Abdullah b. Zübeyr hareketi sebebiyle siyasî birliği tam anlamıyla sağlayamadı. Ancak ülkenin merkezi durumunda olan Şam'da ve Mısır'da kontrol tamamıyla Emevîlerin eline geçti. Şahsî anlamda elde ettiği kazanımlarla Emevî hanedanı içinde güçlenen Mervan, bundan cesaret alarak Câbiye mevkiinde gerçekleşen toplantıda kendisinin halîfeliği karşılığında veliahdlıklarını kabul etmek zorunda kaldığı Hâlid b. Yezid ve Amr b. Sa'îd'i azletmeye karar verdi. Daha sonra da onların yerine oğulları Abdülmelik ile Abdülaziz'in getirildiğini ilân etti.[316] Bu şekilde hanedanın kurucusu olan Süfyânîler, amcaoğulları Mervânîler tarafından devre dışı bırakılmış oldular. Bundan sonra Emevîler devletinde Mervânîler dönemi başladı. Mervan'ın ilk kez gerçekleştirdiği veliahd değişikliği uygulaması daha sonraki halîfeler için de emsal teşkil etmiştir.[317]

---

315 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 14-15; Taberî, *Tarih*, V, 611-612; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 402-403; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 37-38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 347; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 256. Bu konuda bk. Kılıç, Ünal, *Mervan b. Hakem*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 1995; Kazancı, Ahmet Lütfi, *Mervan b. Hakem*, İstanbul 1996; Şulul, Faruk, *Mervan b. el-Hakem*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran ÜSBE, Şanlıurfa 1997.

316 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 200; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 347.

317 Bu konuda bk. Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam*, I, 146-148; Vekîl, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb*, I, 295-319; Atvan, Hüseyn, *Nizâmu Velâyeti'l-Ahd ve Virâsetü'l-Hilâfe fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1991.

Harita 2: Abdülmelik b. Mervan'ın Halifeliğinin Başlangıcında Irak - Hicaz ve Şam

II. SİYASÎ BİRLİĞİN YENİDEN SAĞLANMASI: ABDÜLMELİK B. MERVAN

Hicretin 26. (M. 647) yılında Medine'de dünyaya gelen Abdülmelik b. Mervan hayatının önemli kısmını burada geçirdi. I. Yezid döneminde gerçekleşen Medine muhasarası öncesinde şehir halkı tarafından rahatsız edilen Ümeyyelilerle birlikte şehri terk etmek zorunda kaldı. Ancak daha sonra Şam'dan gelen orduyla birlikte geri dönerek şehrin muhasarasına katıldı. Hayatının bundan sonraki sürecini ise Şam'da tamamladı. Burada meydana gelen siyasî hadiselerde, bilhassa babasının Emevî hanedanının başına geçmesi sürecinde önemli rol oynadı.[318]

Hâlid b. Yezid ile Amr b. Sa'îd'in azledilmesiyle ilk halîfe namzedi olarak tayin edilen Abdülmelik b. Mervan, babasının ölümünden sonra (H.65/M.685) yılında devlet başkanı oldu.[319] Yeni halîfe görevinin başlangıç döneminde yakın aile mensuplarını devlet kadrolarına getirdi.[320] Ancak hâkimiyetini tamamen tesis ettikten sonra Irak-Horasan bölgesinin idaresini Sakîfli Haccâc b. Yûsuf'a bıraktı.[321] Binâenaleyh Abdülmelik'in, devlet

---

318 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 202; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 61-62. Ayrıca bk. Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdülmelik b. Mervân", *DİA*, I, 266-270.

319 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 201; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 347-348.

320 Abdülmelik, kardeşlerinden Abdülaziz'i Mısır'a (Taberî, *Tarih*, VI, 412), Bişr'i Kûfe'ye (Taberî, *Tarih*, VI, 164), Muhammed'i ise Musul'a (Ya'kûbî, *Tarih*, II, 272) vali tayin etmiş, ayrıca Muhammed'i Hicretin 75. (M.694) yılında Rum seferine göndermiştir. (Taberî, *Tarih*, VI, 202). O, Ümeyye ailesinin diğer kollarından gelen fertlerini de yönetimde ihmal etmemiş, Ebân b. Osman'ı Medine'ye (Taberî, *Tarih*, VI, 209), Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd'i Horasan'a (Taberî, *Tarih*, VI, 318), Hâlid b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd'i Basra'ya (Taberî, *Tarih*, VI, 165) tayin etmiştir.

321 Abdülmelik, Haccâc'ı ilk önce (H.73/M.692) yılında Medine valiliğine getirmişti. Haccâc, Hicretin 75. (M.694) yılında ise Irak genel valisi oldu.

idaresinde özellikle de Irak eyaletinin yönetiminde Muaviye'nin siyasetini benimsediğini ileri sürmek mümkündür. O, sadece ülkenin doğu siyasetinde değil, genel yönetim anlayışı konusunda Muaviye'yi kendisine örnek almış görünmektedir.[322]

Abdülmelik b. Mervan, halîfelik makamına geçmesinin ardından öncelikli olarak babası zamanında iç barışı tehdit eden ve nihayet savaş sebebi olan (Merc-i Râhıt) Kaysî-Kelbî çekişmesini etkisiz hale getirmeye çalıştı. Zira onun halîfeliğinin başlangıç yıllarında husûsen Suriye'de Kays-Kelb düşmanlığı en tehlikeli noktaya ulaşmıştı. Ayrıca bölgede Kays Kabilesi'ne mensup Süleym ile Rebialı Hıristiyan Tağlibliler arasında da karşılıklı sonu gelmez intikam savaşları meydana geliyordu. Abdülmelik bu gelişmeler karşısında öncelikli olarak bölgede kabile çatışmalarını körüklemeye çalışan Kays ileri gelenlerini öldürmeleri için Kelblilere terk ederken, diğer taraftan da Kayslı bir köleyi öldüren Yemenli kabile önderlerini hapsetti.[323] Bu uygulamasına rağmen halîfe kendi ailesine iktidar yolunu açan ve Emevî devle-

---

(H.78/M.697) yılında Übeyye b. Abdullah'ın azledilmesininin ardından Horasan ve Sicistan da onun idaresine bağlandı. (Ya'kûbî, *Tarih*, II, 273; Taberî, *Tarih*, VI, 201, 202, 319; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 17-19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 33). Emevîler yönetiminde Haccâc b. Yûsuf'un rolü üzerinde geniş bilgi için bk. Dırâr, Salih Dırâr, *Haccâc b. Yûsuf es-Sakafî*, Beyrut ts.; Delice, Ali, "*Haccâc b. Yûsuf (Hayatı ve Faaliyetleri)*", *Cumhuriyet ÜİFD*, Sivas, 1998, s. 445-460; Çelik, Sebahattin, "Emevî Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccâc b. Yûsuf es-Sakafî'nin Fonksiyoner Rolü", *Celal Bayar ÜSBED*, sy. 1, Manisa 2003, s. 19-35.

322 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 198; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 218. Abdülmelik'in halifeliğinden önceki siyâsi ve sosyal şartlar hakkında genel bir değerlendirme için bk. Natur, Şehade, *Tecdîdü'd-Devleti'l-Ümeviyye fî Ahdi'l-Halife Abdülmelik b. Mervan*, İrbid 1996, s. 1-65.

323 Nass, İhsan, *el-Asabiyyetü'l-Kabeliyye ve Eseruhâ fi'ş-Şi'ri'l-Ümeviyye*, Beyrut 1964, s. 242.

tinin Yezid'den sonra yeniden hayat bulmasını sağlayan Yemen asıllı kabilelere rakiplerine nazaran daha iltimaslı davrandı. Zira Emevî devleti Suriye'de Güney Araplarına dayanmaktaydı ve ülkenin birliği ancak onların desteğiyle sağlanabilmişti. Yönetim ile Suriye'deki Yemenlilerin kader birliğinden rahatsız olan Kayslılar, bilhassa Züfer b. Hâris idaresinde zaman zaman Abdülmelik aleyhine ayaklanmışlarsa da, onun güçlü yönetimi karşısında fazla bir varlık gösterememişlerdir.[324]

Abdülmelik bir taraftan Şam'da iktidarı borçlu oldukları Yemenîlere daha fazla değer verirken, bunu dengelemek adına Irak'ta çoğunluğu ellerinde bulunduran Kaysîleri de bu bölgenin idaresinde söz sahibi yapmıştır. Halîfe bu şekilde Yemenî-Mudarî soyları arasındaki rekabette bir denge kurmaya çalışmış, her iki grubun iktidar talebini tatmin etmek suretiyle onların devlete desteğini ve itaatini devamlı kılmayı hedeflemiştir. Abdülmelik b. Mervan'ın Irak'ta Kaysî asabiyetini kazanma/teskin etme misyonu Sakîfli vali Haccâc b. Yûsuf eliyle gerçekleştirilmiştir. Abdülmelik'in bu doğu politikasının yansıması olarak Haccâc Irak'ta devlet kademelerine genellikle Kaysîleri getirmiş, Kays'ın alt kollarından olan kendi kabilesi Sakîf'e mensup yakınlarını da ülkenin daha doğusundaki önemli noktalarda istihdam etmiştir.[325] Haccâc Irak bölge valiliği döneminde bilhassa Yemen asıllı Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın isyanından (H.81/M.700) sonra Güneyli vali ve komutanları, Irak bürokra-

---

324 Ali Mazhar, *el-Asabiyye 'Inde'l-Arab*, Mısır 1923, s. 58. Abdülmelik döneminde Şam bölgesindeki kabile mücadeleleri ve halîfenin aldığı tedbirler hakkında geniş bilgi için bk. Erkoçoğlu, Fatih, *Abdülmelik b. Mervan ve Dönemi (H.65-86/M.685-705)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara ÜSBE, Ankara 2006, s. 186-200.

325 Aycan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 131-132.

sisinden tamamen uzaklaştırmış, onların yerine Kaysî kadrolaşma gerçekleştirmiştir. Bu doğrultuda Yemenli Mühelleb ailesi[326] Horasan idaresinden tedrici bir şekilde tasfiye edilmiş[327], eyaletin idaresine (H.86/M.707) yılında Kaysî soya mensup Bâhile kabilesinden Kuteybe b. Müslim getirilmiştir.[328]

A. ZÜBEYRÎ HİLÂFETİNE SON VERİLMESİ

Abdülmelik b. Mervan göreve geldiği sırada Emevîler büyük iç siyasî problemlerle karşı karşıyaydılar. Her şeyden önce Muaviye tarafından birleştirilmiş olan Müslüman topraklarının çoğu Emevîlerin kontrolünde değildi. Zira Abdülmelik, babasından sadece Şam ve Mısır'ın yönetimini devralmıştı. Buna karşılık Hicaz ile Irak'ın büyük bir bölümü ile Horasan Abdullah b. Zübeyr'in kontrolünde bulunuyordu.[329] Diğer taraftan Kûfe başta olmak üzere Irak'ın bir kısmında ise Ehl-i Beyt adına hareket eden Muhtar es-Sekâfî etkin durumdaydı. Ayrıca Irak başta olmak üzere ülkenin doğu bölgelerinin pek çoğunda Hâricîler hüküm sürüyordu. Kısacası siyasî ahvâl neredeyse Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından ortaya çıkan kaos dönemini hatırlatıyordu. Gerçekten o zamanda da ülkenin yönetimi Hicaz ve Kûfe'de Hz. Ali taraftarları, Basra'da Cemel ashâbı, Şam'da da Muaviye

---

326 Mühelleb ailesinin siyasî hadiselerdeki rolü hakkında bk. Odabaşı, Fatma, *Emevîler Döneminde Mühellebiler Ailesi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 1993.

327 Haccâc, önce Yezid b. Mühelleb'in yerine (H.85/M.704) yılında Mufaddal b. Mühelleb'i geçirdi. (Ya'kûbî, *Tarih,* II, 285; Taberî, *Tarih,* VI, 393), Hicretin 86. (M.705) yılında ise Yezid b. Mühelleb'i hapsetti. Onun kardeşleri Habib b. Mühelleb'i Kirman valiliğinden, Abdülmelik b. Mühelleb'i de Kirman emniyet komutanlığından aldı. (Taberî, *Tarih,* VI, 426).

328 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 276; Taberî, *Tarih,* V, 424, VI, 319-321.

329 İbn Kuteybe, *el-İmâme,* II, 15-16.

arasında bölünmüş durumdaydı. Bütün bunlara ilave olarak Abdülmelik'in göreve gelmesinin ilk yıllarında Müslümanların kendi aralarında yaşadıkları problemlerden kendi hesabına faydalanmayı düşünen Bizans devleti, Arap topraklarına taciz saldırıları düzenliyordu.

Yönetim anlayışı konusunda Muaviye b. Ebû Süfyan'ı kendine örnek alan Abdülmelik b. Mervan, başlangıç aşamasında bilhassa ülkenin doğusundaki hadiselere müdahil olmayarak Abdullah b. Zübeyr ile Muhtar es-Sekafî arasında Irak hâkimiyeti konusundaki hesaplaşmanın sonucunu beklemeye karar verdi. Bu çatışmada taraflardan biri galip gelse dahi, sonuçta büyük güç kaybına uğrayacağı için, her türlü sonuç Şam yönetiminin lehine olacaktı.

Abdülmelik b. Mervan, beklediği şartların oluşmasından sonra ülkenin doğusuyla ilgilenmeye karar verdi. Hicaz'da Zübeyrî hilâfetinin ortadan kaldırabilmesi için öncelikli olarak Irak'ı kontrol altına alması gerekiyordu. Bu amaçla Muhtar es-Sekafî'nin öldürülmesinden sonra bölgeyi ele geçiren Mus'ab b. Zübeyr'in üzerine gitme hazırlıklarını başlattı. Ordusunu doğuya sevk etmeden önce düşman komşusu Bizans ile ağır maddî şartlar taşıyan bir saldırmazlık anlaşması imzaladı. (H.70/ M.690).[330] Şam topraklarından Irak'a doğru belli bir mesafe iler-

330 Abdülmelik iç düşmanlar ile mücadele edebilmek için (H.70/M.689-690) yılında Bizans'la bir anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. (bk. Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 218; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 269; Taberî, *Tarih,* VI, 150; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VIII, 313; İbn Tagriberdî, *Nücûmu'z-Zâhire,* I, 239). Buna göre Abdülmelik, Muaviye döneminde yapılan anlaşmayı aynen kabul etmiş, ayrıca vergi miktarını daha da artırarak yıllık 356.000 dinarın yanında 365 savaş esiri ve 365 iyi cins at ödemeyi yerine vermeyi taahhüt etmiştir. (Muaviye'nin Rumlarla yaptığı anlaşma için bk. Ya'kûbî, *Tarih,* II, 217).

ledikten sonra, babası tarafından veliahdlıktan uzaklaştırılan Amr b. Sa'îd el-Eşdak'ın yönetime karşı isyan başlattığı haberini aldı. Bunun üzerine Irak seferini yarıda keserek başkente geri döndü. Şam'da kendisine teslim olan Amr'ı ortadan kaldırmak suretiyle hanedan içindeki ilk veliahdlık mücadelesini noktaladı. Ancak bu faaliyet Abdülmelik'in Irak seferinin bir yıldan fazla bir zaman gecikmesine sebep oldu.[331]

Irak seferinin iptaline sebep olan Amr b. Sa'îd'in ortadan kaldırılması, ardından da el-Cezîre bölgesinde yönetime karşı sürekli isyan çıkaran Züfer b. Hâris'in de etkisiz hale getirilmesinden sonra Şam'da istikrarı sağlayan Abdülmelik b. Mervan Irak harekâtını yeniden başlattı. Suriye ordusu Hicretin 71. (M.691) yılında ilk önce Cezîre'ye geldi. Meskin adı verilen bölgede karargâh kurdu. Şamlıları karşılamak üzere yola çıkan Irak ordusu ise buraya yakın bir mevkide yer alan Bâcumeyrâ'da konuşlanmış durumdaydı. Mus'ab b. Zübeyr'in komutanlığını yaptığı ordu sayı olarak daha fazlaydı. Bununla birlikte Mühelleb b. Ebû Sufra ve Abdullah b. Hâzim gibi en değerli komutanları Hâricîlerle mücadele etmeleri sebebiyle onun yanında bulunmuyorlardı. Bu eksikliklere hiçbir zaman disiplin ve itaat kültürünü benimseyememiş, askerî ve siyasî sadakat göstermeyi becerememiş olan Iraklıların dağınıklığı da eklenince İbn Zübeyr'in zaafları ortaya çıktı. Üstelik daha yakın zamanda Muhtar isyanının bastırılması sırasında pek çok yakınlarının Mus'ab tarafından katledilmesine şahit olan Kûfeliler, onun yanında Şamlılara karşı savaşmaya pek de istekli görünmüyorlardı. Hatta onlardan bir

---

331 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 21-22; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 270-271; Taberî, *Tarih*, VI, 140-149; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 407-409; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 89-93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 397-400; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 307-310.

kısmı başlarındaki komutana şahsî kin besliyordu. Bu eksiklikleri sebebiyle Mus'ab'ın başında bulunduğu Irak ordusu, Hz. Ali emrinde Sıffin'de Şamlılarla savaşan orduya benziyordu. Rakibinin bu zaaflarını tespit eden Abdülmelik b. Mervan, Iraklılarla gizlice irtibat kurarak bazı komutanları çeşitli vaadlerle kendi yanına çekmeye, en azından savaşta tarafsız kalmalarını sağlamaya çalıştı. Bu girişiminde önemli ölçüde başarılı oldu. Bazı komutanlar daha savaş başlamadan birlikleriyle birlikte Irak ordusunu terk ettiler.[332] Bu savaşta Mus'ab'ın en yakın destekçisi Hz. Ali'nin de önemli komutanlarından olan Mâlik b. Hâris'in (Eşter) oğlu İbrahim'di. Karşılıklı olarak hazırlıklar tamamlandıktan sonra Şam ve Irak orduları iki karargâhın tam ortasında yer alan Deyrü'l-Cesâlik[333] mevkiinde çok şiddetli bir savaşa tutuştular. Iraklılar arasında potansiyel bir şekilde bulunan dağınıklık ve düzensizlik savaşın hemen başında etkisini göstermeye başladı. Ordu içindeki kabile reisleri komutanlarının emirlerini dinlemeyerek kendi başlarına savaşmaya başladılar. Ayrıca çarpışmaların başında Iraklıların en önemli komutanlarından İbrahim b. Mâlik'in ölmesi Irak askerlerinin kuvve-i maneviyesini tamamen ortadan kaldırdı. Akabinde Attâb b. Verkâ et-Temimî başta olmak üzere bazı komutanlar emirlerindeki askerlerle birlikte savaş meydanını terk ettiler. Bu olumsuz gelişmeler Irak tarafı için hezimeti mukadder hale getirdi. Ordunun komutanı Mus'ab b. Zübeyr ise yanında kalan az sayıdaki askeriyle ümitsiz bir şekilde öldürülünceye kadar savaştı. (H.72/M.691).[334]

---

332 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 284-285.

333 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 503.

334 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 22-23; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 285-286; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 265-266; Taberî, *Tarih*, VI, 151-162; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 410-414; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 110-112; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 314-317.

Deyrü'l-Cesâlik savaşında İbn Zübeyr'e karşı elde ettiği zafer sonucunda Irak'ta hâkim duruma gelen Abdülmelik, doğruca Kûfe'ye giderek burada halktan biat aldı. Kûfe'nin Emevîlerin kontrolüne geçmesi üzerine Irak'ın diğer bir merkezi Basra da Abdümelik'in yönetimine boyun eğdi. Şehrin yönetimine Hâlid b. Abdullah el-Kasrî tayin edildi. Daha önce Abdullah b. Zübeyr'e biat etmiş bulunan civar bölge idarecileri de Abdülmelik'e itaatlerini bildirdiler. Bu şekilde (H.72/M.691) yılı sonlarına doğru Hicaz istisna olmak üzere Suriye, Mısır ve Cezîre'den sonra Irak Emevîlerin kontrolüne geçti. Abdullah b. Zübeyr'in Horasan valisi Abdullah b. Hâzim'in ortadan kaldırılmasıyla bu bölgeye de Şam orduları hâkim oldular. (H.72/M.692).[335]

Irak'ta kontrolü tesis eden Abdülmelik b. Mervan, Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyetine tamamen son vermek amacıyla önemli komutanlarından Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî emrindeki büyük bir orduyu Hicaz'a gönderdi. Haccâc ilk önce memleketi Tâif'e giderek burada bir ordugâh kurdu. Daha sonra Mekke'ye giden yolları kontrol altına almak suretiyle şehrin bütün bağlantılarını kesti. Zaman zaman gönderdiği askerî birliklerle şehrin yakınlarına kadar ulaşarak taciz saldırıları düzenledi. Bu faaliyetlerinin asıl amacı gerçek saldırıya başlamadan önce Mekke'deki savunmayı psikolojik olarak yıpratmaktı. Üç ay sonra Şam'dan gelen 5 bin kişilik takviye kuvvetin Tâif'e ulaşmasıyla birlikte Mekke'ye hareket edilerek şehir muhasara altına alındı. Bu şekilde Emevî orduları Yezid b. Muaviye'den sonra ikinci defa Mekke'yi kuşatmış oldular.[336]

---

335 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 205-206; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 286; Taberî, *Tarih*, VI, 162-167; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 112-113; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 9-16; 329-333.

336 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 286-287; Taberî, *Tarih*, VI, 174-175; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 119-120; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 325.

Haccâc'ın komutası altında gerçekleşen ikinci Mekke muhasarası Hicretin 72. yılı Zilhicce (24 Nisan 692) ayına yani Hac mevsimine tesadüf etmişti. İbadet ayı olmasına ve pek çok Müslümanın Kâbe'ye gelmiş olmasına rağmen Emevî ordusu Ebû Kubeys tepesinden mancınıklarla şehre taş ve ateş yağdırdı. Bunun üzerine Abdullah b. Ömer, Haccâc'a ulaşarak Müslümanların hac ibadetine engel olan saldırıların durdurulmasını istedi. Haccâc bu talebe olumlu cevap vererek hac ibadetinin tamamlanmasını bekleyecekleri taahhüdünde bulundu. Ancak kuşatma devam ettiği için Mekke'de sosyal ve ticarî hayat durma noktasına geldi. Şehirde gıda fiyatları arttığı gibi, kıtlık, ardından da açlık tehlikesi baş gösterdi. O kadar ki, Abdullah b. Zübeyr aç askerlerini doyurabilmek için atları kesmek zorunda kalmıştı. Bütün olumsuz şartlara rağmen Mekkeliler ve başka beldelerden hac için gelenler Şam ordusuna karşı direnişlerini sürdürdüler. Ancak zaman geçtikçe Abdullah b. Zübeyr'e destek olanların sayısı azalmaya başladı. O kadar ki, en yakın taraftarları dahi kendisini terk ettiler. Şamlılara teslim olanlar arasında onun oğulları Hamza ve Ubeyd de bulunuyordu. Abdullah b. Zübeyr, yanında kalan oğlu Zübeyr'e de kardeşleri gibi Haccâc'dan eman dilemesini istemiş, ancak bu oğlu babasını terk etmemiştir. Yaklaşık yedi ay devam eden muhasaranın sonunda Abdullah b. Zübeyr yanında kalan az sayıdaki taraftarıyla ümitsiz bir şekilde Emevî ordusuna karşı huruç hareketi başlatarak öldürülünceye kadar savaştı. (14 Cemâziyelevvel 73 / 1 Ekim 692). Bu şekilde Abdullah b. Zübeyr'in Hicaz'da yaklaşık 10 yıl süren halîfeliği (H.64-73 / M.683-692) sona ermiş oldu. İbn Zübeyr hareketinin sonlandırılması Abdülmelik için ülkede yeniden siyasî birliğin sağlanması anlamına geliyordu. Kuşatmanın ardından Haccâc b. Yûsuf, halîfe tarafından

Mekke, Medine, Yemen ve Yemâme'yi içine alan Hicaz valiliği ile taltif edildi.[337]

B. HÂRİCÎLERLE MÜCADELE

Mısır ve Irak'ın kontrol altına alınmasının ardından Abdullah b. Zübeyr'in de etkisiz hale getirilmesiyle ülkede siyasî bütünlüğü temin eden Abdülmelik b. Mervan'ın karşı karşıya kaldığı diğer önemli dâhilî problem, seleflerini de çok meşgul eden Hâricîler oldu. Bu dinî-siyasî grup mensupları sürekli ayaklanma çıkardıkları, ülkenin pek çok tarafına dağılmış vaziyette bulundukları, düzenli birlik oluşturmak yerine gerilla savaşı verdikleri ve ülkede sürekli tedhiş hareketi gerçekleştirdikleri için Emevî idaresini uzun süreli meşgul etmişlerdir. Onlar Abdülmelik'in devlet başkanlığı döneminde de yönetimin en tehlikeli ve devamlı düşmanı olmuşlardır.

---

337 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 206; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 23-25; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 286-288; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 266-268; Taberî, *Tarih*, VI, 174-175, 186-191; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 414-420; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 119-122; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 124-127; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 21-27. Abdullah b. Zübeyr ve faaliyetleri hakkında ayrıca bk. Harputlu, Ali Hüsnü, *Abdullah b. Zübeyr*, Kahire ts.; Ayar, Ali Rıza, *Abdullah b. Zübeyr ve Halîfeliği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs ÜSBE, Samsun 1988; Gökçe, Arif, *Abdullah b. ez-Zübeyr ve İdaresi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ ÜSBE, Bursa 1991; Hurç, Ramazan, *Abdullah b. Zübeyr ve Zamanı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes ÜSBE, Kayseri 1991; Çanakçı, Kahraman, *Abdullah b. Zübeyr'in Hilâfeti ve Emevîlerle Mücadelesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk ÜSBE, Erzurum 1996; Ecer, Ahmet Vehbi, "Abdullah b. Zübeyr'in Halîfeliği ve Kurduğu Devlet", *Erciyes ÜİFD*, sy. 10, Kayseri 1998, s. 153-162; Aycan, İrfan, "Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah b. Zübeyr (622-692)", *Ankara ÜİFD*, sy. 41, Ankara 2000. s. 99-116. Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *DİA*, I, 145-146. İbn Zübeyr halifeliğinin ortadan kaldırılması hakkında bk. Natur, Şehade, *Tecdîdü'd-Devleti'l-Ümeviyye fî Ahdi'l-Halife Abdülmelik b. Mervan*, s. 76-97.

Hâricîler Irak'ta Abdülmelik ile Abdullah b. Zübeyr'in mücadelesinden istifade ederek özellikle İran'ın güney kısımlarını kontrol altına almışlardı. Abdülmelik daha önce Abdullah b. Zübeyr adına Nâfi b. Ezrak yönetimindeki isyancı gruplarla mücadele eden[338] Mühelleb b. Ebû Sufra'yı onların üzerine gönderdi.[339] Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as da yönetim adına Hâricîlerle mücadele etti.[340] Ancak onların bütün çabalarına rağmen isyancılar etkisiz hale getirilemedi.(H.72/M.691-692).[341] Üstelik bu yıl içerisinde Ebû Fudeyk liderliğinde toplanan isyancılar Bahreyn'de kontrolü ele geçirdiler. Abdülmelik'in Basra valisi Hâlid b. Abdullah'ın gönderdiği ordu Ebû Fudeyk karşısında başarılı olamadı.[342] Halîfe, Hâricî isyanının ancak Kûfe ve Basralıların yardımıyla bastırılabileceğini düşünerek onlardan teşekkül ettirdiği 10 bin kişilik kuvveti Ebû Fudeyk'in üzerine gönderdi. Iraklılar bu defa Hâricîleri etkisiz hale getirmeyi başardılar.[343]

Hicretin 74. (M. 693-694) yılında Abdülmelik, Basra'ya vali tayin ettiği kardeşi Bişr b. Mervan'a Basra ve Kûfelilerden oluşturduğu bir orduyla Râmuhürmüz[344] ve Ehvâz'da[345] toplanmış olan Ezârika Hâricîleri üzerine bir ordu göndermesini, askerlerin başına da Mühelleb b. Ebû Sufra'yı getirmesini emretti. Fakat

338 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 249-254; Taberî, *Tarih*, V, 619- 622; VI, 168-171.

339 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 205; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 254-256; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 272; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 324, IX, 8-11.

340 Taberî, *Tarih*, VI, 171; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 118.

341 Taberî, *Tarih*, VI, 171-173; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 132-133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 19-20.

342 Taberî, *Tarih*, VI, 174; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 20.

343 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 205; Taberî, *Tarih*, VI, 193; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 28.

344 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 17-18.

345 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 284-286.

Mühelleb'in doğrudan halîfe tarafından tayin edilmesinden hoşnut olmayan vali, ordu hazırlama işini ağırdan aldı. Yetersiz sayıda toplanan ve kendi içinde uyumsuzluklar taşıyan askerler yola çıktıktan kısa süre sonra Basra valisi Bişr'in vefat ettiği haberini de alınca isyanı bastırma girişiminde bulunmadan dağıldılar.[346]

Abdülmelik b. Mervan Irak'ta meydana gelen olumsuz gelişmeler üzerine hem bölgedeki siyasî istikrarı sağlamak, hem de Hâricîlerle daha etkin mücadele etmek amacıyla İbn Zübeyr'i ortadan kaldıran Hicaz valisi Haccâc'ı vefat eden kardeşi Bişr'in yerine Irak genel valiliğine getirdi. (H.75/M.695). [347] İsyancılara karşı Muaviye'nin valisi Ziyâd b. Ebîh'in idare metodunu uygulayan Haccâc, bölgedeki Hâricîlerle mücadeleyi Şam'dan gelen askerler yerine bizzat Iraklılar eliyle gerçekleştirmeye karar verdi. Bu amaçla Kûfelileri gönüllü veya gönülsüz olarak Hâricîlerle savaşa sevketti.[348] Buradan Basra'ya giden vali savaş konusunda isteksiz davranan Basralıları Mühelleb b. Ebû Sufra komutasındaki orduda bir araya getirdi. Mühelleb'in karargâh kurduğu Rustakbarz denilen mevkiye giderek burada toplanan Kûfe ve Basralı askerlere şöyle bir konuşma yaptı: *"Ey iki şehrin halkı. Allah'a yemin ederim ki, sizlerin bu düşmanlarınız, size karşı isyan etmiş olan ve isyanları uzun süre devam eden bu Hâricîler toptan yok olmadıkça aylar ayları, yıllar yılları kovalasa bile bir arada kalacaksınız".*[349] Haccâc'ın bu tavizsiz siyaseti sebebiyle Iraklılar Hâricîlere karşı gönüllü-gönülsüz savaşmak zorunda kaldılar. Mühelleb komutasında harekete geçerek Râmuhürmüz'da top-

---

346 Taberî, *Tarih,* VI,196-199; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV,29-30; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VIII, 324.

347 Halîfe b. Hayyât, *Tarih,* s. 208; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* IX, 7.

348 Taberî, *Tarih,* VI, 202-209; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb,* III, 133-138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 33-36.

349 Taberî, *Tarih,* VI, 210-211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 36.

lanmış bulunan yönetim muhalifi gruba saldırdılar. Mühelleb Hâricîleri bölgeden uzaklaştırmakla birlikte onlara karşı kesin bir üstünlük sağlayamadı. Üstelik çarpışmalar esnasında İbn Mihnef ve Abdurrahman isimli komutanlar dâhil olmak üzere pek çok kayıp verdi.[350]

Abdülmelik döneminde Emevî devletini en fazla meşgul eden Hâricî isyanı ise Cezîre'nin[351] kuzey kısımlarını yurt edinmiş olan Bekr b. Vâil kabilesinin Şeyban kolunun liderlerinden Şebîb b. Yezid tarafından gerçekleştirilmiştir. Hicretin 76. (M.695-696) yılında Musul[352] ve Cezîre'de isyan başlatan Hâricîlerin Sufriyye koluna mensup olan Salih b. Müserrih'in başlattığı isyanda yer alan Şebîb, onun ölümünden sonra hareketin başına geçerek Irak bölgesinde Emevî devlet otoritesini tehdit edebilecek bir güce ulaştı.[353] Irak valisi Haccâc, Musul'dan daha doğudaki Irak topraklarına hareket eden Şebîb'in üzerine Süfyan b. Ebu'l-Âliyye komutasında bir askerî birlik gönderdi. Ancak isyancılar kendilerinden daha fazla askere sahip bulunan bu orduyu mağlup ettiler. Haccâc, Şebîb b. Yezid'e karşı ikinci defa Sevre b. Ecbar isimli komutanı harekete geçirdi. Ancak bu ordu da Nehrevan[354] yakınlarında ilk ordunun akıbetine uğradı. Üstelik Hâricîler kazandıkları başarılardan cesaret alarak karşı saldırıya geçip bölgede Haccâc'ın emrindeki pek çok yeri talan ettiler.[355] Durumun vahâmetini fark eden Haccâc, Cezl b. Sa'îd

---

350 Taberî, *Tarih*, VI, 211-215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 40-41.

351 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 134-140.

352 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 223-225.

353 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 210; Taberî, *Tarih*, VI, 216-224; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 179-181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 41-44; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 12-13.

354 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 324-327.

355 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 274; Taberî, *Tarih*, VI, 224-230.

komutasında yeni bir orduyu Hâricîler üzerine sevk etti. Ancak gelen askerlere karşı sürekli yer ve taktik değiştiren Yezid'e karşı Cezl de herhangi bir başarı gösteremediği gibi, pek çok askerini kaybetti.[356] Haccâc Cezl'in yerine Sa'îd b. Mücâlid'i komutanlığa getirdi. Hâricîler karşısında kısa sürede netice almak isteyen ve aceleyle saldırıya geçen yeni komutan da ağır bir mağlubiyete uğramaktan kurtulamadı. Kendisi de dâhil olmak üzere pek çok asker isyancılar tarafından öldürüldü. Ordunun geri kalan kısmı ise önceki komutan Cezl'in gayretleriyle Kûfe'ye geri dönebildi. Irak ordularına karşı elde ettiği bu başarılardan sonra Şebîb b. Yezid, Medâin bölgesini Haccâc'ın idaresinden kopardı.[357] Ardından da Kûfe'ye bağlı yerleşim birimlerine saldırılar düzenlemeye başladı. Nihayet onun emrindeki askerler Kûfe merkezine girerek, burada valilik sarayının önüne gelip bazı şahısları öldürdükten sonra geri döndüler. Durumun daha da tehlikeli hale geldiği fark eden Haccâc, Şebîb'e karşı daha güçlü birlikler göndermeye karar verdi. İlk olarak harekete geçirdiği ve Büsr b. Gâlib ile Zahr b. Kays'ın başında bulunduğu ordu Hâricîler karşısında tutunamadı. Haccâc bunun ardından Zâide b. Kudâme komutasında Basra ve Kûfelilerden müteşekkil daha büyük bir orduyu cepheye sürdü. Ancak onlar da Şebîb b. Yezid karşısında mağlup olarak pek çok kayıpla geri çekilmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine son kozunu oynayan vali, Kûfe eşrafından Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ı çağırak Şebîb b. Yezid'i takiple görevlendirdi. Bu gelişmenin ardından Şebîb'in çekilme, Abdurrahman'ın da takip faaliyeti başladı. Şebîb'in savaş taktiği, fırsat bulduğu anda Iraklılara karşı ânî saldırı düzenlemek-

---

356 Taberî, *Tarih*, VI, 231-234.

357 Taberî, *Tarih*, VI, 235-238; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 45-447; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 12-14.

ti. Bu amaçla mümkün olduğunca Abdurrahman'ın askerlerini yormak ve onları savaşamayacak duruma getirmek istiyordu. Kufe'den harekete geçirdiği ordunun yönetim muhaliflerini etkisiz hale getiremediğini haber alan Haccâc, Abdurrahman'ı azledip yerine Osman b. Katan'ı komutan tayin etti. Yeni komutanlarının emri altında Hâricîlerle savaşa girişen Iraklılar yine mağlup olmaktan kurtulamadılar.[358]

Haccâc karşısındaki üstünlüğü sebebiyle Şebîb b. Yezid'in şöhreti ve askerlerini sayısı gittikçe artıyordu. Bilhassa Haccâc tarafından cezalandırılmaktan korkanlar onun ordusuna dâhil oluyorlardı. Irak valisi Hâricî tehlikesinin daha da artması ve Kûfelilerin de bu hareketi bastırma konusunda yetersiz kalması üzerine halîfeden kendisine Suriye'den ordu göndermesini talep etti. Bunun üzerine Abdülmelik, önce Süfyan b. Ebred komutasında 4 bin, ardından da Habîb b. Abdurrahman emrinde de 2 bin Şamlı askerden müteşekkil orduları Hâricîlerle savaşmak üzere Irak'a gönderdi. Haccâc Kûfe'de de Zühre b. Hâviyye idaresinde yeni bir kuvvet hazırladı. Ardından da daha önceki Hâricî savaşlarında Mühelleb b. Ebû Sufra ile birlikte bulunan Attâb b. Verkâ komutasında başka bir askerî birliği Şebîb b. Yezid'e karşı yapılacak harekâta dâhil etti. Şebîb kendi ordusundan kat kat fazla sayıya ulaşan, ancak çeşitli beldelerden gelen askerlerden meydana geldiği için düzensiz bir görüntü sergileyen Emevî ordularına karşı kısa sürede galip gelmeyi başardı. Üstelik Haccâc'ın tayin ettiği komutanlar Zühre b. Cevne ve Attâb da Hâricîlerin saldırıları sebebiyle hayatlarını kaybettiler.[359] Valinin askerlerini etkisiz hale

---

358 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 211; İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 121-122; Taberî, *Tarih*, VI, 239-257; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 181-183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 49-53.

359 Taberî, *Tarih*, VI, 257-267; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 187-188; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,55-58; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 17.

getiren Şebîb b. Yezid, Kûfe'yi hedef alan ikinci bir saldırı başlatmaya karar verdi. Ancak bu defa özellikle Şamdan gelen askerler Hâricîler karşısında büyük bir direniş gösterdiler. Bulunduğu noktadan daha ileri gidemeyen, üstelik kayıplar vermeye başlayan Şebîb geri çekilmeye başladı. Bunun üzerine Hâlid b. Attâb komutasındaki Şamlılar onun birliklerinin peşine düştüler. Sürekli takip önce Enbâr[360], ardından Ehvâz, nihayetinde de Kirman'a[361] kadar devam etti. Gelişmelerden haberdar olan Haccâc, Süfyan b. Ebred komutasında Şamlılardan müteşekkil yeni bir orduyu çarpışma bölgesine gönderdi. Süfyan, Şebîb'in ordusu ile Ehvâz'da Düceyl[362] Köprüsü yakınlarında karşı karşıya geldi. Çarpışmalarda çok kayıp veren Şebîb geri çekilmeye başladı. Bütün arkadaşlarının ardından köprüyü geçmeye çalışırken atının ürkmesi sonucunda nehre düşerek boğuldu. Onun ölümünden sonra etrafında bulunan Hâricîler dağıldılar. Bu şekilde yaklaşık iki yıl boyunca hem Irak valisini, hem de halîfe Abdülmelik'i meşgul eden Şebîb b. Yezid hareketi bastırılmış oldu.(H.77/M.696/697).[363]

Şebîb probleminin halledilmesine rağmen Abdülmelik döneminde Emevîlerin Hâricîlerle mücadelesi tamamen sona ermedi. Zira Kirman'ın önemli bir kısmı hala onların kontrolündeydi. Haccâc buraya Mühelleb b. Ebû Sufra'yı gönderdi. Mühelleb 18 ay boyunca saldırılar düzenlemesine rağmen Hâricîlere karşı istediği neticeyi elde edemedi. Ancak bu esnada

---

360 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 257-258.

361 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 454-456.

362 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 443.

363 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 211-212; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 274-275; Taberî, *Tarih*, VI, 267-284; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 189-192; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,58-62; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 19-21. Haccâc'ın Şebîb'le mücadelesi hakkında bk. Wellhausen, J, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 65-77.

Iraklılar lehine bir gelişme yaşandı. Ezârika grubuna mensup olan bu Hâricîler, aralarında anlaşmazlığa düşerek ikiye ayrıldılar; bir kısmı Abdürabbih el-Kebîr idaresinde bulundukları yerde kalırken, geri kalanları Katarî b. Fucâe liderliğinde bölgeyi terk ederek Taberistan'a[364] gittiler. İsyancıların bölünmesinden istifade eden Mühelleb bölgede kalanlar üzerine ânî bir saldırı düzenledi. Sonuçta çok azı dışında Hâricîlerin tamamı öldürüldü. Haccâc, Taberistan'a çekilen Katarî idaresindeki Hâricîlere karşı da Süfyan b. Ebred idaresinde kalabalık bir kuvvet sevketti. İlk çarpışmalar sonucunda liderlerinin öldürülmesi üzerine dirençleri kırılan Ezârika Hâricîlerinin tamamı ortadan kaldırıldı. (H.78/ M.697-698).[365]

C. UZAK BELDELERİN YENİDEN İTAAT ALTINA ALINMASI

Abdülmelik b. Mervan devlet başkanlığı makamına geçtiği zaman babasından siyasî parçalanmışlıkla malul bir devlet devralmıştı. Dolayısıyla onun öncelikli görevi ülkede birliği temin etmek, müstakil idareler altında yaşayan toplulukları tekrar Emevîlerin hâkimiyeti altına almaktı. Abdullah b. Zübeyr'in etkisiz hale getirilmesi, ardından Hâricîlerin büyük oranda kontrol altına alınmaları, bu hedefin belli oranda gerçekleşmesini sağladı. Ancak onun bu adımlarla birleştirdiği topraklar, Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde fethedilen bölgelerle sınırlı

---

364 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 13-16.

365 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 212; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 256; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 275-276; Taberî, *Tarih*, VI, 300-311; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 146-147; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 193-196; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 63-69; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 30. Abdülmelik Dönemi'ndeki Hâricî politikası hakkında bk. Wellhausen, J., *İslâmiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 59-65; Natur, Şehade, *Tecdîdü'd-Devleti'l-Ümeviyye fî Ahdi'l-Halife Abdülmelik b. Mervan*, s. 97-106; Erkoçoğlu, Fatih, *Abdülmelik b. Mervan*, s. 253-277.

kalmıştı. Hâlbuki Emevîlerin ilk devlet başkanı Muaviye zamanında daha uzak beldeler fethedilmişti. Başlangıçta Emevîlerin idaresine boyun eğen bölge halkları Muaviye'nin vefatından sonraki hadiseleri fırsat bilerek itaatten vazgeçip bağımsız davranmaya başlamışlardı. Dolayısıyla Abdülmelik'in siyasî rakiplerini ortadan kaldırmasından sonraki görevi, geçmişte Emevî hâkimiyetine boyun eğmiş olan bölgeleri yeniden itaat altına almak, devletin sınırlarını en azından Muaviye dönemindeki noktasına ulaştırmaktı. Abdülmelik bu amaçla yönetiminin ikinci yarısında Yezid b. Muaviye'den beri terk edilmiş görünen dış politikaya yeniden dönmeye karar verdi. Bu doğrultuda doğuda Horasan, kuzeyde Anadolu, batı da da Kuzey Afrika üzerine seferler başlatıldı.

1. Doğu Seferleri

Abdülmelik b. Mervan ülkenin doğusunda siyasî hâkimiyetin tesis edilmesi, ayrıca mümkün olursa fetihlerin yeniden başlatılması görevini Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'a verdi. Dolayısıyla Abdülmelik zamanında Emevîlerin doğu politikası (H.75/M.695) yılından itibaren Haccâc tarafından icra edilmiştir. Bu görevi üstlenmesinden hemen sonra Haccâc, Hâricîlerle mücadelede önemli başarılar elde eden Muhelleb b. Ebî Sufra'yı Hicretin 78. (M.697-698) yılında Horasan valiliğine getirdi.[366] Bundan kısa süre sonra (H.79/M.698) Afganistan'da hüküm süren bölge hükümdarları ile daha önce yapılmış olan anlaşmaları yenilemek, bu gerçekleşmezse savaş yapmak için Ubeydullah b. Ebû Bekre komutasında bir orduyu sefere çıkardı. Ubeydullah, Kâbil yakınlarında bölge idarecisi Rutbil ile cizye karşılığın-

366 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 586; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 276; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 71.

da yeniden anlaşma imzaladı. Ancak ordu komutanlarından Şureyh b. Hânî'nin sulhu kabul etmeyerek savaşa girişmesi üzerine karşılıklı saldırılar başladı. Muharebe şartlarına yoğun kışın da eklenmesi sebebiyle Büst çölünde Müslüman askerlerin neredeyse tamamının ölmesi bu hareketin neticesiz kalmasına sebep oldu.[367] Haccâc'ın emriyle aynı yıl içerisinde Mühelleb b. Ebû Sufra, Maverünnehr üzerine giderek Keş halkı ile fidye karşılığında anlaşma imzaladı. Bu esnada onun oğlu Habîb de Buhara üzerine yürüdü. Habîb burada karşısına çıkan düşman birliklerini mağlup ederek tekrar babasının karargâhına döndü. (H. 80/M.699-670).[368]

Haccâc, - üzerine gerçekleştirilen başarısız seferi telafi etmek amacıyla Rutbil'i hedef alan yeni bir kuvvet göndermeye karar verdi. Kûfe ve Basra ordugâhlarından 20 bin kişilik seçkin bir ordu teşkil edildi. Vali bu ordunun hazırlanması için çok gayret gösterdi. Askerlere ücretleri peşin olarak ödendi. Birliklerin komutasına Kûfe'deki Yemen asıllı kabile önderlerinden Sıffin savaşının sonunda gerçekleştirilen Tahkim hadisesinin başrol oyuncusu Kinde krallarının soyundan gelen Eş'as b. Kays'ın torunu Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as'ı getirildi. Ordu içerisinde gerek Kûfe, gerekse Basralı pek çok kabile reisi de yer alıyordu. Haccâc bu seferle hem Arap ordularını mağlup eden Türklerden intikam almak, hem de rejim karşıtı olarak gördüğü Iraklıları iç politikadan uzak tutmak, belki de bu vesileyle onlardan kurtulmak istiyordu.

---

367 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 561; Taberî, *Tarih*, VI, 322-325; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 72-73; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 29-32.

368 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 586-587; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 276; Taberî, *Tarih*, VI, 325-326, 352-354; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 73-74.

Irak'tan harekete geçen ordu Afganistan içlerinde düzenli bir şekilde ilerlemeye başladı. Rutbil'in hâkim olduğu bölgeler sırasıyla Müslümanların kontrolüne geçiyordu. Başkomutan Abdurrahman, seleflerinin aksine baskınlar ve geçici üstünlükler yerine, daha kalıcı sonuçlar elde etmek üzere plânlı ve güvenli bir askerî harekât uyguluyor, bir beldeyi ele geçirdikten sonra buranın emniyetini sağlıyor, garnizonlar kuruyor, askerlerini buranın iklim şartlarına alıştırdıktan sonra yeni bir şehri hedef alıyordu. Zapt edilen kalelere Irak ile irtibatı sağlamak gayesiyle hareket kabiliyeti yüksek askerî birlikler ve posta memurları yerleştiriyordu. Tabiatıyla bu şekilde yürütülen fetih faaliyeti çok zaman alıyordu.[369] Hâlbuki Haccâc, gönderdiği ordudan daha süratli fetihler ve kesin zaferler bekliyor, bu hususta komutanının dile getirdiği hiçbir mazereti dikkate almıyordu. Bu durum Haccâc ile Abdurrahman arasında anlaşmazlığa sebep oldu. Haccâc, bunun üzerine İbn Eş'as'a şayet talimatlarını dinlemeyecekse komutanlığı kardeşi İshak b. Muhammed'e devretmesini bildiren bir mektup gönderdi. Abdurrahman ise yanındaki komutanlarla yaptığı görüşmeler sonucunda gelen emri tanımamaya karar verdi. Irak'ta devlet otoritesini sağlama adına halka karşı çok şiddetli politika takip eden Haccâc'a duyulan nefret de emrindeki askerlerin tamamının ona katılmasına sebep oldu. Dolayısıyla Afganistan topraklarının Emevîlerin hâkimiyetine alınması için gerçekleştirilen bu askerî harekât bambaşka bir veche kazandı; Emevîlerin doğudaki sınırlarını genişletmek amacıyla yola çıkan Abdurrahman, gittiği bölgede bütün Emevî karşıtlarından topladığı bir orduyla gerisin geriye Irak'a doğru harekete geçti. Dönmeden önce de Rutbil ile şayet galip gelirse kendisinden

---

369 Taberî, *Tarih*, VI, 326-330; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 138; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 211-212; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 31-32.

ebediyen haraç almaması, mağlup edilirse de Rutbil'in kendisine yardımcı olması şartlarında bir barış antlaşması yaptı. Kısa süre sonra Haccâc'a, dolayısıyla Emevî yönetimine düşmanlıkları sebebiyle Horasan ve Irak'taki Hâricîler de isyancılara iştirak etme kararı aldılar. İdarenin baskısından bunalan ve kendilerine uygulanan vergilerden şikâyetçi olan mevâlî ile iktidarın meşru olmadığına inanan Iraklı âlimlerin pek çoğu isyana destek verdiler. Yoğun katılımlar sonucunda gücünü daha da artıran Abdurrahman b. Muhammed, Haccâc'ın valiliğini tanımadığını açıkladıktan sonra, halîfe Abdülmelik'e yapmış olduğu biati bozduğunu ilân etti. Bu şekilde Horasan ve Irak'ta doğrudan Emevî devletini hedef alan büyük bir isyan başlatılmış oldu.[370]

Gelişmelerin tehlikeli bir hâl alması üzerine Haccâc, Horasan valisi Mühelleb'e Irak'a ulaşmadan Abdurahman'ın yolunun kesilmesi talimatını verdi. Ancak isyancıların gücünü iyi bilen vali bu emri yerine getirmedi. Bunun üzerine kendisi harekete geçen Haccâc, Basra'dan Tüster'e[371] çekildi. Buradan Şamlılardan müteşekkil bir orduyu isyancılar üzerine gönderdi. Ancak gidenler Düceyl köprüsü kıyısında Abdurrahman b. Muhammed'in askerleri karşısında mağlup oldular. Abdurrahman'ın ordusu bunun ardından kolay bir şekilde Basra'ya ulaştı. Şehir halkı Şamlılara karşı savaşmak üzere Abdurrahman'a katıldılar. İsyancıların ikinci hedefi Kûfe oldu. Haccâc'ın Süfyan b. Ebred el-Kelbî komutasındaki seçkin Şam askerleri bir ay boyunca büyük direniş gösterdilerse

---

370 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 215-216; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 26-29; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s.289-291; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 277-278; Taberî, *Tarih*, VI, 334-338; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 138-139; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 231-232; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 35-36. Ayrıca bk. Mubarekburi, Ebu'l-Meâlî, *el-İkdüs's-Semîn fi Futûhi'l-Hind*, s. 161-163.

371 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 29-31.

de Abdurahman'ın Kûfe'ye girmesine engel olamadılar. Kûfeliler de gelenleri büyük bir coşkuyla karşıladılar. Diğer taraftan Haccâc, Şam'dan yeni takviye birlikler alabilmek amacıyla Fırat sahili boyunca ilerleyerek Suriye ile rahat bir şekilde irtibat kurabileceği Deyrü'l-Kurre[372] denilen yere çekildi. Abdülmelik ona yardımcı olmak üzere kardeşi Muhammed ve oğlu Abdullah komutasında ordular gönderdi. Halîfe bir taraftan savaşa hazırlanmak için Haccâc'a yardımcı kuvvetler gönderirken, diğer taraftan da Iraklılara kendisine itaat etmeleri durumunda maaşlarının Suriyeli askerlerin maaşına eşitleneceğini, nefret ettikleri Haccâc'ın Irak genel valiliğinden uzaklaştırılacağını, liderleri Abdurrahman'ın da istediği bir yere vali atanacağını vadeden mektuplar göndermeye başladı. Ancak Irak'ta kazanılan kolay başarılardan cesaret alan isyancılar bu tekliflere hiç itibar etmedikleri gibi, Abdülmelik'in halîfeliğini de tanımadıklarını tekrarladılar. Diplomatik girişimler netice vermeyince Hicretin 82 yılı ortalarında (M. Temmuz 702) Deyru'l-Cemâcim[373] denilen yerde iki taraf arasında şiddetli bir savaş başladı. Kararsızlıkları ve sebatsızlıkları ile şöhret bulan Iraklılar, Haccâc'ın silahlarını bırakanların zarar görmeyeceği hususunda teminat vermesi üzerine Abdurrahman'ın ordusunu terk etmeye başladılar. Suriyelilerin komutanı Süfyan b. Ebred'in şiddetli saldırıları Irak ordusunun dağılmasını daha da hızlandırdı. Savaşı kesin bir üstünlükle kazanan Haccâc Kûfe'ye dönerek halktan halîfe adına yeniden biat aldı.[374]

---

372 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 526.

373 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 503-504.

374 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 216-217, 218-221; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 29-42; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 291-292; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 278; Taberî, *Tarih*, VI, 338-350, 357-383; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 139-141; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 232-235, 244-249; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 77-82, 84-86; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 36-37, 40-43, 47-50.

Deyru'l-Cemâcim savaşında mağlup olan Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as, kendisine bağlı birliklerle geri çekildiği Basra'da Haccâc'a karşı tekrar mücadele başlatmaya karar verdi. İki ordu Düceyl ırmağı kıyısındaki Meskin'de tekrar karşı karşıya geldi. Günlerce süren kanlı çarpışmalardan sonra bir Suriye birliğinin bataklığı aşarak Iraklıları arkadan kuşatması üzerine Abdurrahman ikinci defa mağlup oldu. Dağılan Irak askerlerinin büyük bir kısmı bataklıklarda boğularak hayatını kaybetti. Abdurrahman b. Muhammed ise yanında kalan az sayıdaki askerleriyle birlikte Irak'ı terk ettikten sonra Kirman'a ardından da Sicistan'a çekildi. Hicretin 83. yılı sonunda (M.702) Zerenc'e ulaşarak buranın valisinden yardım istedi. Ancak Haccâc'tan çekinen vali ona istediği cevabı veremedi. Abdurrahman'ın daha sonra sığındığı Büst valisi onu Haccâc'a teslim etmek üzere tutukladı. Daha önce anlaşma yaptığı Rutbil ise Abdurrahman'ı Büst valisinin elinden kurtardı. Ancak Haccâc, uzun süre kendisinden vergi almayacağı vaadiyle Abdurrahman'ı kendisine teslim hususunda Rutbil'i ikna etmeyi başardı. Hicretin 84. yılının sonu (M.703) veya 85. (M.704) başlarına doğru Haccâc tarafından öldürüleceğini anlayan Abdurrahman b. Muhammed kendi hayatına son verdi. Onun bizzat Rutbil tarafından öldürüldüğüne dair rivayetler de vardır. Böylece Horasan'da halkı yeniden itaat altına almak niyetiyle başlatılan, ancak beklenmedik bir şekilde istikamet değiştirerek Emevîler devletinin varlığını tehlikeye düşürecek boyutlara ulaşan isyan girişimi sona erdirilmiş, başka bir ifadeyle Iraklıların Suriye hâkimiyetinden kurtulmak için gerçekleştirdikleri ve çok ümit bağladıkları bu yeni teşebbüs de neticesiz kalmış oldu.[375]

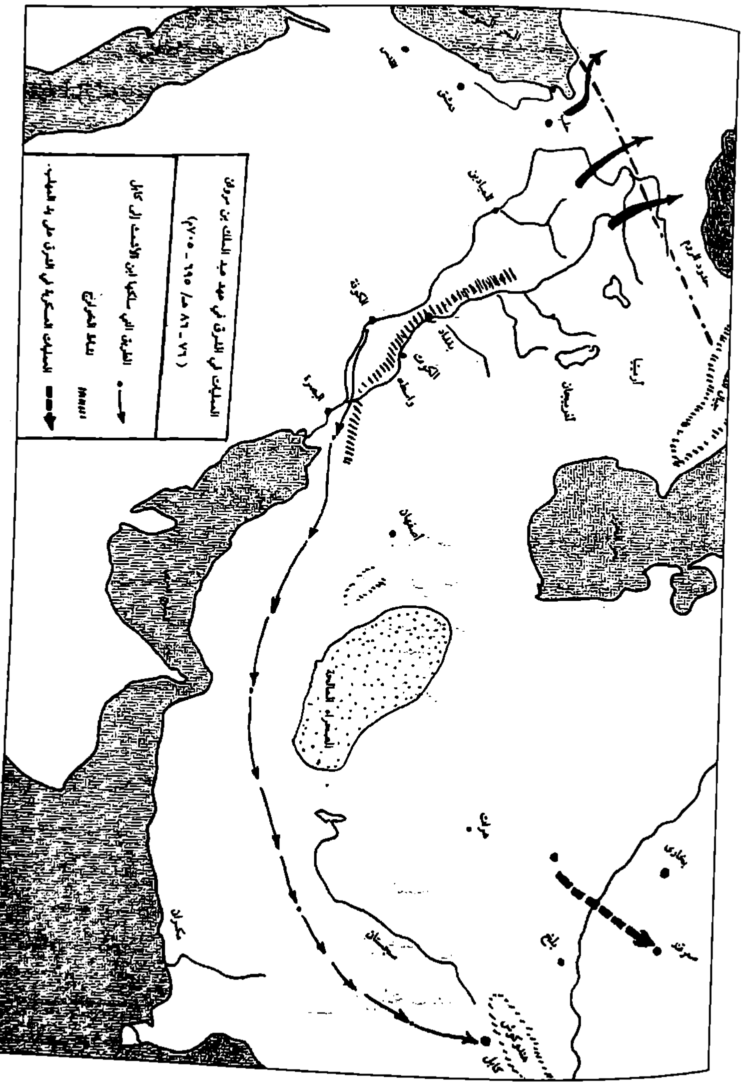
---

375 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 223; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 289-292; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 562; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 277-279; Taberî, *Tarih*, VI, 334-350,

Haccâc b. Yûsuf, bölgede meydana gelen Hâricî isyanlarında yeterince gayret göstermeyen, üstelik Afganistan'da başlayan, ardından Horasan'a yayılan ve Irak'taki Emevî hâkimiyetini tehdit eden İbnü'l-Eş'as isyanına yoğun bir şekilde katılan Iraklıları, Kûfe ve Basra arasında kurduğu ordugâh şehir Vâsıt'tan yönetmeye karar verdi. Zira gerek Kûfe, gerekse Basra'da isyana iştirak eden pek çok kişinin akrabasının yaşıyor olması ve onların isyancılara gizli veya açıktan yardımcı olmaları Haccâc'ın isyanı bastırmasını oldukça güçleştirmişti. Bundan dolayı Haccâc, vefatına kadar geçen sürede Irak, Horasan, Sicistan ve Sind topraklarını Vâsıt'ta konuşlandırdığı Suriyeli birlikler eliyle yönetti.[376]

357-383, 389-393; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 259-260; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 77-92, 95-96; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 45. İbn Eş'as isyanı hakkında bilgi ve değerlendirmeler için bk. Natur, Şehade, *Tecdîdü'd-Devleti'l-Ümeviyye fî Ahdi'l-Halife Abdülmelik b. Mervan*, s. 117-134.

376 Bu konuda bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 347-353. Behşel, Eslem b. Sehl, *Tarihu Vâsıt*, (thk. Corcis Avvâd), Beyrut 1986; Dırâr, Salih, *el-Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî*, s. 10 vd.; Natur, Şehade, *Tecdîdü'd-Devleti'l-Ümeviyye fî Ahdi'l-Halife Abdülmelik b. Mervan*, s. 195-200; Erkoçoğlu, Fatih, *Abdülmelik b. Mervan*, s. 453-456.

Harita 3: Abdülmelik b. Mervan Döneminde Doğu Seferleri

2. Kuzey Afrika Seferleri

Yezid b. Muaviye zamanında yeniden Kuzey Afrika valiliğine getirilen Ukbe b. Nâfi, gerçekleştirdiği fetih hareketiyle bölgenin önemli bir kısmında kontrolü sağlamış, neticede pek çok şehri eline geçirmişti. Üstelik burada kendisine karşı ittifak yapan Bizans ve Berberîleri de itaat altına almıştı.[377] Ancak kazandığı zaferler sebebiyle rakiplerini küçümsediği ve ihmalkâr davrandığı için Berberî kabilelerini bir araya toplayan Küseyle b. Kemren tarafından yanında bulunan askerlerle birlikte şehit edildi. Bu hadiseden itibaren Abdülmelik'in yönetime gelmesine kadar geçen dönemde Kuzey Afrika'daki hâkimiyet Küseyle'nin elinde kaldı.[378]

Ukbe b. Nâfi'den sonra Kuzey Afrika sahil şeridine Bizanslılar hâkim olurken, iç kısımların kontrolü ise Küseyle'nin liderliğindeki Berberîlerin eline geçmişti. Bölgedeki gücünü daha da artıran Kuseyle daha sonra Ukbe'nin Kuzey Afrika'da inşa ettiği Kayravan şehrini zapt etti. Bunun üzerine bölgedeki Müslümanlar Mısır sınırına kadar çekilmek zorunda kaldılar. Yeni gelişme Kuzey Afrika'da Arap hâkimiyetini ve İslâmlaşmayı tehlikeye düşürdü. Gelişmelerin Müslümanların Afrika'nın kuzeyindeki varlığını da tehdit etmeye başladığını fark eden Abdülmelik, Züheyr b. Kays el-Belevî komutasındaki orduyu bölgeye sevk etti. Berka üzerinden Tunus'a doğru ilerleyen Züheyr buradaki Berberî ordusunu mağlup ederek Kayravan'ı yeniden ele geçirdi. Ardından bölgenin iç kısımlarına yönelerek karşısına çıkan yerli askerleri etkisiz hale getirdi. Yapılan savaşlar esnasın-

---

377 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 198.

378 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 192; İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 198-199; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 308-309. Bu konuda ayrıca bk. İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 28-32; Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 199-215.

da Berberîlerin lideri Küseyle de öldürüldü. (H.69 / M.688-689). Böylece Kuzey Afrika'da dengeler tekrar Müslümanların lehine değişmeye başladı.[379]

Arap ordularının Kuzey Afrika'da müttefiki olan Berberîler karşısında elde ettiği başarıyı kendi hâkimiyeti için tehlike olarak gören Bizans İmparatoru II. Justinianos, Müslümanların sahil boyunca ilerlemelerini engelleyebilmek amacıyla bölgeye İstanbul'dan büyük bir donanma sevk etti. Sicilya'dan da takviye birlikler alan Bizanslılar Kartaca'ya[380] çıkarma yaptılar. Batıya doğru ilerlemekte olan Züheyr, bu gelişme üzerine geri dönerek Bizanslıları karşılamaya karar verdi. Burada meydana gelen savaşta düşmanlarına nazaran az sayıda olan Müslüman askerler yenilgiye uğradılar. Savaş esnasında ölenler arasında ordunun komutanı Züheyr b. Kays da bulunuyordu.(H.69 / M.688-689).[381] Ukbe b. Nâfi'nin öldürülmesinden sonra olduğu gibi Kuzey Afrika'da Müslümanlar için ikinci bir fetret dönemi başlamış oldu. Afrika'daki bu olumsuz gelişme Abdülmelik'e ulaştırıldığında, halife büyük üzüntü duymuş ve bu hadiseyi Müslümanlar için ağır bir musibet olarak görmüştür.[382]

Züheyr'in ordusunun mağlup olmasından sonra Arapların bölgede zor duruma kalmalarından istifade eden Berberîler yeniden isyan girişiminde bulunmak istedilerse de, kendi arala-

---

379 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 200; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 321; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 309-310; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 32-34; Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 215-221.

380 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 323.

381 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 201-203; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 31.

382 Züheyr'in Kuzey Afrika seferi hakkında bilgi ve değerlendirmeler için bk. İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 35-37; Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 162-166.

rında anlaşmazlık çıkması sebebiyle hedeflerine ulaşamadılar. Diğer taraftan Mısır valisi Abdüzaziz b. Mervan, Kuzey Afrika'da Müslüman varlığını daha da artırmak amacıyla halîfeden yeni kuvvetler talep etti. Abdülmelik bunun üzerine Hassân b. Numân el-Gassânî idaresindeki orduyu Suriye'den yola çıkardı.[383] Gelen askerler ilk önce Trablus'a ulaşıp burayı kontrol altına aldılar. Hassân b. Numân daha sonra Bizanslıların elinde bulunan Kartaca'yı hedef alan bir harekât başlattı. Kayravan üzerinden yola çıkan Müslümanlar ilk önce karşılarına çıkan büyük bir Bizans ordusunu mağlup ettiler. Hezimete uğrayan düşman askerlerinin bir kısmı günümüzde Tunus şehrinin bulunduğu Tirtiş limanına sığınırken, geri kalanları Sicilya adasına ve İspanya'ya kaçtılar. Bizans İmparatoru Leontios (M.695-698) bu gelişme üzerine bölgeye yeni birlikler göndermeye karar verdi. Bizans donanması (H.78/M.697) yılında Kartaca'yı tekrar ele geçirdi. Berberîler de bu savaşta Müslümanlara karşı Bizans ordularına yardımcı oldular. Sonuçta bölgenin kıyıları Bizans'ın hâkimiyetine geçerken, iç bölümler asıl adı Dıhye bint. Mâtıyye olan ve büyücülük yapması sebebiyle Kâhine olarak bilinen Berberî bir kadının emrine girdi.[384] Ancak Müslümanlar bir yıl sonra gerçekleştirdikleri askerî harekâtla Kartaca'ya tekrar hâkim oldular. Bu olumlu gelişmenin ardından Hassân b. Numân'ın ikinci Ifrikıyye seferi başlatıldı. (H.81/M.700- 701). Ordusuyla Berberî kabileleri üzerine yürüyen Hassân, Kuzey Afrika'nın iç bölgelerini kontrol altında tutan Kâhine'nin ordusunu mağlup etti. Çarpışmalar esnasında liderleri Kâhine'nin öldürülmesi Berberîlerin tamamen dağılması-

---

383 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s.203; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 321; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 309-310.

384 Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 221-229; Munis, Hüseyin, *Tarihu'l-Mağrib ve Hadâretuhû*, I-III, Beyrut 1992, s. 253-254.

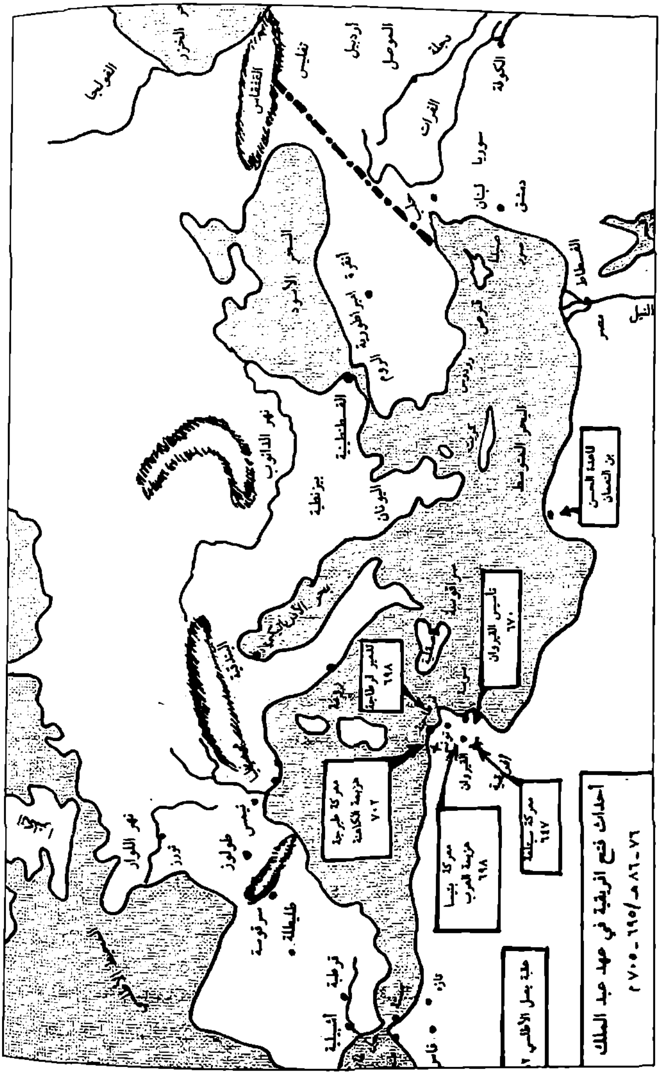
na sebep oldu. Sonuçta bölgede Müslümanların siyasî hâkimiyeti yeniden tesis edildi. Bu süreçte Hassân b. Numân'ın teslim olan Berberîlere iyi davranması, kendileriyle yakın ve dostane ilişkiler kurması, onların Müslümanlara karşı isyancı bir topluluk olmaktan çıkmasını sağladı. Hatta bu olumlu şartlarda Berberîlerin birçoğu Müslüman oldu. Bu gelişme Kuzey Afrika'da Araplar ile Berberilerin siyasî ittifakının da ilk adımlarını teşkil etmiştir ki, bu ittifakın ilk semeresi yakın gelecekte Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethi olacaktır.[385]

Kuzey Afrika'da Berberîleri kendi müttefiki haline getiren Hassân b. Numân, ardından bölgenin en önemli merkezi konumundaki Kartaca'yı elinde bulunduran Rumlar üzerine yürümeye karar verdi. Bu amaçla Hicretin 84. yılı Ramazan ayında (Eylül-Ekim 703) Kayravan'dan harekete geçti. Hassân'ın bölgeye geldiğini haber alan Rumlar Müslüman orduyu yolda karşılamaya çalıştılar. Ancak meydana gelen çarpışmalar Müslümanların üstünlüğü ile neticelendi. Rumlar bunun üzerine cizye ve harac karşılığında barış istemeye karar verdiler. Fakat şehirde yaşayanlar aynı gece yükleyebildikleri mallarını alarak Kartaca'yı gizlice terk ettiler. Ertesi sabah anlaşma yapmak amacıyla şehre gelen Müslüman askerler halkın şehirden ayrıldığını gördüler. Sonuçta hiçbir direnişle karşılaşmadan Kartaca Arapların eline geçmiş oldu.[386]

---

385 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 205, 213; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 321; Mâlikî, Ebû Abdullah Muhammed, *Riyâdu'n-Nüfûs*, (thk. Beşîr el-Bekkûş), I-III, Beyrut 1983, I, 56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 31-33. Bu konuda bk. İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 37-39; Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 229-241.

386 Mâlikî, *Riyâdu'n-Nüfûs*, (thk. Beşîr el-Bekkûş), I-III, Beyrut 1983, I, 56-57. Abdülmelik döneminde Kuzey Afrika seferleri hakkında bk. Natur, Şehade, *Tecdîdü'd-Devleti'l-Ümeviyye fî Ahdi'l-Halife Abdülmelik b. Mervan*, s. 149-160.

Harita 4: Abdülmelik b. Mervan Döneminde Afrika Fetihleri

3. Anadolu Seferleri

Abdülmelik b. Mervan döneminde Müslümanların askerî faaliyet alanlarından biri de Rum topraklarıydı. Bizans devleti daha önce Hz. Ali ile mücadelesi esnasında Muaviye ile yaptığı gibi, Abdülmelik zamanında da dâhilî problemleri fırsat bilerek Emevîleri kendisine vergi vermek zorunda bırakmıştı. Diğer taraftan Müslümanlar ile Bizans arasındaki tampon bölge kabul edilen alanda Hıristiyan Merdâîler (Lübnan dağlıları) Bizans'tan aldıkları cesaretle Müslümanlara karşı sürekli olarak sınır ihlâlleri gerçekleştiriyorlardı. O kadar ki, Abdülmelik ülke topraklarına saldıran Merdâîler (Cerâcime) sebebiyle Arap izzet-i nefsine pek hoş gelmeyen şartlarda Bizans'la anlaşma yapmaya mecbur kaldı.[387]

Ülkedeki iç problemleri önemli ölçüde halleden Abdülmelik b. Mervan, Hicretin 73. (M.692-693) yılında Bizans'a karşı harekete geçmeye karar verdi. Cezîre valisi olan kardeşi Muhammed b. Mervan'ı Bizans'a sefer yapmakla görevlendirdi. Anadolu'yu kontrol hedefli Arap-Bizans mücadelesi bu adımla yeniden başlamış oldu.[388]

Emevîler tarafından Ermeniye'nin kontrol altına alınması esnasında Bizans'la işbirliği yapan ve onları sürekli olarak Müslümanlara karşı kışkırtan bazı Ermeni ileri gelenleri Suriye'ye getirilerek tutuklanmıştı. Daha sonra hapisten kaçan Ermenilerden biri ülkesine dönerek isyan başlattı. Eski mütte-

---

387 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 217-223; Ebu'l-Ferec, Gregory, *Ebu'l-Ferec Tarihi I*, s. 187. Ayrıca bk. Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam*, I, 149-151; Stratos, Andreas N., *Byzantium in The Seventh Century* (A.D. 602-711), I-V, (trc. M.O.Grant-H.T.Hoinides), Amsterdam 1968-1980, IV, 48.

388 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 266; Taberî, *Tarih*, VI, 202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 33; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 7.

fikleri Bizans'ın da bu harekete destek vermesiyle Müslümanları Ermenistan'dan çıkardılar. Bu gelişmeler karşısında Emevî devleti, Bizans ile yeniden vergi karşılığında anlaşma yapmak zorunda kaldı. Abdülmelik b. Mervan, Bizans'a taahhüt edilen vergiyi kendi bastırdığı altın sikkelerle ödemek istedi. Ancak Bizans'ın bunu kabul etmemesi sebebiyle yeniden savaş gündeme geldi. Bunun üzerine Hicretin 75. (M.695) yılında meydana gelen savaşlarda Ermenistan'ın güney kısımları ve Maraş yeniden Müslümanların eline geçti. Kısa süre sonra da Emevîlerin Anadolu üzerine geleneksel yaz ve kış seferleri başlatıldı. (H.79 / M.698-699) yılında Suriye'de ortaya çıkan veba salgınından[389] ve bölgede Arap hâkimiyetinin zaafa uğramasından istifade eden Bizanslılar Antakya'yı işgal ettiler. Abdülmelik buna karşılık bir yıl sonra (H.80 / M.700) oğlu Velid b. Abdülmelik'i, ardından da diğer oğlu Abdullah'ı Anadolu üzerine gönderdi. İkinci sefer sonucunda Erzurum Arapların eline geçti. (H.81 / 700).[390] İki yıl sonra da (H.83 / M.702) Dârende Abdullah b. Abdülmelik tarafından fethedildi. Halîfe (H.84 / M.703) yılında Abdullah b. Abdülmelik'i tekrar Rum seferine gönderdi. Emevî orduları Antakya geçidini aştıktan sonra günümüzde Tarsus şehri sınırları içinde yer alan Massîsa[391] bölgesine kadar ulaştılar.[392]

Abdülmelik b. Mervan zamanında Bizans topraklarına karşı gerçekleşen seferlerin Muaviye dönemindeki faaliyetlerle karşı-

---

389 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 204, 215; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 203; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 27.

390 Abdülmelik dönemi Anadolu seferleri ve ordu komutanları hakkında bk. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 281-282.

391 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 144-145.

392 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 225; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 225-226; Taberî, *Tarih*, VI, 385.

laştırıldığında daha az etkili olduğu görülür. Zira bu süreçte Arap orduları Bizans ile genelde sınır boylarında mücadele etmişler ve seferlerini kısa sürede tamamlayıp ülkelerine dönmüşlerdir. Bunda devlet başkanının iç problemlere ağırlık vermek zorunda kalmasının mutlaka etkisi vardır. Ancak yine de Abdülmelik zamanında gerçekleşen askerî faaliyetlerin, oğlu Velid ve sonraki dönemlerdeki Anadolu seferleri için önemli bir hazırlık sürecini teşkil ettiği de unutulmamalıdır.[393]

4. Kurumlaşma Faaliyetleri

Muaviye b. Ebû Süfyan'dan sonra Emevîler devletini gerçek anlamda kuran ve siyasî birliğini temin eden Abdülmelik b. Mervan, 21 yıl süren iktidarının büyük bir kısmını ülke bütünlüğünün yeniden sağlanması, meydana gelen çok sayıdaki siyasî, dinî nitelikli isyanların bastırılması ve bunlardan fırsat buldukça da fetih hareketlerinin düzenlenmesiyle tamamladı. Onun döneminin öne çıkan diğer bir özelliği ise Muaviye b. Ebû Süfyan'ın başlatmış olduğu kurumlaşma faaliyetlerinin daha da geliştirilmesidir. Bu noktada Abdülmelik'in getirdiği önemli yenilikler Emevî devleti adına para basılması, o döneme kadar bölgesel dillerde tutulmuş olan divan kayıtlarının Arapçaya çevrilmesi, ülkede nüfus sayımının yapılması, vergi sisteminin yeniden tanzim edilmesi, berîd (posta) teşkilatına canlılık kazandırılması, hâciplik kurumunun geliştirilmesi, Kubbetü's-Sahrâ gibi anıt eserlerin inşa edilmesi, Kur'ân-ı Kerîm'in noktalanması ve harekelenmesidir. Bu adımlar aynı zamanda Emevîler döne-

---

393 Abdülmelik dönemi Anadolu seferleri hakkında bk. Uçar, Şahin, *İslâm-Bizans Mücadelesi*, s. 92-104. Bu dönemde gerçekleşen fetih hareketlerinin genel değerlendirmesi için bk. Natur, Şehade, *Tecdîdü'd-Devleti'l-Ümeviyye fi Ahdi'l-Halife Abdülmelik b. Mervan*, s. 136-149; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu'd-Devleti'l-Ümevîyye*, s. 91-98.

minde devletin kurumsal kimliğinin İslâmîleştirilmesiyle birlikte Araplaştırılmasını da temin etmiştir.[394]

Para reformu ve divan kayıtlarının standart hale getirilmesi Abdülmelik'in getirdiği yenilikler arasında siyasî ve ekonomik anlamda en öne çıkan uygulamalardır.[395] Bu yeniliklerin ortak özelliği ise devletin tam bağımsızlığının ve yönetimin Arap niteliğinin bâriz hale getirilmesidir. Gerçekleştirilen reformların ilk adımı çeşitli eyaletlerde kullanılan dile göre tutulan maliye divan defterlerinin Arapça'ya çevrilmesi oldu. İran'da Farsça olarak tutulan defterler Salih b. Abdurrahman tarafından; Bilâdü'ş-Şam'da Rumca defterler Süleyman b. Sa'd tarafından Arapça'ya çevrilmiştir. Bunun tabiî sonucu olarak da divanlarda çalışan memurlar zamanla Araplardan seçilmeye başlanmıştır.[396]

Abdülmelik'in gerçekleştirdiği diğer bir faaliyet ise Hicretin 76. yılında (M.696) ilk resmî dinar ve dirhem bastırması oldu. Müslümanlar daha önceleri Bizans ve Acem paralarını kullanıyorlardı. Yeni para basımında birkaç amaç güdülmüştür. Bunlardan başta geleni siyasî olarak üstünlük sağlanan Bizans ve Sâsânîler karşısında iktisadî bağımsızlığın da gerçek anlamda temin edil-

---

394 Abdülmelik dönemi kurumlaşma faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam*, I, 153; Natur, Şehade, *Tecdîdü'd-Devleti'l-Ümeviyye fî Ahdi'l-Halife Abdülmelik b. Mervan*, s. 206-215; Erkoçoğlu, Fatih, *Abdülmelik b. Mervan*, s. 357-362.

395 Hallâk, Hasan Ali, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1986.

396 İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 399-400. Bu konuda ayrıca bk. Natur, Şehade, *Tecdîdü'd-Devleti'l-Ümeviyye fî Ahdi'l-Halife Abdülmelik b. Mervan*, s. 349-371; Şimşir, Mehmet, *İlk Dönem İslâm Divanlarının Tarihi Gelişimi (Başlangıcından Abdülmelik b. Mervan Dönemi Sonuna Kadar)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 2002; Erkoçoğlu, Fatih, *Abdülmelik b. Mervan*, s. 375-381.

mesidir. Ayrıca bu sayede ülke içindeki farklı para kullanımlarından kaynaklanan problemlerin ortadan kaldırılması, tüm alışverişlerde standardın sağlanması ve vergi gelirlerinin doğru bir şekilde tespit edilmesi gibi olumlu sonuçlar da elde edilmiştir.[397] Para basımına karar verilmesinin ardından önce dirhemler, sonra da dinarlar tedavüle çıkarılmıştır. Mâverdî, İslâm tarihinde ilk olarak dinar ve dirhemlerin üzerine Arapça yazı yazdıranın Abdülmelik b. Mervan olduğunu ileri sürer. Abdülmelik'in bastırdığı sikkelerin bir yüzünde "Allâhu's-Samed", diğer yüzünde ise "Allâhu Ahad" lafızları yer almıştır.[398] Gerek Arapça'nın resmî dil haline getirilmesi, gerekse yeni para basımı gibi karar ve uygulamalarda Abdülmelik'in en büyük yardımcısı Irak bölge valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî olmuştur.[399]

Abdülmelik b. Mervan Emevî devletinin en büyük hükümdarlarından kabul edilir. Halîfelik görevini üstlendiği esnada iç

---

397 bk. Defter, Abdürrezzak, "Devâfiu ve Esbâbu Ta'rîbi'l-Meskûkât", *el-Meskûkât*, Bağdat ts.

398 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 198-199; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 147-149; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 15. Ayrıca geniş bilgi için bk. Muhammed, Abdurrahman Fehmî, *Mecmuatu'n-Nukûdi'l-Arabiyye ve İlmu'n-Nümiyyâd*, "Fecrü's-Sikketi'l-Arabiyye", Dâru'l-Kütüb, Kahire 1965; Baytar, İlyas, *Tatavvuru'l-Kitâbâti'n-Nukûuş ala'n-Nukûdi'l-Arabiyye*, ? ?; Aykut, Tuncay, *Emevi Sikkeleri*, İstanbul 1982; Erkal, Mehmet, "İslâm'ın İlk Devrinde Para ve Zekât Nisabının Hesaplanması", *Marmara ÜİFD*, İstanbul 1985; Bayındır, Abdülaziz, "Başlangıçtan Günümüze Kadar İslâm Toplumunda Madeni Paralar ve Kağıt Paralar", *İstanbul ÜİFD*, İstanbul 2000; Erkoçoğlu, Fatih, "Abdülmelik b. Mervan'ın Para Reformu", *İSTEM*, yıl.4, sy.8, Konya 2006, s. 171-186.

399 Bu konuda geniş bilgi için bk. Natur, Şehade, *Tecdîdü'd-Devleti'l-Ümeviyye fî Ahdi'l-Halife Abdülmelik b. Mervan*, s. 251-271; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu'd-Devleti'l-Ümevîyye*, s. 98-103; Erkoçoğlu, Fatih, *Abdülmelik b. Mervan*, s. 393-405. Ayrıca bk. Aycan, İrfan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *DİA*, XIV, 427-428.

mücadeleler sebebiyle Müslümanların birliği parçalanmış durumdaydı. Onun hâkimiyeti sadece Suriye ve Mısır bölgeleriyle sınırlıydı. Bu sebeple devlet başkanlığı sürecinin önemli bir dönemini iç karışıklıkları ortadan kaldırma ve İslâm dünyasının tekrar bir yönetim altında bütünleştirme çabalarıyla harcadı. Müslümanların kontrolünden çıkmış bulunan Kuzey Afrika'da hâkimiyeti yeniden tesis etti. Bizans devletiyle hem Kuzey Afrika, hem de Anadolu'da mücadele gerçekleştirdi. Tüm bunların sonucunda Emevîleri Ceyhun nehri kıyısından Atlas Okyanusu'na kadar uzanan çok geniş coğrafyaya hâkim, siyasî ve askerî anlamda güçlü bir devlet haline getirmeye muvaffak oldu. Üstelik onun zamanında Hâricî hareketi yönetimi tehdit edecek güç olmaktan çıkarılmış, Şiîler de siyasî açıdan etkisiz hale getirilmiştir. Bu şekilde Emevîler devleti yeniden Muaviye dönemindeki güçlü konumuna kavuşmuştur. Bu nedenle Abdülmelik pek çok tarihçi tarafından Şam Emevîleri Devleti'nin Muaviye'den sonraki ikinci kurucusu olarak kabul edilir. Abdülmelik'in hazırladığı olumlu şartlar yeni fetihlerin gerçekleştirilmesine ve İslâm coğrafyasının daha da genişlemesine zemin hazırlamıştır ki, bunun meyveleri oğlu Velid döneminde toplanmıştır.[400]

---

400 Abdülmelik b. Mervan ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Rayyis, Muhammed Ziyauddin, *Abdülmelik b. Mervan*, Mısır 1962; Ebû Nasr, Ömer, *Abdülmelik b. Mervan*, Beyrut 1962; Aselî, Bessam, *Abdülmelik el-Kâid*, Beyrut 1988; Vekîl, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb*, I, 319-404; Mahmûd Şâkir, *Abdülmelik b. Mervân ve Usretuhâ*, Beyrut-Dımaşk-Amman 1998; Işş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, s. 227-237; Kazancı, Ahmet Lütfi, *Abdülmelik b. Mervan Üzerine Bir Araştırma*, (Basılmamış Çalışma), Bursa ?; Abbâs, İhsan, "Abdülmelik b. Mervan ve Devruhu fî Sekâfeti Asrihi", *Dirâsât*, c.13, sy.1, Amman 1986, s. 105-115; Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdülmelik b. Mervân", *DİA*, I, 266-270.

III. BÜYÜK FETİH HAREKETLERİ VE ZİRVE: VELİD B. ABDÜLMELİK

Abdülmelik b. Mervan'ın Hicretin 86.(M.705) yılında ölümünden sonra oğlu Velid b. Abdülmelik halîfe oldu. Velid babasından siyasî istikrarını sağlamış güçlü bir yönetim ve büyümeye hazır bir devlet devraldı. Dolayısıyla onun öncelikli hedefi, devletin her anlamda daha çok güçlendirilmesi, sınırların genişletilmesi ve sosyal refahın artırılması oldu. Abdülmelik zamanında dâhilde temin edilen birlik sebebiyle Velid'in devlet başkanlığı sürecinde İslâm tarihinin en etkileyici fetihlerine şahit olunmuştur. Nitekim onun döneminin tebârüz eden şahsiyetleri Türkistan fâtihi Kuteybe b. Müslim, Sind fâtihi Muhammed b. Kasım, Ermeniyye ve Anadolu fetihleri komutanı Mesleme b. Abdülmelik ile İspanya fâtihleri Mûsâ b. Nusayr ile Târık b. Ziyâd olmuştur. Bu komutanların faaliyetleri sonucunda ülkenin sınırları Türkistan'dan Fransa içlerine kadar ulaşmıştır. Bundan dolayı Emevîler devletinin zirve dönemi olarak Velid b. Abdülmelik'in halîfeliği gösterilir. Gerçekleşen fetihler sebebiyle güçlenen ve zenginleşen devlette yoğun imar faaliyetleri ve sosyal projeler uygulamaya geçirilmiştir. Nitekim Dımaşk'teki meşhur Emevî Camii onun döneminde yeniden inşa edilmiştir. Bu cami mimarî özellikleri ve süslemeleri ile Emevî devri İslâm mimarisinin günümüze kadar ulaşabilen en ihtişamlı örneğini teşkil eder. Emevî Camii, milattan önce I. Yüzyıla ait bir Roma mabediyle onun harabelerinin yanında bulunan Theopodosios dönemine (M.Ö. 379-395) ait Aziz Yohannes (Hz. Yahyâ) Kilisesi'nin yerine inşa edilmiştir. Dımaşk'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesinin ardından Romalıların baş tanrısı Jüpiter'in adını taşıyan mabedin çevresi sütunlu büyük salonu camiye çevrilmiş, Emevî halîfesi Velid b. Abdülmelik ise mabedin batı tarafındaki

kiliseyi de içine alacak şekilde günümüz ölçülerindeki camiyi inşa ettirmiştir. Kaynaklarda caminin inşasında halîfenin talebi üzerine Bizans İmparatoru'nun gönderdiği ustaların da çalıştığı zikredilir.[401] İslâm âleminin en kutsal yapılarından biri kabul edilen Kudüs'teki Mescid-i Aksâ da Velid b. Abdülmelik zamanında inşa edilmiştir. Zamanla geçirdiği onarımlar sebebiyle plânında çeşitli değişimler geçirmiş olmakla birlikte bu mescid, yapılışındaki genel karakterini muhafaza eden ender mabedlerden biri olma özelliğini kaybetmemiştir.[402]

Velid zamanında cami inşa edilmesinden başka diğer bayındırlık faaliyetlerinde de gözle görülür bir gelişme kaydedilmiştir. Pek çok yeni yol açılmış, su kuyuları hizmete sunulmuş, hastahaneler inşa edilmiştir. Ayrıca eğitimin geliştirilmesi için pek çok kütüphane faaliyete geçirilmiştir.[403]

Velid b. Abdülmelik, yönetimde babasının siyaset anlayışını aynen devam ettirmiştir. Daha önce tayin edilmiş bulunan vali ve komutanları vazifelerinde tutmuş, yeni idarecileri de yine babasının bürokratlarıyla gerçekleştirdiği istişarelere dayalı olarak tespit etmiştir. Dolayısıyla Velid dönemindeki politik anlayışta

---

401 Bu konuda ayrıca bk. Yazıcı, Talib, "Emevîyye Camii", *DİA*, XI, 108.

402 Beksaç, A. Engin, "Emevîler", *DİA*, XI, 105-106. Ayrıca bk. Vekîl, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb*, I, 412-420; Koyuncu, Mevlüt, *Emeviler Döneminde Saray Hayatı*, İstanbul 1997, s. 128; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu'd-Devleti'l-Ümevîyye*, s. 104-106.

403 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 233; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 290-291; Taberî, *Tarih*, VI, 496-497; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 424; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 109, 137. Bu konuda geniş bilgi için bk. Abduh, Abdullah Kamil Mûsâ, *el-Ümeviyyûn ve Âsâruhumü'l-Mi'mâriyye*, Mısır 2003; Sultânî, Halid, *el-İmâre fi'l-Asri'l-Ümevî*, Dımaşk 2006.

önemli bir değişiklik görülmez.[404] Velid b. Abdülmelik, ülkenin siyasî gidişatını derinden etkileyen Yemenîler ve Kaysîler arasındaki hassas dengeyi korumak için özen göstermiş, özellikle Irak-Horasan-Mâverâünnehr bölgesinde babasına iktidar yolunu açan Haccâc'a geniş yetkiler vermek suretiyle ülkenin doğusunda Kaysî asabiyetinin ağırlığını devam ettirmiştir.[405]

Velid b. Abdülmelik ile babası Abdülmelik'in yönetimlerindeki tek farklılık ise ağırlığın iç politikadan dış politikaya verilmesidir. Başka bir ifadeyle Abdülmelik zamanında ülke birliğinin tesis edilmiş olması sebebiyle, Velid daha çok dış politikaya, fetih hareketlerine yoğunlaşmıştır. Bu dönemde gerek doğu gerekse batıda gerçekleşen seferler Müslümanları meşgul ettiği için, Arap kabileleri kendi aralarında iç çatışma ve asabiyet kavgalarına girişmeye pek fırsat bulamamışlardır.[406] Dolayısıyla

---

404 Velid b. Abdülmelik, babasının başlattığı yönetim anlayışını aynen sürdürmüş, Irak-Horasan-Mâverâünnehr hattının yönetimini Haccâc'a bırakmıştır. (Ya'kûbî, *Tarih*, II, 283-284). O, idaresi süresince genelde Ümeyye, özelde de Mervan ailesinden sembolik anlamda faydalanmıştır. Meselâ, Ömer b. Abdülaziz'i Medine valiliğine getirmiş, ancak ülkenin doğusunu emanet ettiği Haccâc'ın telkiniyle (H.93/M.711) yılında onu azletmiştir. (Taberî, *Tarih*, VI, 481-482. Halîfe, kardeşi ve oğullarını ise ülkenin batı bölgeleri, özellikle Anadolu üzerine seferlere göndermiştir. Mesleme b. Abdülmelik (H.87/M.705), Abbâs b. Velid (H.88/M.706), Mervan b. Velid (H.93/M.711) ve Abdülaziz b. Velid (H.93/M.711) yıllarında gerçekleşen askerî faaliyetlerde komutan olarak görev almışlardır. (Taberî, *Tarih*, VI, 429, 434, 449). Ayrıca dinî bir vazife sayılan ve prensip olarak hanedan ailesi tarafından yürütülen hac emirliği ise (H.93/M.711) yılında Abdülaziz b. Velid, (H.95/M.713) yılında ise Bişr b. Velid tarafından yerine getirilmiştir. (Taberî, *Tarih*, VI, 482, 493).

405 Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm*, s. 197; Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 136-136.

406 Velid dönemi askerî faaliyetleri için bk. Dineverî, *El-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 298-299; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 284-292.

Velid'in halîfelik sürecini büyük fetihler dönemi olarak adlandırmak mümkündür.

Velid b. Abdülmelik'in halîfeliği zamanındaki fetih hareketleri Emevîler devletinin geleneksel fetih stratejisinin tipik yansımalarını gösterir ki, bunlar doğu seferleri, Bizans üzerine askerî harekât ve Kuzey Afrika- Endülüs fetihleri başlıkları altında ele alınabilir.

A. DOĞU FETİHLERİ

Velid zamanında Asya'da gerçekleştirilen fetihler babası Abdülmelik'in daha önce Irak bölge valisi olarak tayin etmiş olduğu Haccâc b. Yûsuf tarafından gerçekleştirildi. Haccâc yeni devlet başkanının göreve başlamasının hemen ardından Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî'yi Horasan valiliğine getirdi.[407] Daha sonra da ona Mâverâünnehr üzerine fetih hareketi başlatması görevini verdi. Ordusuyla hedef alınan bölgeye doğru harekete geçen Kuteybe, yolu üzerinde bulunan Toharistan eyaletini kontrol altına almak amacıyla bölgenin merkezi konumundaki Belh şehrine yürüdü. Eyaletin yönetimini elinde tutan Nizek Tarhan, Arap ordularına karşı koyamayacağını fark edince cizye karşılığında barış istedi. Antlaşmasının imzalanmasından sonra ordusuyla birlikte tekrar harekât merkezi olan Merv'e geri döndü.[408] Toharistan'ın zapt edilmesi Müslümanlar için Mâverâünnehr yolunun tamamen açılması anlamına geliyordu. Nitekim Kuteybe, kısa sürede Ceyhun nehrini aşarak

---

407 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 225, 228; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 590; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 285; Taberî, *Tarih*, VI, 424; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 271.

408 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 233; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 590; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 285-286; Taberî, *Tarih*, VI, 424-426; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 105-107; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 71-72.

bölgenin ilk önemli şehri Beykend'e ulaştı. Hicretin 87. (M.706) yılında gerçekleştirilen muhasara sonucunda burası barış yoluyla ele geçirildi. Arap ordusunun ayrılması ve geride az sayıda asker bırakmasını fırsat bilen Beykendliler isyan ederek Kuteybe'nin tayin etmiş olduğu valiyi öldürdüler. Gelişme üzerine tekrar geri dönen Müslümanlar bu defa şehri kılıçla fethettiler.[409]

Kuteybe b. Müslim, Beykend'in zaptından yaklaşık bir yıl sonra bölgenin diğer merkezleri Numuşkes ve Râmisene'yi ele geçirdi.[410] Müslümanların ilerlemesinden endişelenen ve sıranın kendilerine de geleceğini fark eden diğer Türk topluluklar Emevî ordularına karşı ittifak oluşturmaya karar verdiler. Kuteybe de Hicretin 90. (M.709) yılında Buhara'yı hedef alan yeni bir harekât başlattı. Arapların yürüyüşünü engellemek için bir araya gelen Türk ve Soğd müttefik orduları Kuteybe karşısında bir varlık gösteremediler. Sonuçta Buharalılar çok ağır şartlar altında Müslümanlarla barışa razı oldular. Antlaşmaya göre Buhara'daki meskenlerinin yarısının Araplara terk edilmesi, ayrıca şehre bir Müslüman garnizonu yerleştirilmesi karara bağlandı.[411] Buhara'nın fethi Müslümanlar için Semerkand'ın da yolunu açmış oldu. Araplar karşısında Buharalıların akıbetine uğramak istemeyen Semerkand hâkimi Kuteybe şehre

---

409 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 233; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 591; Taberî, *Tarih*, VI, 429-433; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 279; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 107-108; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 71-72.

410 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 234; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 591; Taberî, *Tarih*, VI,436-437; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 109.

411 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 591; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 298; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 285-286; Taberî, *Tarih*, VI, 439-440, 442-445; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 110, 113-114; Nerşâhî, *Tarihu Buhara*, s. 73-81.

gelmeden, haraç ve cizye karşılığında antlaşma yapmak isteğini bildirdi. Böylece Mâverâünnehr'in Buhara ile birlikte ikinci önemli merkezi Müslümanların siyasî hâkimiyetine girmiş oldu. Kısa süre sonra Soğdlulular da gelip Kuteybe ile barış yaptılar.[412]

Mâverâünnehr cephesinde bulunan Kuteybe b. Müslim, daha önce kendisiyle anlaşan Nizek Tarhan'ın Toharistan bölgesinde bir isyan başlattığı haberini aldı. (H.90 / M.708-709). Bunun üzerine geri dönerek ayaklanmayı bastırdı, ardından da isyancı Nizek'i idam ettirdi. (H.91 / M.709-710).[413]

Kuteybe, Mâverâünnehr-Horasan hattını tamamen emniyet altına aldıktan sonra da daha doğuya hareket ederek Şuman[414], Keş ve Nesef gibi önemli merkezleri ele geçirdi.[415] Bunun ardından kendisine şiddetli direniş gösteren Firyâb[416] şehrini itaat altına aldı. Aynı anda kardeşi Abdurrahman ise Soğd bölgesinde yeni fetihler gerçekleştirdi.[417]

---

412 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 298-299; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 287; Taberî, *Tarih*, VI, 445; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 294; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 114; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 77.

413 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 591; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 286; Taberî, *Tarih*, VI, 445, 454-461; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 294-295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 114, 116-117; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 77-78, 81-82. Toharistan'da Kuteybe b. Müslim ve Nizek mücadelesi hakkında geniş bilgi için bk. Konukçu, Enver, "Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek", *Türkler*, Ankara 2000, IV, 305-310.

414 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 373-374.

415 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 235; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 591; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 299; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 287; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 83.

416 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 259.

417 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 287; Taberî, *Tarih*, VI, 461-464; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 118.

Kuteybe b. Müslim, Nizek Tarhan'ın ortadan kaldırılmasından sonra onunla sürekli işbirliği yapan komşu Zebulistan'ın[418] Türk hükümdarı Rutbil ile ilgilenmeye karar verdi. Bu amaçla (H.92/M.711) yılında sefer başlattı. Rutbil diğer bölge idarecileri gibi Müslümanlarla savaşma cesareti gösteremeyerek haraç karşılığında sulh yapmaya razı oldu.[419] Bu hadiseden yaklaşık bir yıl sonra (H.93/M.711) Kuteybe b. Müslim'in emriyle hareket eden kardeşi Abdurrahman, Harezm'i Müslümanların idaresine almayı başardı.[420]

Mâverâünnehr'in tamamını kotrol altına almak isteyen Kuteybe, bölgenin önemli merkezi Semerkand'ı da fethetmek istiyordu. Zira bu şehir halkı daha önce anlaşma yoluyla Müslümanların siyasî hâkimiyetini tanımış olmakla birlikte güven vermiyordu. Onların fırsat bulduklarında Araplarla yapmış oldukları antlaşmayı tanımamaları ihtimali vardı. Nitekim daha önce gerek Beykendliler, gerekse Nizek liderliğindeki Toharistan halkı Müslümanlara verdikleri sözden dönerek isyan başlatmışlardı. Aynı durumla burada da karşılaşmak istemeyen Kuteybe (H.93/M.712) Semerkand'ı fethetmeye karar verdi. Emevî ordusu tarafından gerçekleştirilen muhasaraya karşı bir süre direnen şehir hâkimi Gûrek b. İhşid, müttefiklerinden beklediği yardımlar gelmeyince çareyi teslim olmakta buldu. Müslüman askerler şehrin kontrolünü tamamen ele geçirdiler. Buhara'da

---

418 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 125.

419 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 236; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 592; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 286; Taberî, *Tarih*, VI, 468; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 125.

420 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 237; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.591-592; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 287; Taberî, *Tarih*, VI, 469-472; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 308-309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 125-126.

olduğu gibi bir kısım Arap kabileleri şehre yerleştirildi. Sonuçta Buhara'dan sonra Semerkand da gerçek anlamda Müslümanların hâkimiyetine girmiş oldu.[421]

Semerkand fethinden sonra askerî faaliyetlerini Mâverâünnehr'in daha doğusuna kaydıran Kuteybe b. Müslim, Hicretin 94. (M.713) yılında Fergâna[422] bölgesinde Hocend[423] şehrini ve Seyhun nehrinin doğusundaki Şaş[424] topraklarını kontrol altına aldı. Bir yıl sonra ise Şaş'ın kuzey doğusuna yönelerek Arap fatihlerinin doğuda ulaştıkları en uzak şehir İsficab'ı ele geçirdi. Müslüman askerler bu harekâtın tamamlanmasından sonra Merv'e geri döndüler.[425]

Kuteybe b. Müslim son kez (H.96/M.715) yılında Fergâna ile Kaşgar arasındaki bölgenin ve buradan geçen ticaret yolunun güvenliğini sağlamak amacıyla doğu seferine çıktı. Bu hareketinde Kaşgar'a kadar ilerleme başarısını göstererek Çin sınırına ulaştı. Burada Çin İmparatoru ile cizye karşılığında bir antlaşma imzaladı. Ancak bu tarihten sonra Emevî idaresindeki politika değişikliği onun daha ileri gitmesine engel oldu.[426] Zira Velid'in (H.96/M.715)

---

421 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 237; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 592; Ya'kûbî, Tarih, II, 344; Taberî, *Tarih*, VI, 472-481; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 126-128; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 85-86. Ayrıca bk. Kurat, Nimet Akdes, "Kuteybe b. Müslim'in Harizm ve Semerkand'ı Zaptı", *Ankara ÜDTCFD*, 6/5, Ankara 1948.

422 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 253.

423 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 347-348.

424 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 308-309.

425 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s.593-594; Taberî, *Tarih*, VI, 483-484; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 317; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 131-132, 131-132; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 95. Kuteybe b. Müslim'in Türklerle ilişkileri hakkında geniş bilgi için bk. Baltacı, Ahmet, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 1995.

426 Taberî, *Tarih*, VI, 500-505; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 135-136; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 140-142.

yılında ölmesinin ardından Süleyman b. Abdülmelik'in halîfe olması, hem Emevîlerin hem iç politikası, hem de dış siyasetinde derin kırılmaların yaşanmasına sebep oldu. Bunun en önemli sonuçların da biri ise yeni halîfe Süleyman b. Abdülmelik'in şahsî iktidarı için tehlikeli gördüğü Kuteybe'yi önce görevinden alması, ardından da idam ettirmesi oldu. Bununla birlikte Velid b. Abdülmelik'in son döneminde Kuteybe b. Müslim tarafından ülkenin doğusunda gerçekleştirilen fetih ve Arap iskânı faaliyetleri, bölgede hem Müslüman hâkimiyetinin sağlanması, hem de İslâmlaşmanın gerçekleşmesi açısından önemli katkılar sağlamıştır.[427]

Velid b. Abdülmelik zamanında Irak valisi Haccâc b. Yûsuf idaresinde tertip edilen doğu seferlerinin ikinci ayağını Hindistan cephesi oluşturur. Buranın fethiyle görevlendirilen komutan ise Haccâc'ın yeğeni Muhammed b. Kâsım'dır. Çoğunluğu Suriyeli askerlerden meydana gelen bir orduyla harekete geçen Muhammed, ilk önce Sind bölgesinin en önemli bir merkezi Deybul'u[428] (Bugünkü Karaçi) fethetti. Daha sonra da Sehvan[429] ve Sadusan gibi şehirler Müslümanların eline geçti. Sind'de kontrolü sağladıktan sonra asıl hedef olan Hindistan topraklarına giren Muhammed b. Kasım bölge hâkimi Zâhir'i mağlup ederek Brahmanâbad'ı zapt etti. Akabinde Pencap bölgesinin en büyük şehri Multan[430] uzun süren muhasaradan sonra Arapların

427 Kuteybe b. Müslim ve faaliyetleri hakkında bk. Aselî, Bessam, *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, Beyrut 1988. Ayrıca bk. Akyürek, Yunus, *Mâverâünnehr*, s. 22-36; Özaydın, Abdülkerim, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 239-244; Kitapçı, Zekeriya, "Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 271-277; Kurt, Hasan, "Maveraünnehir'e İslâm'ın Girişi", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 279-289.

428 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 495.

429 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 291.

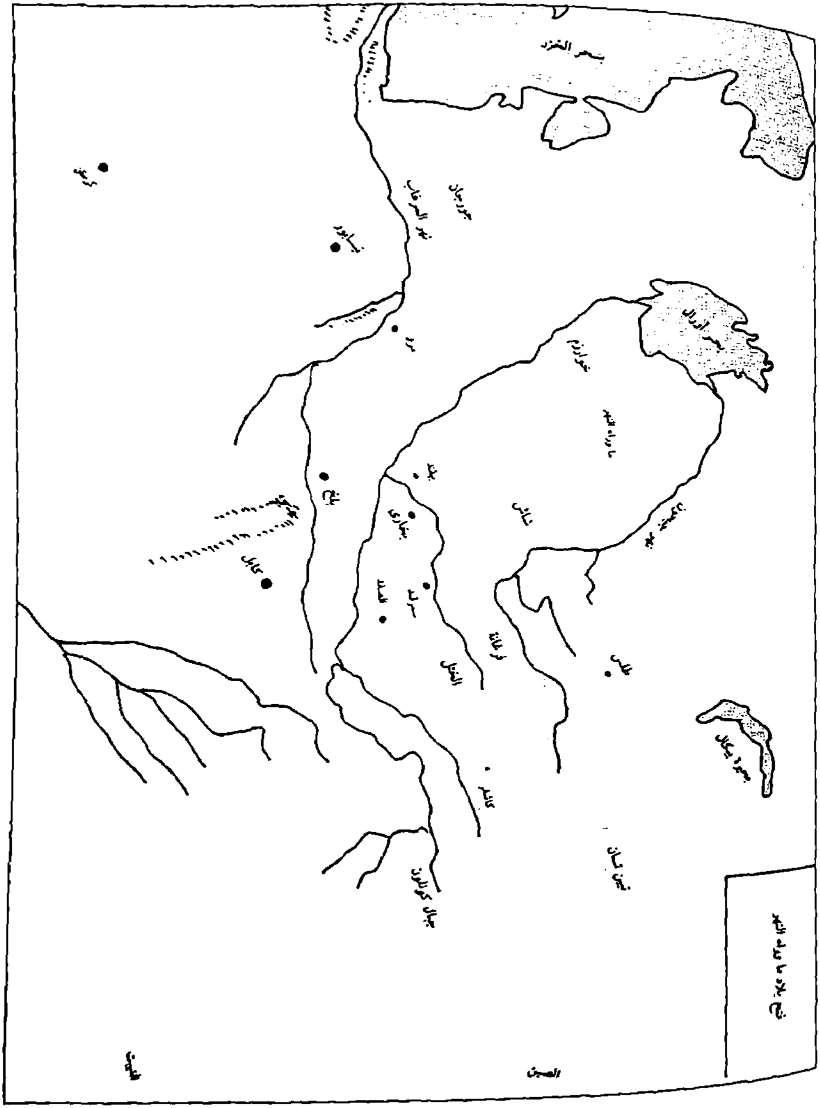
430 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 189.

hâkimiyetine girdi. (H.89/M.708).[431] Bu şekilde Muhammed b. Kasım emrindeki Müslüman ordular gerçekleştirdikleri seferler sonucunda İndus Bölgesi'ni kontrol altına almış oldular. Ancak Irak valisi Haccâc, kısa süre sonra da halîfe Velid b. Abdülmelik'in peş peşe ölümleri Türkistan Fatihi Kuteybe gibi Muhammed b. Kasım'ın akınlarını da akâmete uğrattı. Nitekim Kuteybe'yi öldürten yeni halîfe Süleyman b. Abdülmelik, Muhammed'in de aynı akıbete uğramasına sebep oldu.[432]

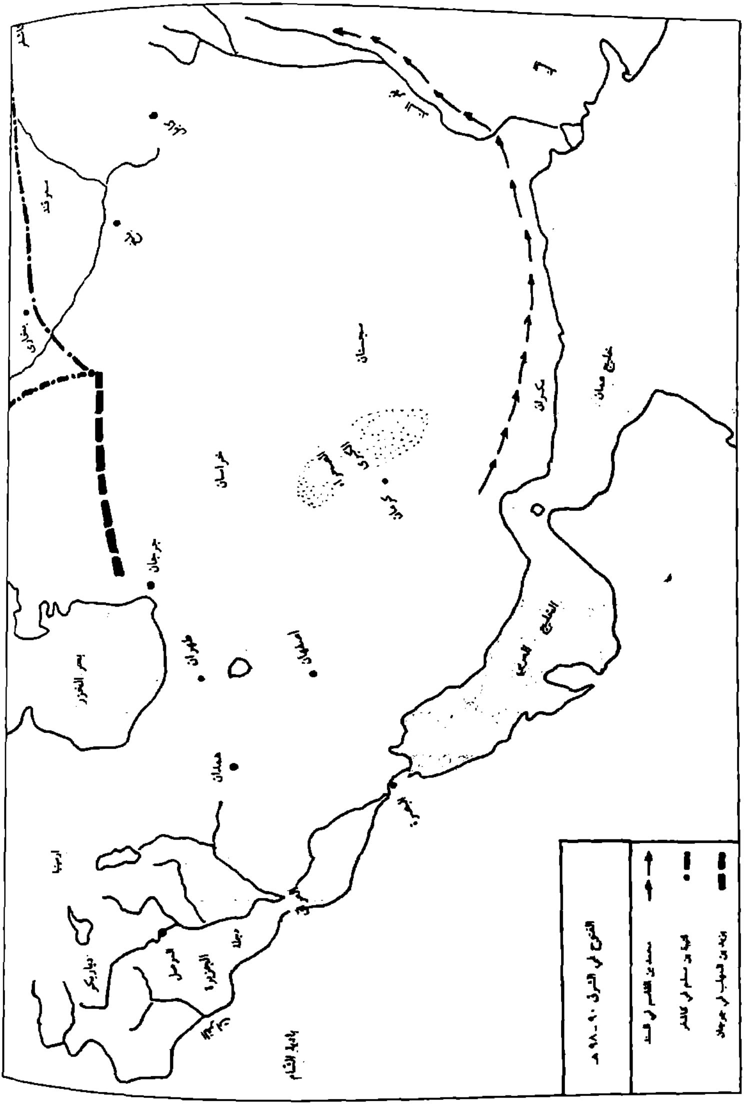
---

431 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 236, 238; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 612-618; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 288-289; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 111-112; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 87. Muhammed b. Kâsım'ın Sind Fetihleri hakkında geniş bilgi için bk. Uslu Recep, *Sind'de İslâm Fetihleri*, s. 69-88; Mubarekburi, Ebu'l-Meâlî, *el-İkdüs's-Semîn fî Futûhi'l-Hind*, s. 171-226; Ayrıca bu dönemde Müslümanların doğu seferleri hakkında geniş bilgi için bk. Gibb, H.A.R., *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, (çev. Hasan Kurt), Ankara 2005.

432 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 594-599; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 295-296; Taberî, *Tarih*, VI, 506-522; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 18-19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 133-135; 138-143; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 171-174. Ayrıca bk. Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu'd-Devleti'l-Ümevîyye*, s. 106-114.

Harita 5: Maveraünnehr'de İslâm Fetihleri

Harita 6: Velid b. Abdülmelik Döneminde Doğu Fetihleri

B. BİZANS VE HAZAR SEFERLERİ

Velid b. Abdülmelik döneminde Emevîlerin Bizans seferleri devam etti. Bu faaliyetler büyük oranda Mesleme b. Abdülmelik'in komutasında gerçekleştirildi.[433] Mesleme, Cezîre valisi olarak Harran'ı batıda Anadolu, kuzeyde ise Hazarlar üzerine gerçekleştireceği seferler için askerî harekât merkezi olarak kullanmaya başladı.[434]

Velid b. Abdülmelik döneminin ilk Anadolu seferleri onun devlet başkanlığına geçiş yılı olan (H.86 / M.705)'da Mesleme b. Abdülmelik tarafından başlatıldı. Hicretin 87. (M. 706) yılında Mesleme ile birlikte Yezid b. Cübeyr ve Hişam b. Abdülmelik komutasındaki ordular düzenledikleri askerî harekâtla Anadolu'da kaleler zaptedip, pek çok esir ve ganimet elde ettiler.[435] Mesleme b. Abdülmelik'ten başka Abbâs b. Velid, Ömer b. Velid, Mervan b. Velid, Abdülaziz b. Velid, Velid b. Hişam ve Yezid b. Ebû Kebşe de seferlerde komutanlık yaptılar.[436] Yaklaşık on yıl süren bu askerî harekât sonucunda Araplar Anadolu'da bazı stratejik noktaları ele geçirdiler; Mesleme b. Abdülmelik H.93 (M.711-712) yı-

---

433 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 106-107.

434 Ya'kûbî, II, 317-318; Taberî, VI, 426, 429, 434, 436, 439, 441, 454, 468-469, 522-523, 530-532, 553, 555; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dımaşk*, LVIII, 30-33, 36-38. Ayrıca bk. Kurt, Hasan *"Mesleme b. Abdülmelik"*, *DİA*, XXIX, 319. Mesleme b. Abdülmelik ve fetih faaliyetleri hakkında bk. Hattâb, Mahmud Şit, *Mesleme b. Abdülmelik b. Mervan*, Dımaşk 1985; Atik, Kayhan, *Gazavat-ı Mesleme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes ÜSBE, Kayseri 1990; Azimli, Mehmet, "Mesleme b. Abdülmelik ve Fütûhatı", *Dicle ÜİFD*, sy.2, Diyarbakır 2000, s. 85-103.

435 Taberî, *Tarih*, VI, 426, 429; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 271-272, 283, 289, 294.

436 Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 266; Taberî, *Tarih*, VI, 429, 434, 439, 442, 454, 468, 469, 483, 492; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 283, VII, 27; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 108, 110, 116, 119, 129, 131, 135; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 74-75, 77, 83, 84.

lında Malatya civarında bulunan üç kaleyi kontrol altına aldı.[437] Bundan bir yıl sonra (H.94/M.712-713) Abbâs b. Velid, Antakya ve Tarsus'u fethetti.[438] Hicretin 95. (M.712) yılında Mesleme b. Abdülmelik Amasya'yı, Abbâs da Antakya[439] ve Hereclea'yı (Ereğli)[440] ele geçirdi.[441]

Arapların Anadolu üzerine gerçekleştirdikleri seferlerde elde ettikleri başarılarda o dönemde Bizans'taki iktidar çekişmelerinin büyük katkısı olmuştur. Kendisi için avantaj teşkil eden bu şartlardan istifade etmek isteyen Velid b. Abdülmelik'in asıl hedefi İstanbul muhasarasıydı. Zira halîfe, doğuda ve batıda gerçekleştirdiği büyük fetih hareketlerini Bizans başkentini ele geçirmek suretiyle taçlandırmak istiyordu. Ancak (H.96/M.715) yılındaki ani ölümü onun niyetinin gerçekleşmesine engel oldu.[442]

Emevîler döneminde Arap-Hazar Türkleri ilişkisi özellikle Velid b. Abdülmelik'in devlet başkanlığı zamanında başlamış, daha sonraki Emevî tarihi sürecinde devam etmiştir. Hazar seferleri, Anadolu gazalarıyla meşhur olan Mesleme b. Abdülmelik tarafından başlatılmıştır. Nitekim (H.89/M.708) yılında onun komutasındaki bir seferde Müslüman ordular önce el-Bâb'a,

---

437 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 211; Taberî, *Tarih*, VI, 468; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,129.

438 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 317; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 129, 135; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 95, 174.

439 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 131.

440 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 135.

441 Velid b. Abdülmelik dönemi Anadolu fetihleri için bk. Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 234-235, 249; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 291-292; Ebu'l-Ferec, Gregory, *Ebu'l-Ferec Tarihi I*, s. 190-191. Ayrıca bk. Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, s. 104-108.

442 Taberî, *Tarih*, VI, 495. bk. Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu'd-Devleti'l-Ümevîyye*, s. 114-115.

(H.91 / M.710) yılında ise Derbend'e[443] kadar ilerlemişler, bundan dört yıl sonra da (H. 95 / M.714) bölgenin en önemli merkezlerinden el-Bâb'ı[444] ele geçirmişlerdir.[445]

C. KUZEY AFRİKA VE ENDÜLÜS FETİHLERİ

Velid b. Abdülmelik'in devlet başkanı olduğu esnada Kuzey Afrika'da Müslümanlar gerek Bizans, gerekse bölgedeki Berberi topluluklara karşı üstün durumdaydılar. Bu konumu daha ileri noktalara taşımak isteyen halîfe, Kuzey Afrika valiliğine getirdiği Mûsâ b. Nusayr'a bölgeye hareket emri verdi. Müslüman ordular ilk önce Berberîlerin merkezi olan Tanca'ya ulaştılar.[446] Harekâtta öncü birliklere komuta eden Târık b. Ziyâd şehre idareci tayin edildi. (H.89 / M.708-709).[447] Târık'ın emrindeki ordular buradan Kuzey Afrika'nın iç kısımlarına doğru başarılı fetihler gerçekleştirdiler.[448]

Müslüman ordularının Tanca ve civarını kontrol altına almalarından sonra asıl hedefleri Kuzey Afrika sahilinde Bizans'a tâbi stratejik önemi bulunan Septe[449] idi. İspanya kralı Rodrik ile aralarında sıkıntı yaşayan Septe valisi Julien, Kuzey Afrika'da ilerlemekte olan Mûsâ b. Nusayr ile irtibata geçerek ona İspanya'ya

---

443 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 449.

444 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 303-306.

445 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 235, 238; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 299; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 81.

446 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 214; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II,49-52. Ayrıca bk. Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 244-251.

447 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 204-205; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 322-323; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 285; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 112-113.

448 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 54-60; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 39-47; Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 251-254.

449 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 182-183.

geçmesinin uygun olacağı tavsiyesinde bulundu.[450] Bu konuda karar verilirse Arap ordularına her türlü yardımı sağlayacağına dair söz verdi. Septe yöneticisinin teklifini ihtiyatla karşılayan Mûsâ b. Nusayr durumu halîfeye bildirdi. Velid b. Abdülmelik ise komutanına bir maceraya girmemesi ve tedbirli hareket etmesi talimatını verdi.[451] Bunun üzerine Mûsâ b. Nusayr, durumun tespiti amacıyla Julien'e ait gemilerle bir askerî keşif birliğini İspanya kıyılarına gönderdi. Öncü grubun komutanı olan Tarîf b. Mâlik İspanya'nın güney kesimlerinde yaptığı keşiflerde Gotların bir Müslüman hücumuna karşı koyamayacakları kanaatine ulaştı. Karşı kıyıdan gelen ilk haberler Mûsâ b. Nusayr'ın İspanya'nın fethi konusundaki kararını netleştirdi. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra Târık b. Ziyâd 5 Recep 92 (28 Nisan 711) Salı günü çoğunluğu Berberîlerden oluşan 7 bin kişilik bir ordunun başında Septe valisinin temin ettiği gemilerle İspanya'ya hareket etti. Müslüman fâtihler boğazı geçerek daha sonra komutanlarının adıyla anılacak olan tepeye (Cebel-i Târık) ulaşıp çıkarma harekâtını başlattılar.[452]

Müslümanların güneyden kuzeye doğru ilerlediklerini haber alan İspanya kralı Rodrik onları geri püskürtmek amacıyla büyük bir orduyla harekete geçti. Bunun üzerine Târık b. Ziyâd, komutanı Mûsâ b. Nusayr'dan yardım talebinde bulundu. Yaklaşık 5 bin kişilik takviye birlik kısa sürede Müslüman orduya katıldı. (H.92/M.711) yılı Temmuz ayından Şezûne şeh-

---

450 Mûsâ b. Nusayr'ın Kuzey Afrika ve Akdeniz adalarındaki fetihleri hakkında bk. Özkuyumcu, Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 180-187.

451 İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*,II, 6.

452 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 205-206; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 323; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 83.

ri yakınlarında Leke Nehri kıyısında ilk kez karşı karşıya gelen ordular bir haftadan fazla savaştılar. Neticede Müslümanlar kendilerinden sayıca fazla olan düşmanı mağlup etmeyi başardılar. Çatışmalar esnasında ordusuna komuta eden İspanya kralı Rodrik de nehirde boğularak öldü.[453]

Müslüman öncü birliklerinin İspanya'daki ilk zaferini haber alan Mûsâ b. Nusayr, emrinde bulunan asıl orduyu da Avrupa topraklarına sevk etmeye karar verdi. Aynı anda Târık b. Ziyâd'a da kendisi savaş bölgesine ulaşıncaya kadar herhangi bir askerî faaliyete girişmemesi emrini gönderdi. Bu talimata rağmen Târık, savaş esnasında dağılan İspanyol ordusunun toparlanarak yeniden saldırıya geçmesinden endişe ederek kaçan düşman birliklerini takip etti.[454] Müslüman askerler mağlup düşman birliklerinin peşinden ilerleyerek Kurtuba (Kordoba)[455] şehrine kadar bütün yerleşim birimlerini kontrol altına aldılar. Daha sonra da Got krallığının merkezi durumundaki Tuleytula'yı (Toledo)[456] kuşatmanın ardından ele geçirdiler.[457]

Târık b. Ziyâd'ın emrindeki askerler ülkenin iç kısımlarına doğru ilerlerken Kuzey Afrika valisi Mûsâ b. Nusayr da onun hareketinden bir yıl sonra (Recep 93/Nisan-Mayıs 712) oğlu Abdullah'ı Kuzey Afrika'da bırakarak 18 bin kişilik ordusuyla Cebel-i Târık'ı aşmak suretiyle İspanya'nın batı sahillerine ulaş-

453 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 206-207; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 60-61; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 285; Taberî, *Tarih*, VI, 468; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 302; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 121-122; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 83.

454 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 207.

455 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 324-325.

456 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 39-40.

457 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 208-206; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 61-62; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 285; Taberî, *Tarih*, VI, 481. Ayrıca bk. Kaymakçı, Salih, *Târık b. Ziyâd*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 1999.

tı. Endülüs'e gelen yeni Müslüman ordunun ilk önemli başarısı ülkenin batısında yer alan İşbiliyye'yi (Sevilla)[458] fethetmek oldu. Daha sonra günümüzde Portekiz'in sınırları içinde bulunan bölgeye doğru harekete geçilerek Merida şehri kuşatıldı. Kuzey Afrika'dan başkomutanın oğlu Abdülaziz idaresinde gelen yardım kuvvetlerinin de desteğiyle şehrin fethi tamamlandı. Târık b. Ziyâd, daha sonra komutanı Mûsâ b. Nusayr ile Tuleytula'da bir araya geldi. Kaynaklarda Mûsâ b. Nusayr'ın, emrini dinlemeyip Müslüman askerlerin hayatını tehlikeye attığı için Târık b. Ziyâd'ı azarladığı, hatta onu belli bir süre tutukladığı zikredilir. Ancak buna rağmen her iki komutan daha sonraki askerî faaliyetleri yine birlikte yürütmeye devam etmişlerdir.[459] Gerçekleştirilen fetihlerde Kuzey Afrikalı Berberîler de en az Araplar kadar etkinlik göstermişlerdir.[460]

Mûsâ b. Nusayr ile Târık b. Ziyâd Tuleytula'dan sonra İspanya'nın kuzey bölgelerine yönelerek Saragosa[461] şehrini fethettiler. Daha sonra Fransa'nın güneyini hedef alan seferler başlatıldı. Müslüman askerler Narbonne şehrine ulaştıklarında Velid b. Abdülmelik'in geri dönülmesi emriyle seferi iptal ettiler. Fransa fetihlerinden vazgeçmek durumunda kalan Müslüman komutanlar ordularını Prenelerin güneyine çektiler.[462]

---

458 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 195.

459 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 237; İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 209-210; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 323; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 86; İbn Tagriberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, I, 290; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, II, 8-35.

460 Bu konuda bk. Atçeken, İsmail Hakkı, "Berberîler ve Hicrî I. Yüzyıl İslâm Fetihlerindeki Rolü", *İSTEM*, yıl.1, sy.2, Konya 2003, s. 81-93.

461 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III, 214.

462 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 64-66; İbnü'l-Kûtiyye, *Tarihu İftitahi'l-Endelüs*, (thk. İbrahim Ebyârî), Kahire 1989, s. 29-56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 119-124, 128-129; Makkarî, *Nefhu't-Tîyb Min Ğusni'l-Endelüsi'r-Ratîb*, (thk. İhsan Abbas),

Velid b. Abdülmelik İspanya fetihlerinin tamamlanmasından sonra ordu komutanlarını Dımaşk'a çağırdı. Kuzey Afrika valisi Mûsâ b. Nusayr, yerine oğlu Abdülaziz'i bırakarak yardımcısı Târık b. Ziyâd'la birlikte başkente doğru yola çıktı.[463] Endülüs heyeti Şam topraklarına ulaştığında halîfe Velid ölmüş yerine kardeşi Süleyman b. Abdülmelik devlet başkanı olmuştu. (H.96/M.115). Ağabeyi Velid'in bürokratlarına düşmanca muamele yapmayı genel politika olarak benimseyen Süleyman b. Abdülmelik, Mûsâ b. Nusayr ile Târık b. Ziyâd'ı Endülüs'teki anlaşmazlıklarını bahane ederek görevlerinden uzaklaştırdı. İspanya fâtihleri olarak ihtişamla karşılanmayı beklerken azledilerek cezalandırılan Mûsâ b. Nusayr bu hadiseden kısa süre sonra kırgın ve mahzun bir şekilde vefat etti.[464]

Velid b. Abdülmelik döneminde gerçekleştirilen fetihleri Hz. Ömer'in halîfeliği zamanındaki yoğun askerî seferlerle kıyaslamak mümkündür. Gerçekten de Emevîlerin en parlak döneminde gerçekleşen bu fetihler sadece İslâm ve Arap tarihi

---

I-VIII, Beyrut 1986, I, 229-243; Sâlim, Abdülaziz, *Tarihu'l-Müslimîn ve Asruhum fi'l-Endelüs*, Mısır 1961, s. 66-116; Sûfî, Hâlid, *Tarihu'l-Arab fi'l-Endülüs*, ? 1980 (Câmiatu Karyunus-Külliyetü'l-Edeb), s. 75-171; Hâccî, Abdurrahman Ali, *et-Tarihu'l-Endelüs*, Kahire 1983, s. 46-47; Munis, *Huseyn, Fethü'l-Endelüs*, Cidde 1985, s. 52-112; Vekîl, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb*, II, 61-111. Endülüs fethi için ayrıca bk. Beydûn, İbrahim, *ed-Devletü'l-Arabiyye fi'l-İsbanya*, Beyrut 1986, s. 65-89; Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları I*, Ankara 1994, s. 16-29; Emir, Şekip Arslan, *Tarihu'l-Ğazevâti'l-Arab*, Beyrut ts, (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye), s. 14-47; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu'd-Devleti'l-Ümevîyye*, s. 117-126.

463 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 62, 66-69.

464 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 210-213; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 73-79, 83-86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 124. Bu konuda geniş bilgi içi bk. Vekîl, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb*, I, 420-460; Atçeken, İsmail Hakkı, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Ankara 2002.

için değil, dünya tarihi açısından da önemli hadiseler olarak kabul edilmiştir.[465]

Velid b. Abdülmelik döneminde Araplar ile komşuları arasındaki ilişkiler genelde askerî faaliyetler olarak gerçekleşmiştir. Bu süreçte Emevîlerin en fazla karşı karşıya geldiği devlet ise Bizans İmparatorluğu'dur. On yıl boyunca iki devlet arasında karşılıklı saldırılar ve sınır ihlâlleri hiç eksik olmamıştır. Ancak bununla birlikte istisnaî bir şekilde barış faaliyetlerine de şahit olunmuştur. Esasında bir uluslararası ilişkiler kuralı olarak resmî savaş halleri bütün ticarî faaliyetleri ve saygıya dayalı ilişkilerin durdurulmasını gerektirmez. Dolayısıyla iki büyük devlet de savaş halinde olsalar bile karşılıklı olarak ticarî ilişkilerin sürmesine izin vermişlerdir. Savaş hârici münasebetlerin ticarî faaliyetler dışında resmî düzeyde de gerçekleştiğini gösteren işaretlerden en önemlisi ise, gerek Medine'deki Hz. Peygamber (sav) Mescidi'nin yenilenmesinde, gerekse Şam Ümeyye Camii'nin inşa edilmesi esnasında Velid b. Abdülmelik'in Bizans İmparatoru'ndan usta ve inşat malzemesi talep etmesi, bu isteğinin de muhatabı tarafından kabul edilerek Bizanslı mozaik ustalarının Emevî başkentine gönderilmesidir. Konuyla ilgili rivayetler bazı farklılıklar arz etmekle birlikte, ortak nokta Velid b. Abdülmelik'in Bizans İmparatoru II. Iustinianos'a mektup yazıp Emevî Camii ve Mescid-i Nebevî'yi genişletme çalışmaları için yardım istemesi ve ondan müsbet cevap almış olması-

---

465 Bu konuda bk. Kâşif, Seyyide İsmail, *Velid b. Abdülmelik*, Kahire 1962; Işş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, s. 246-252; İslâmoğlu, Niyazi, *Velid b. Abdülmelik ve Dönemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran ÜSBE, Şanlıurfa 1999.

dır. İbn Kuteybe[466] Ebû Hanîfe ed-Dineverî[467] Ya'kûbî[468], Taberî[469], Makdisî[470], Yâkut el-Hamevî[471] ve Semhûdî[472] gibi tarihçiler bu hususa eserlerinde işaret ederler.[473]

Velid b. Abdülmelik'in Emevî Camii veya Mescid-i Nebevî için Bizans İmparatoru'ndan yardım aldığı şeklinde tarih kaynaklarında geçen rivayetler, sonraki dönem araştırmacıları tarafından tartışma konusu yapılmıştır. Bu hususta müstakil bir makale kaleme alan Creswell, kaynaklarda geçen rivayetlerin birer efsaneden ibaret olduğunu ileri sürerken[474], diğer bir araştırmacı Philip Hitti verilen bilginin doğruluğu hususunda görüş belirtir.[475] Bizans tarihçisi Vasiliev, Müslümanlar ile Bizans arasında savaşın hemen hiç eksik olmadığını vurgulamasının ardından, buna rağmen kültürel ilişkilerin de varlığına dikkat çekerek

---

466 İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 199.

467 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 297.

468 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 284.

469 Taberî, *Tarih*, VI, 436.

470 Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, (nşr. M.J. de Goje), Leiden 1877, s. 158

471 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 465-467.

472 Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrut 1997, II, 518-519. Ünlü Müslüman seyyah İbn Battûta da eserinde bu hususa işaret eder. bk. İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, (thk. Şehyh Muhammed Abdümün'im el-Aryânî, Beyrut 1996, s. 104.

473 Emevîler döneminde Arap-Bizans ilişkileri hakkında bk. Gibb, Hamilton A.R., "Arab-Byzantine Relations Under the Umeyyad Caliphate", *Dumbarton Oaks Papers*, Cambridge 1958, XII, 219-233. Ferec, Vesam Abdülaziz-Cüzeyf Nesim Yusuf, *el-Alâkât, Beyne'l-İmparatoriyyeti'l-Bizantiyye ve'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Mısır 1981. Ayrıca bk. Yazıcı, Talib, "Emevîyye Camii", *DİA*, XI, 108.

474 Creswell, C.A. Cameron, "The Legend that al-Walid Asked for and Obtained Help from the Byzantine Emperior", *JRAS*, 1956/3-4, s. 143-144.

475 Hitti, Philip, *History of Syria*, London 1951, s. 515.

Velid'in isteği üzerine Bizans İmparatoru tarafından gönderilen usta ve mozaiklerin Dımaşk, Medine ve Kudüs'teki camilerde kullanıldığını ileri sürer.[476] Oleg Grabar ve Cheikho da söz konusu rivayetleri kabul edenler arasında yer alır.[477] Bu değerlendirmelerden sonra halîfe Velid b. Abdülmelik ile Bizans İmparatoru arasında para, malzeme ve insan unsuruna dayalı bir işbirliği faaliyetinin gerçekleştiğini kabul etmek mümkündür.[478]

IV. DURAKLAMA DÖNEMİ : SÜLEYMAN B. ABDÜLMELİK

Velid b. Abdülmelik'in (H.96/M.715) yılında vefatından sonra onun yerine kardeşi Süleyman b. Abdülmelik halîfe oldu. Velid görevde bulunduğu dönemde, dedesi Mervan ve babası Abdülmelik'i takip etmek suretiyle veliahd kardeşi Süleyman'ı azledip kendi oğlunu halîfeliğe getirmeye karar vermiş, bu konuda başta Irak bölge valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî ve ona bağlı bölge valilerinin de desteğini almıştı. Ancak yeni veliahda biat tamamlanamadan Velid'in ani ölümü bu plânı suya düşürünce resmî veliahd Süleyman, halîfelik makamına oturdu.[479]

Emevî devletinde Süleyman b. Abdülmelik döneminde meydana gelen en önemli politik değişiklik, Muaviye b. Ebû Süfyan'ın kurduğu, daha sonra Abdülmelik ve oğlu Velid tara-

---

476 Vasiliev, Alexander A., "Byzantium and Islam", *Byzantium An Introduction to East Roman Civilization* (ed. N.H. Baynes-L.B. Moss), Oxford 1948, s. 318.

477 Grabar, Oleg, "Islamic Art And Byzantium", *DOP* 18, (1964), s. 82; Ayrıca bk. Cheikho, Louis, *en-Nasrâniyye ve Âdâbuhâ beyne'l-Arabi'l-Câhiliyye,* Beyrut 1989.

478 Bu konuda geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Vekîl, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb,* I, 314-419; Avcı, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri,* s. 210-217.

479 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 594; Taberî, *Tarih,* VI, 498-499; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 138; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* IX, 166.

fından titizlikle devam ettirilen yönetimde kabileler arası denge anlayışının tamamen terk edilmesidir. Bu anlayış faklılığını kabile asabiyetinin yönetime güçlü bir şekilde dönüşü olarak nitelendirmek mümkündür. Nitekim Süleyman döneminde Kuzeyli-Güneyli Araplar, Mudarîler-Yemenîler ya da Kaysîler-Kelbîler şeklinde bloklaşan Arap kabileleri birbirine rakip aktif politik aktörler haline gelmişler, zamanla halîfenin icraatını ve devletin gidişatını doğrudan etkileyebilecek ve yönlendirecek etkinliğe erişmişlerdir.[480]

Kabilecilik anlayışını siyasetinin temeli olarak kabul eden Süleyman b. Abdülmelik, bunun gereği olarak göreve gelir gelmez Velid döneminin bürokratlarını azletmeye başladı. İlk olarak Medine valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin yerine Talha b. Dâvûd el-Hadramî'yi getirdi.[481] Aynı yıl içinde Basra valiliğine Süfyan b. Adullah el-Kindî'yi, hac emirliğine ise Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr el-Ensârî'yi tayin etti.[482] Onun zamanında Ermeniye valiliği ise Adî b. Adî b. Amîre el-Kindî'ye bırakıldı.[483]

Süleyman b. Abdülmelik'in devlet başkanlığı görevini üstlenmesinden sonraki ikinci icraatı, daha önce kendisinin veliahdlıktan düşürülmesine destek veren bürokratlardan intikam almak oldu. Bu konuda en fazla kin beslediği Haccâc b. Yûsuf, halîfeliğe gelmesinden kısa süre önce (H.95/M.714-715) öldüğü

480 Geniş bilgi için bk. Işş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, s. 252-256. Ayrıca bk. Ongunyurt, Erol, *Süleyman b. Abdülmelik ve Zamanı* (96-99/715-717), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 2001.

481 Taberî, *Tarih*, VI, 522.

482 Taberî, *Tarih*, VI, 522.

483 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 289.

için onun gazabından kurtulmuştu.[484] Ancak halîfe onun yerine yakın akrabasını ve tayin ettiği bürokratları hedef aldı. Bunların başında Haccâc'ın Horasan'daki halefi Kuteybe b. Müslim gelir.[485] Süleyman b. Abdülmelik, Horasan valisi Kuteybe b. Müslim'i önce isyana zorladı, ardından çıkan kargaşada öldürülmesini sağladı.[486] Haccâc'ın yeğeni Sind fatihi Muhammed b. Kasım da aynı akıbete uğradı. Daha önce Haccâc b. Yûsuf tarafından kurulmuş olan Irak-Horasan bölgesi bürokrat kadrosu yönetim tarafından tamamen tasfiye edildi.[487] Süleyman b. Abdülmelik tarafından Afrika genel valisi ve İspanya fatihi Mûsâ b. Nusayr ile yardımcısı Târık b. Ziyâd da görevlerinden azledilerek kötü muameleye tabi tutuldular. Mûsâ'ya yapılanları yeterli görmeyen halîfe, Kuzey Afrika ve İspanya'da yerine vekil olarak bıraktığı oğlu Abdülaziz'in emrindeki askerlerin kışkırtılması sonucunda idam edilmesini sağladı.[488] Tecrübeli ve devlete çok hiz-

---

484 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 132. Haccâc b. Yûsuf hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed Bahrululûm, *el-Haccâc: Seyfü'd-Devle fi'l-Irak*, Beyrut 1986; Mahmûd, Ziyâde, *Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî*, Kahire 1995; Delice, Ali, *Haccâc b. Yûsuf'un Hayatı ve Siyâsî Faaliyetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1995; Kazancı, Ahmet Lütfi, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *Uludağ ÜİFD*, Bursa 1992, c. 4, sy. 4, s. 117-127; Aycan, İrfan, "Emevîler Döneminde Bir Portre: Haccâc b. Yûsuf, Valiliği ve Dönemindeki Olaylar", *Bizim Dergah Dergisi*, İstanbul 1993, s. 39-48.

485 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 594.

486 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 594-599; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 295-296; Taberî, *Tarih*, VI, 506-522; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 18-19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 138-143; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 171-174.

487 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 133-135.

488 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 211-213; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 69-70, 79-83; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 294; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 144; Makkarî, *Nefhu't-Tîyb*, I, 281, 283-285. Bu konuda ayrıca bk. Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 265-266; Beydûn, İbrahim, *ed-Devletü'l-Arabiyye fi'l-İsbanya*, s. 89-91; Atçeken, İsmail Hakkı, *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, s. 85-115.

meti geçen pek çok şöhretli vali ve komutanın kişisel nedenlerle görevlerinden alınıp kötü muamelelere maruz bırakılmaları, bir taraftan dış politikada ânî bir duraklama dönemine girilmesine, diğer taraftan da kabileler arasında çatışmaların başlamasına sebep olmuştur.

Velid b. Abdülmelik'in şöhretli vali ve komutanlarına düşmanca tavır takınan Süleyman b. Abdülmelik, bu anlayışının bir yansıması olarak daha önce hapsedilmiş bulunan bürokrat ve yönetim muhaliflerinin tamamını serbest bıraktı. Bu uygulamalar neticesinde ülkede yeni iktidarın taraftarları ve eski yönetim destekçileri şeklinde iki muhalif ve muhasım, hatta düşman blok oluştu. Taraflardan iktidara yakın duranlar, devleti yönlendirip imkânlarından istifade ederken, muhalif kalanlar ise her türlü baskıya muhatap oldular.[489] Kısaca ifade etmek gerekirse Süleyman b. Abdülmelik'in hilâfeti Emevî devlet siyasetinde asabiyet hâkimiyetinin milâdı olarak görülebilir. Üstelik onun uygulamalarının etkileri sadece kendi dönemiyle sınırlı kalmamış, sonraki devlet başkanlarının icraatlarını da doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir.[490]

Süleyman b. Abdülmelik döneminde gündeme gelen asabiyet merkezli iç politikanın mimarı eski bir komutan olan Mühelleb b. Ebû Sufra'nın oğlu Yezid b. Muhelleb kabul edilir. Yezid, Irak valisi Haccâc ile aralarından meydana gelen bir anlaşmazlık sebebiyle Velid b. Abdülmelik tarafından (H.90/ M.709) yılında hapsedilmiş, daha sonra da bulunduğu yerden kaçarak Remle'de ikamet eden Süleyman b. Abdülmelik'in himayesine sığınmıştı. Yezid, burada veilahd Süleyman'ı başta

---

489 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 294-296.

490 Aycan, İrfan-İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, s. 69.

Haccâc olmak üzere bütün Kaysî idarecilere karşı kışkırttı.[491] Yezid b. Mühelleb'in Yemen asıllı olması sebebiyle diğer Güney Arabistan menşeli kabileler de Süleyman b. Abdülmelik'in en büyük destekçisi haline geldiler. Süleyman, halîfelik makamına geldikten sonra Yemenli kabilelerin talepleri doğrultusunda politika takip etmeye başladı. İlk adım olarak onların lideri konumunda olan yakın danışmanı Yezid b. Mühelleb'i Emevîlerde en önemli devlet görevi kabul edilen Irak genel valiliğine getirdi. Irak'taki pozisyonununu güçlendiren Yezid, halîfenin de onayını alarak kardeşlerinden Muhalled'i Semerkand, Müdrib'i Belh, Muhammed'i de Merv'e tayin etmek suretiyle Horasan'daki inisiyatifin tamamen Mühelleb ailesine geçmesini sağladı.[492] Bölgede kadrolaşmanın tamamlanmasından sonra da Velid dönemi komutan ve bürokratlarının takip ve cezalandırılması aşamasına geçildi. Öncelikli olarak Haccâc'ın ailesi, kabilesi ve kurmay heyetini oluşturan Türkistan fâtihi Kuteybe b. Müslim ile Hindistan ordusu komutanı Muhammed b. Kasım hedef alındı. Ardından da bölgedeki Yemenîlerin rakibi durumunda olan Kays kabilesinin büyük kollarından Temîmlilerin reisi Veki' b. Hasen hapsedilip mallarına el konuldu.[493]

Yezid b. Muhelleb'in Kaysîlere karşı takındığı hasmâne tavırlar bilhassa Irak ve Horasan topraklarında Kaysî-Yemenî

---

491 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 288; Taberî, *Tarih,* VI, 448-453, 507-508; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV,114-116. Yezid b. Mühelleb hakkında bk. Demiryürek, Rıdvan, *Yezid b. Mühelleb ve Emevî Tarihindeki Rolü,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1996.

492 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 294-195; Taberî, *Tarih,* VI, 523-530; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 144-145.

493 Ya'kûbî, *Tarih,* II, 296.

düşmanlığının keskinleşmesine zemin hazırlamıştır.[494] Gerek Süleyman b. Abdülmelik, gerekse onun fanatik kabilecilik anlayışından cesaret alan bürokratların uygulamaları, şiddetli kabile rekabeti sebebiyle hassas dengeler üzerinde yürüyen Emevî siyasetini rotasından çıkarmıştır. Bundan sonraki hadiselerde ve idarenin icraatında asabiyet daha da belirleyici konuma gelmiştir. Sonuçta Süleyman b. Abdülmelik ve onun ardından gelen devlet başkanı ve valiler kabilevî politikalar uygulamak ve idarî tasarruflarını ancak asabiyetin yönlendirmesine göre gerçekleştirmek zorunda kalmışlardır.[495]

Dâhilî problem ve çatışmalar sebebiyle Süleyman b. Abdülmelik'in halîfeliği süreci Emevîler devletinde duraklama veya içe kapanma dönemi olarak görülebilir. Onun kısa süren iktidarının en önemli dış politik gelişmesi ise İstanbul'un üçüncü defa fethine teşebbüs edilmesidir. Nitekim Hicretin 98. (716-717) yılında halîfenin emriyle Mesleme b. Abdülmelik karadan, Ömer b. Hübeyre de denizden Bizans başkentini ele geçirmek için ha-

---

494 Taberî, *Tarih*, VI, 523-529.

495 "Başlangıçta devlet adamları ve valiler kabilelere karşı tarafsız kaldılar. Ancak şartlar, özellikle Haccâc dönemi ve sonrasının şartları önce valilerin kabile asabiyeti akımına katılmalarına yol açtı. Bu da kabilevî klikleşmenin politik hizip görüntüsü almasına sebep oldu. Bu kişi şu valiyi destekliyor, nüfuz ve mevki kazanıyor. Diğeri ise olumsuz bir tavır takınınca sahneden uzaklaştırılıyor. Bu durum artan bir şekilde düğümlenerek ağırlaştı. Hatta müteahhir Emevî halîfeleri bu çatışmanın dışında kalmaya güç yetiremediler. Süleyman b. Abdülmelik'ten sonra onlar da bu akımın içine sürüklendiler. Bunun sonucunda seçkin mevkilerini kaybederek, devlet başkanları statüsünden hizip reisleri statüsüne düştüler. Bu yüzden plânlama zayıfladı, halîfede sembolize edilen devlet birliği sarsıldı ve Emevî devletinin temel direği çatladı". (Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, s. 115-116). Süleyman b. Abdülmelik'in asabiyet merkezli icraatı hakkında bk. Vekîl, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb*, I, 467-474.

rekete geçtiler.[496] Süleyman b. Abdülmelik, kardeşi Mesleme'ye şehri fethedinceye kadar muhasarayı sürdürmesi talimatını verdi.[497] Kara harekâtını başlatan Müslüman askerler o yılın kış aylarını Anadolu'da geçirdiler. Baharın gelmesiyle birlikte Ömer b. Hübeyre denizden, Bergama'da konuşlanan Mesleme de batı kısmından yola çıkarak birlikte Çanakkale boğazını geçtiler. İstanbul, Hicretin 98. yılı Ağustos ayında (M. 716)'muhasara altına alındı.[498]

Mesleme b. Abdülmelik, kuşatmanın kaldırılması halinde kişi başına bir dinar ödenmeyi taahhüt eden Rum teklifini reddetti.[499] Bunun üzerine aynı anda hem karadan hem de denizden saldırı başlatıldı. Ancak kuşatma sırasında meydana gelen şiddetli lodos Arap gemilerini sürüklemek suretiyle donanmanın parçalanmasına sebep oldu. Muhasaracıların bu dağınıklığından istifade eden Bizanslılar ânî saldırıya geçerek Arap gemilerini kullanılmaz hale getirdiler.[500] Rumların savunma esnasında Müslümanlara karşı geliştirdikleri en büyük silah yine Rum

---

496 Taberî, *Tarih*, VI, 523, 530-531; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 24, 26; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 167-170.

497 Taberî, *Tarih*, VI, 530-531. Şehrin muhasarasının uzun süreceğini tahmin eden Mesleme, ordusunda bulunan her bir askere, atına bir miktar tahıl yüklemesini emretti. İstanbul'a varıldığında yükler bir araya toplandı. Komutan bunların tüketilmeyip tohum olarak kullanılarak tarlalarda yetiştirilmesini söyledi. Ayrıca muhasara esnasında sığınmak amacıyla tahtadan kulübeler yapılmasını istedi. (bk. Taberî, *Tarih*, VI, 530; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 174).

498 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 27; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 167-170, 174; Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 145.

499 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 146-147; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 167-170.

500 Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslâm Bizans Mücadelesi*, s. 114 (Lebeau, Histoire du Bas Empire, XII, (nşr. M. St. Martin, Paris 1824-1836, s. 116'dan).

ateşiydi. Bizanslılar bundan istifadeyle Arap gemilerinin arasına girerek donanmanın yiyecek ihtiyacını karşılayan savunmasız erzak gemilerini yakıyorlardı.[501] Denizdeki büyük kayıpların yanında kuvvetli surlar karşısında karadan yapılan taarruzlar da netice vermeyince, yeni bir donanma gelinceye kadar hücuma ara verildi. Ancak o yıl (H.98/M.717) kışın uzun ve şiddetli geçmesi, erzak gemilerinin de Rumlar tarafından imha edilmiş olması Arap askerlerin sıkıntı çekmesine ve büyük kayıplar vermesine sebep oldu.[502] Müslümanlar kuşatmayı kaldırmadılar, ancak yardım alamamaları sebebiyle açlık ve sefalet içerisinde bir kış geçirdiler.[503]

Hicretin 99. (M.718) yılının ilkbaharında Mısır donanması Arap askerlerin yardımına geldi. Ardından 300 gemilik erzak da İstanbul'a ulaştı. Fakat donanmada görev yapan bazı Hıristiyan tayfalar isyan edip ele geçirdikleri gemilerle Bizans kralı III. Leon'a (M.717-741) ulaşarak donanmanın yerini haber vermeleri üzerine Arap gemileri Rum ateşi destekli kesif Bizans saldırılarına maruz kaldılar. Bizans taarruzları sonucunda pek çok savaş gemisi kullanılamaz hale geldi. Sağlam kalan erzak gemileri düşmanın eline geçti.[504] Denizden gelen Bizans hücumlarının yanı sıra Mesleme'nin idaresindeki kara birlikleri Bulgarların, ona yardıma gelen Amr b. Kays idaresindeki askerler de Slavların sürpriz saldırılarına

---

501 Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 145-146.

502 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 299; Taberî, *Tarih*, VI, 531; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 174, 184; Canard, Marius, *İstanbul Seferleri*, s. 226.

503 Bailly, A., *Bizans Tarihi*, s. 158; Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), IV, İstanbul 1980, II, 322; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 71.

504 Canard, Marius, *İstanbul Seferleri*, s. 226; Uçar, Şahin, *İslâm-Bizans Mücadelesi*, s. 113-116; Öztürk, Necdet, "Fetih Öncesi İstanbul Kuşatmaları", s. 40; Yiğit, İsmail, "*Emevîler Zamanında Gerçekleşen İstanbul Seferleri*", s. 56.

uğradılar.[505] Böylece Araplar aynı anda denizden Bizanslılar, karadan da Bulgar ve Sırplara karşı savaşmak zorunda kaldılar. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen Mesleme b. Abdülmelik, halîfenin kesin emri gereğince muhasarayı devam ettirdi. Fakat (H.99/M.717-718) yılında Süleyman'ın vefatının ardından Emevî halîfesi olan Ömer b. Abdülaziz'in (H.99-101/M.717-720)[506] derhal geri dönülmesi emrinin gelmesi üzerine muhasaraya son verildi.[507] Bu şekilde tam bir yıl süren Emevîler devri üçüncü İstanbul kuşatması da neticesiz kalmış oldu.[508] Sefer dönüş yolunda Müslümanlar gerek düşman saldırıları, gerekse tabiî felaketler sebebiyle de pek çok kayıp verdiler. Sonuçta muhasaracı askerler sadece beş gemi ile Suriye'ye dönebildiler. Bundan dolayı Süleyman b. Abdülmelik tarafından gerçekleştirilen İstanbul'un fethi girişimi, Arap fetih tarihinin en büyük başarısızlıklarından biri olarak kabul edilir.[509]

---

505 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 299; Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 146; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, s. 322; Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, s. 108-119.

506 Ömer b. Abdülaziz'in İstanbul muhasarasını kaldırması, onun askerî faaliyetlerin en alt düzeye indirilmesi politikasının bir neticesidir. Zira halîfe göreve gelir gelmez gerek doğuda, gerekse batıdaki askerî seferlere son verilmesini istemiş, uzak beldelerdeki askerî garnizonların geri çekilmesini, yine sınır şehirlerine yerleştirilmiş Arapların da merkeze yakın Arap şehirlerine iskan edilmesini emretmiştir. Meselâ bir Bizans taarruzundan çekindiği için halk istememesine rağmen Darende'de bulunan Müslümanları Şam'a daha yakın mevkide olan üstelik harap vaziyetteki Malatya'ya yerleştirmiştir. (bk. Belâzurî, *Futuhu'l-Buldân*, s. 262).

507 Taberî, *Tarih*, VI, 546, 553; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 151, 155; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 174, 184.

508 Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 146.

509 Ebu'l-Ferec, Gregory, *Ebu'l-Ferec Tarihi I*, s. 192-194. Ayrıca bk. Canard, Marius, *İstanbul Seferleri*, s. 226; Bailly, A., *Bizans Tarihi*, s. 158; Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, II, 322. Süleyman b. Abdülmelik dönemindeki İstanbul kuşatması hakkında bk. Uçar, Şahin, *İslâm-Bizans Mücadelesi*, s. 108-118; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu'd-Devleti'l-Ümevîyye*, s. 129-133.

Tarih kaynaklarında Süleyman b. Abdülmelik döneminde gerçekleşen muhasara esnasında İstanbul içinde bir mescid yaptırıldığı kaydedilir. Bu konuda ilk bilgi veren müellif ünlü coğrafya bilgini Makdisî'dir. Ona göre Müslümanların başkomutanının talebiyle Bizans İmparatoru elindeki Arap esirlerinin ibadet etmeleri için sarayın karşısında bir bina inşa ettirmiştir.[510] Mesleme Camii olarak da bilinen bu mekân, Müslüman âlimlerin yanı sıra Bizanslı tarihçiler tarafından da kaydedilmiştir. Bunlardan Constantinus Porphyrganetos (M.913-959) Müslümanlara ait bir mescidin Mesleme b. Abdülmelik'in talebi üzerine İstanbul'da Praetorium (Edirnekapı) denilen mevkide yaptırıldığını söyler.[511]

Süleyman b. Abdülmelik zamanında İstanbul hedefli olarak Anadolu seferinden başka doğuda da sembolik düzeyde askerî faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Nitekim Irak valisi Yezid b. Mühelleb Horasan'dan hareket ederek Cürcan[512] ve Taberistan seferlerini düzenlemiştir. Yezid ordusuyla birlikte ilk önce Cürcan'ı ele geçirmiş, ardından da Taberistan'a yönelmiştir. Bu bölgenin fethi tamamlanamamış, sadece barış antlaşmaları yapılmıştır. Yezid'in Taberistan'daki başarısızlığını gören Cürcanlılar bundan cesaret alarak isyan etmişler ve yanlarında görevli bulunan az sayıdaki Müslüman askerî öldürmüşlerdir. Yezid bunun üze-

---

510 Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim*, s. 147-148; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 174.

511 Canard, Marius, *İstanbul Seferleri*, s. 233; Öztürk, Necdet, "Fetih Öncesi İstanbul Kuşatmaları", s. 40; Camiinin daha sonraki dönemdeki siyasî ilişkilerde oynadığı rol için bk. Yiğit, İsmail, "*Emevîler Zamanında Gerçekleşen İstanbul Seferleri*", s. 61; Apak, Adem, "Fethinden Önce İstanbul Üzerine Müslüman Seferleri: Emevîler Dönemi", *VII. Eyüp Sultan Sempozyumu*, İstanbul 2003, s. 222-230.

512 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 119-122.

rine derhal geri dönerek isyancıları cezalandırmış, ancak yine de bölgede tam anlamıyla hâkimiyet tesis edememiştir.[513]

Süleyman b. Abdülmelik'in üç yıldan daha az süren halîfeliği dönemi, kabile mücadelelerinin yeniden etkin hale gelmesine sahne oldu. Onun şahsî düşmanlığı sebebiyle selefi Velid'in vali ve komutanlarını bizzat devlet eliyle cezalandırmaya çalışması gerek bürokratların, gerekse halkın yönetime duyduğu güveni derinden sarsmıştır. Bütün bu olumsuz icraatına karşılık Süleyman b. Abdülmelik'in takdir edilecek yönü ise, din âlimleriyle yakın irtibat halinde olmasıdır. Nitekim halîfe, başta Recâ b. Hayve olmak üzere ulemânın tavsiye ve telkinleriyle halîfelik bekleyen pek çok kardeşi ve yeğeni varken, bu makama amcasının oğlu Ömer b. Abdülaziz'i tayin etmiştir.[514]

V. KISA SÜRELİ SUKÛNET: ÖMER B. ABDÜLAZİZ

Emevîler döneminde (H. 99-101/M.717/720) yılları arasında halîfelik yapan Ömer b. Abdülaziz, hanedanın diğer devlet başkanlarıyla karşılaştırıldığında farklı bir şahsî ve siyasî görünüm sergilemiştir. Anne tarafından Ömer b. el-Hattâb, baba tarafından da Mervan b. Hakem'in torunu olan[515] halîfe, Emevî devletinin meşruiyetine şüpheyle bakan pek çok insanın dahi sempati-

---

513 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 245; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 467-475; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 296; Taberî, *Tarih*, VI, 532-545; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 27-29; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 147-150.

514 Bu konuda geniş bilgi için bk. Abdülhakem b. Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, (thk. Muhammed Revvâş Kal'acî), Haleb ts. (Mektebetü'r-Rabi'), s. 19-23, 154-158; Mellâ, Ebû Hafs Muinüddin Ömer, (570/1174), *el-Kitabu'Câmi li Sîreti Ömer b. Abdülaziz*, (thk. Muhammed Sıkdî b. Ahmed el-Bornu), I-II, Beyrut 1996, I, 113-116; Har'an, Abdullah b. Abdurrahman b. Zeyd, *Eseru'l-Ulemâ fi'l-Hayati's-Siyase fi'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Riyad 1424.

515 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 301; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 161.

sini kazanmış, hatta yönetime muhalif grupların bile saygı gösterdiği bir devlet başkanı haline gelmiştir. Bu sebeple Müslüman tarihçiler, takdir kazanan uygulamaları ve adaleti sebebiyle onu Hz. Ömer'e nisbetle İkinci Ömer olarak isimlendirmişlerdir. Bazı âlimler de kendisini beşinci Raşid halîfe kabul etmişlerdir.[516]

Babası Abdülaziz b. Mervan[517] onun bir devlet adamı değil, âlim olarak yetişmesini tercih etmiştir. Medine'deki ilim atmosferinde dinî ilimlerin her alanında eğitim gören Ömer b. Abdülaziz, ayrıca şiir ve edebiyat gibi Arapların önem verdikleri sanatlarda da yeterli hale gelmiş, çocukluk ve gençlik dönemlerini Medine'de tamamladıktan sonra devlet başkanı olan amcası Abdülmelik b. Mervan tarafından Şam'a davet edilmiştir. Halîfe daha sonra onu kızı Fatıma ile evlendirmiştir. (H.86/M.704).[518]

Ömer b. Abdülaziz, Velid b. Abdülmelik'in yönetimi döneminde Hicretin 85. (M.706) yılında Hicaz valisi oldu. Burada

---

516 İbn Abdilhakem, *el-Halîfetü'l-Adil Ömer İbnü'l-Abdilaziz Hâmisu'l-Hulefâi'r-Râşidîn,* (thk. Ahmed Ubeyd), Kahire 1994; İbnü'l-Cevzî, *Sîretu ve Menâkıbu Ömer b. Abdülaziz el-Halîfetü'r-Zâhid,* (thk. Nâim Zerzûr), Beyrut 1984, s. 9-13; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 164. Bu konuda ayrıca bk. Yûsuf, İsmail, *Ömer b. Abdülaziz,* (çev. İsmail Hakkı Şengüler), İstanbul 1969; Nedvî, Seyyid Ebu'l-Hasan, *Calihp Umar İbn Abdul Aziz,* Mekke 1981; Halîl, İmadüddin, *Ömer b. Abdülaziz ve İslâm İnkılabı,* (çev. Ubeydullah Dalar), İstanbul 1984; Eminoğlu, Ahmet, *V. Raşid Halîfe Ömer b. Abdülaziz,* İstanbul 1984; Şeyh Abdüssettar, *Ömer b. Abdülaziz Hâmisu'l-Hulefâi'-Râşidîn,* Dımaşk 1992; Zuhaylî, Vehbe, *el-Halîfetü'r-Râşid el-Âdil Ömer b. Abdülaziz,* Beyrut 1992; Nuri, Şemseddin, *Ömer b. Abdülaziz,* İzmir 1992; Hâlid, Muhammed Abdülmün'im, *Mucizetü'l-İslâm: Ömer b. Abdülaziz,* Kahire 1993; Koyuncu, Mevlüt, *İkinci Hazreti Ömer (Ömer b. Abdülaziz),* İstanbul 1996.

517 Abdülaziz b. Mervan hakkında bk. Kapar, M. Ali, "Emevî Valilerinden Abdülaziz b. Mervan", *İSTEM,* yıl. 4, sy.8 Konya 2006, s. 43-49.

518 İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd,* VI, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV,165; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* IX, 193.

gençliğindeki ilim ortamına yeniden kavuşan Ömer, vazifesini âlimlerden müteşekkil danışman heyetiyle birlikte yürüttü.[519] Onun Hicaz'da sağladığı güven ve huzur ortamı pek çok insanın Medine'ye gelmelerine sebep oldu. Bilhassa Irak valisi Haccâc'ın sert yönetiminden kaçanlar Hicaz'ı kendileri için bir sığınak olarak gördüler. Bunun farkına varan Haccâc, halîfe nazarındaki güçlü konumundan istifadeyle Irak'tan kaçan asileri himaye ettiği iddiasıyla Ömer b. Abdülaziz ile ilgili tedbir alınmasını istedi. Velid de Irak valisinin şikâyetini dikkate alarak Hicaz valisinin görevine son verdi.(H.93/M.711-712).[520] Kaynaklarda Ömer b. Abdülaziz'in azledilmesine gerekçe olarak onun Süleyman b. Abdülmelik'in, Velid tarafından veliahdlıktan azledilmesine karşı çıkması gösterilir. Belki de bu davranışı sebebiyledir ki, Süleyman veliahd oğlu Eyyûb'un ölümünden sonra[521] yakın ailesinden başta kardeşleri olmak üzere pek çok halîfe namzedi varken, amcazadesi Ömer'i halîfelik makamına getirmiştir.[522]

Ömer b. Abdülaziz, selefi Süleyman b. Abdülmelik'in aksine herhangi bir Arap kabile bloğunun desteğiyle devlet baş-

---

519 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 297; Taberî, *Tarih*, VI, 426-428; İbnü'l-Cevzî, *Sîretu ve Menâkıbu Ömer b. Abdülaziz*, s. 16-18, 41-46; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 71.

520 Taberî, *Tarih*, VI, 481-482; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 311; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 129.

521 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 150.

522 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 92-96; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 299; Taberî, *Tarih*, VI, 550-551; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 193; İbnü'l-Cevzî, *Sîretu ve Menâkıbu Ömer b. Abdülaziz*, s. 58-62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 152. Hilafetine kadar Ömer b. Abdülaziz hakkında bk. Hamza, İffet Visâl, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, Beyrut 1998, s. 5-79.

kanlığına gelmemiştir. Dolayısıyla onun hiçbir siyasî gruba diyet borcu yoktu. Üstelik şahsî özellikleri ve dindar kişiliği ile sadece Adnânî ve Kahtânî olarak şekillenen Arap gruplardan değil, Emevîlerle sürekli savaşan uzlaşmaz Hâricîlerden dahi saygı görmüş, bu sayede elde ettiği kabileler üstü konumuyla Müslüman toplumda hiçbir Emevî halîfesine nasip olmayan kamuoyu desteği kazanmıştır.[523] Bu sebeple onun döneminde siyaset kurumu üzerinde gerek Yemenî, gerekse Mudarî asabiyetinin etkinliğinden bahsedilemez. Ömer b. Abdülaziz doğrudan halktan aldığı destek sayesinde hangi tarafa mensup olursa olsun, yanlış davranış içine giren vali ve komutanları rahatlıkla görevden alabilmiş, bu icraatı sebebiyle herhangi bir itirazla karşılaşmamıştır. Onun politik uygulamaları toplum tarafından herhangi bir tarafın (Mudarî-Yemenî) cezalandırılması veya mükâfatlandırılması olarak da algılanmamıştır. Nitekim daha önce Süleyman b. Abdülmelik tarafından Irak ve Horasan valiliğine tayin edilen ve Kaysîlere büyük baskı uygulamak suretiyle bölgede huzursuzluğa sebep olan fanatik Yemenî Yezid b. Mühelleb Mâverâünnehr'de yapılan fetihlerden alınan ganimetler hakkında yönetime yanlış bilgiler verdiği gerekçesiyle azledilmiş, bu tasarrufuna kimse tarafından karşı çıkılmamıştır.[524] Benzer şekilde *"Kavmimden bir kişi bana başkalarından yüz kişiden daha sevimli gelir"* sözünü sarf ederek kabileci anlayışını açığa vuran ve mevâlîden haksız vergi aldığı tespit edilen Horasan

---

523 Abdülhakem b. Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 82-84, 88-90; İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, II, 401-403; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 200-203; İbnü'l-Cevzî, *Sîretu ve Menâkıbu Ömer b. Abdülaziz*, s. 67, 76-77.

524 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 301-302; Taberî, *Tarih*, VI, 554, 556-558; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 154, 157.

valisi Cerrah b. Abdullah da görevinden uzaklaştırılmıştır.[525] Ömer b. Abdülaziz'in hanedana mensup Cezîre valisi Mesleme b. Abdülmelik'i makamından azlederek yerine Arapların Kays koluna mensup Ömer b. Hübeyre'yi tayin etmesi de, onun yönetimde gerektiğinde hanedan hassasiyetlerini dahi dikkate almadan icraatta bulunabildiğine dair önemli bir örnek oluşturur.[526]

Ömer b. Abdülaziz'in kısa süren halîfeliği Emevîler döneminde bir sosyal barış ve toplumsal restorasyon süreci olarak değerlendirilebilir. Geniş sınırlara ulaşmış olmasına rağmen devletin iç bünyesinde büyük problemlerin bulunduğunu ve çözülmediği takdirde bunların yakın zamanda bölünmeye ve çöküşe sebep olacağını, bütün bunların da fetihleri anlamsızlaştıracağını fark eden halîfe, göreve gelmesiyle birlikte iç politikayla meşgul olarak devletin toplumsal temellerini sağlamlaştırmaya ve dâhilî bünyede meydana gelen dağınıklığı gidermeye çalıştı. Bunu gerçekleştirmek için öncelikli olarak askerî faaliyetleri durdurarak içe dönük politikalar geliştirmeye karar verdi. Bunun ilk adımı ayrım gözetmeksizin bütün vatandaşların haklarının korunacağını ilân etmek oldu. Daha sonra da ictimaî bünyeyi derinden etkileyen ve zehirleyen her türlü kabilecilik anlayışını reddettiğini, ülkede yaşayan herkesin eşit haklara sahip olduğunu, özellikle Müslümanlar arasında Arap-Mevâlî ayrımının da ortadan kaldırıldığını duyurdu. Halîfe teoride seslendirdiği bu düşüncelerini pratik siyasetinde de uygulamaya geçirdi. Meselâ Kuteybe b. Müslim'in fetih sonrasında Semerkand ahalisiyle yaptığı anlaşmaya aykırı hareket ettiği tespit edilince, bu şehir halkının geriye

---

525 Belâzürî, *Futûh*, s. 600; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 302; Taberî, *Tarih*, VI, 558-561; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 56; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 157-158; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 188.

526 Taberî, *Tarih*, VI, 556.

dönük mağduriyetini giderici önlemler alınmasını istedi.[527] Onun samimi ve tutarlı icraatı sayesinde galiplerle mağlupların ahfâdı birbirleriyle kaynaşmaya başladılar. Yakın zamanda yönetime muhalif olan topluluklar dahi yönetime bağlılıklarını bildirerek, kendilerinin de toplum bütünlüğüne dâhil olduklarını açıkladılar. Nitekim ortaya çıkışlarından itibaren sürekli olarak kurulu düzene karşı mücadeleyi siyasî varlık sebebi sayan Hâricîler onun zamanında isyan girişimlerine ara verdiler. Ömer b. Abdülaziz bu muhalif grupla savaşmak bir yana sarayına davet ederek kendileriyle görüş alışverişinde bulunmuştur.[528] Halîfenin diğer bir toplumsal barış adımı ise ilk halîfe Muaviye'den itibaren Emevî karşıtlığının sembolü olarak görülen ve yönetimi kuruluşundan itibaren gayr-i meşru sayan Hz. Ali taraftarlarına yönelik atılmıştır. Bu amaçla daha önce Emevîlerin âdeti olarak hutbelerde Hz. Ali'ye dil uzatılması faaliyeti yasaklanmıştır.[529] Ayrıca Mervan'ın çocukları tarafından işlenen Fedek arazisinden faydalanma hakkı Hz. Ali'nin çocuklarına devredilmiştir. Halîfenin Ehl-i Beyt'e karşı samimi ilgisi ve tavrı onların yönetime karşı kırgınlıklarını büyük oranda telâfi etmiştir.[530]

---

527 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 593; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 162-163.

528 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 99-100; Taberî, *Tarih*, VI, 555-556; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 33-34; Mellâ, Ebû Hafs Muinüddin Ömer, *el-Kitabu'Câmi li Sîreti Ömer b. Abdülaziz*, II, 500-505; İbnü'l-Cevzî, *Sîretu ve Menâkıbu Ömer b. Abdülaziz*, s. 95-99; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 155-157. Halîfenin kendileriyle yaptığı uzun müzakereler hakkında bk. Atvan, Hüseyn, *el-Emevîyyûn ve'l-Hilâfe*, s. 179-189; Hamza, İffet Visâl, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 153-167, 271-280.

529 Bu konuda bilgi ve değerlendirmeler için bk. Varol, Bahaüddin, "Emevîler'in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", s. 95-99.

530 İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 435; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 193-194; İbnü'l-Cevzî, *Sîretu ve Menâkıbu Ömer b. Abdülaziz*, s. 87-95, 131-133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 154, 164.

Ömer b. Abdülaziz'in halîfeliği dönemindeki önemli icraatından biri de selefleri döneminde halkı şiddet ve baskı altında yöneten ve keyfî uygulamalarla halka zulmeden valileri azletmek olmuştur. Süleyman b. Abdülmelik zamanında Irak'ta Kays asıllı kabilelere baskı uygulayan, ayrıca Cürcan ganimetlerini merkeze göndermeyen Yezid b. Mühelleb görevden alınmış, ardından da tutuklanmıştır.[531] Yezid'in görev yaptığı Irak'ta yönetim ikiye ayrılarak Kûfe'ye Abdulhamid b. Abdurrahman b. Zeyd, Basra'ya da Adî b. Ertad el-Fezarî tayin edilmek suretiyle olağanüstü Irak valiliği bir anlamda lağvedilmiştir. Halîfe, kabilecilik anlamında aşırı politize olan idarecileri değiştirme anlayışının bir yansıması olarak Medine valiliğine Ebû Bekir b. Muhammed b. Ömer'i, Mekke'ye Abdülaziz b. Abdullah b. Hâlid b. Üseyd'i tayin etmiştir.[532]

Ömer b. Abdülaziz kısa süren devlet başkanlığı sürecinde iç huzuru sağlama adımları çerçevesinde toplumun önemli bir kısmını oluşturan gayr-i Müslimlerin haklarını korumaya dönük uygulamalar da gerçekleştirdi; önceki devlet başkanları ve valiler tarafından çeşitli sebeplerle el konulmuş bulunan ibadethaneler eski sahiplerine iade edildi. Halîfe ayrıca valilerine Müslümanlarla birlikte yaşayan zimmî vatandaşların haklarına titizlikle riayet edilmesi talimatını verdi.[533] Bu dönemde onlara

---

531 Taberî, *Tarih*, VI, 556-557; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, II, 401-403; İbnü'l-Cevzî, *Sîretu ve Menâkıbu Ömer b. Abdülaziz*, s. 107-113; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IV, 154, 157-159; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 187.

532 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 302; Taberî, *Tarih*, VI, 550-563; Mellâ, Ebû Hafs Muinüddin Ömer, *el-Kitabu'Câmi li Sîreti Ömer b. Abdülaziz*, I, 237-254; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,157-159. Bu konuda bk. Hamza, İffet Visâl, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 238-248.

533 Taberî, *Tarih*, VI, 572. Bu konuda bk. Hamza, İffet Visâl, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 274-280; Aycan, İrfan, "Ömer b. Abdülaziz ve Gayr-i Müslimler", *Dinî Araştırmalar*, 1/3, Ocak-Nisan, Ankara 1999, s. 65-80.

daha önceleri yüklenmiş olan vergiler kaldırıldı. Nitekim Muaviye zamanında anlaşma yapmış olmalarına rağmen Abdülmelik tarafından kendilerinden bin dinar fazla vergi alınan Kıbrıs halkı, Ömer b. Abdülaziz zamanında bu külfetten kurtulmuştur.[534] Gayr-i müslimlerin ülke içindeki hayat şartlarını mümkün olduğu derecede kolaylaştırmaya çalışan halîfe, diğer taraftan onlar arasında İslâmlaşmanın yaygınlaşması için de özel gayret sarf etmiştir. Bu amaçla askerî faaliyetlerin durdurularak orduların derhal geri çekilmesini[535] askerî başarılar yerine daha önce ele geçirilmiş olan topraklardaki insanların İslâmlaşmalarına ağırlık verilmesini emretmiştir. Dindarlığı ve güzel ahlâkıyla meşhur olan Benî Mahzum'un azatlısı İsmail b. Abdullah (Ubeydullah) b. Ebu'l-Muhâcir'i Mağrib valiliğine tayin ederek onun aracılığı ile bütün Berberîleri Müslüman olmaya çağırmıştır. Bu vesile ile Kuzey Afrika'da yoğun bir İslâmlaşma faaliyetine şahit olunmuştur. Nitekim Mısır tarihçisi İbn Abdilhakem bu kısa sürede Berberîlerin büyük kısmının Müslüman olduğunu iddia eder.[536] Ömer b. Abdülaziz Mâverâünnehr bölgesi hükümdarlarına da İslâm'a davet mektupları göndermiş, Müslüman olanlardan cizyenin kaldırılacağını, kendilerine Müslümanların aldıkları gibi

---

534 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 210-211. Ömer b. Abdülaziz'in maliye siyaseti hakkında bk. Hamza, İffet Visâl, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz*, s. 260-273.

535 Bu adımların en önemlisi Süleyman b. Abdülmelik zamanında başlatılan İstanbul muhasarasının kaldırılmasıdır. (Taberî, *Tarih*, VI, 546, 553; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 151, 155; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 174, 184). Bununla birlikte Ömer b. Abdülaziz, Müslümanlar üzerine sürekli saldırı düzenleyen Hazarlara karşı Hâtim b. Numan el-Bâhilî komutasında bir ordu göndermiş, bunun sonucunda Müslüman askerler Hazarları işgal ettikleri topraklardan uzaklaştırmışlardır. (Taberî, *Tarih*, VI, 553-554; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 43; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, I, 239).

536 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 213; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 323-324.

maaş tahsis edileceğini bildirmiştir.[537] Halîfe aynı şekilde Sind meliklerine mektuplar yazarak onları da İslâm'a dahil olmaya çağırmış, şayet bu daveti kabul ederlerse ülkelerinin yönetimini kendilerine bırakacağını vaat etmiştir. Başta Ceyşebih b. Zâhir olmak üzere bölge yöneticileri maiyetlerinde bulunan topluluklarla birlikte Müslüman olduklarını açıklamışlar ve Arap isimleri almışlardır.[538] Ömer b. Abdülaziz'in gerek Müslümanlar arasındaki eşitlik politikası, gerekse İslâm'a girmeyi teşvik eden uygulamaları sebebiyle bilhassa Kuzey Afrika'da Berberîler ve Mâverâünnehr'deki Türkler arasında yoğun bir İslâmlaşma faaliyeti gerçekleşmiştir.[539]

Ömer b. Abdülaziz daha önce başlanmış ve devam eden askerî seferlere son verip orduları geri çağırmakla[540] yetinmedi, Mâverâünnehr bölgesine yerleşmiş bulunan ve bu bölgede nüfus açısından azınlık konumunda kalan Arapların da Horasan topraklarındaki Merv'e geri döndürülerek buralara yerleştiril-

537 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 599-600. Bu konuda bk. Apak, Adem, "Emevîler Dönemi Türk Arap İlişkileri ve Türkler'in İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı", *Türkler*, IV, Ankara 2002, s. 324-335.

538 bk. Mubarekburi, Ebu'l-Meâlî, *el-İkdüs's-Semîn fî Futûhi'l-Hind*, s. 233; Kurt, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği)*, Ankara 1998; Kitapçı, Zekeriya, "Emevîler Devrinde Orta-Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslâmiyetin Yayılışı", *Belleten*, sy. 51, Ankara 1987.

539 Değerlendirmeler için bk. Vloten, Gerlof Van, *Araştırmalar*, s. 37-40; Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 143-147. Ayrıca bk. Harbi, Osman, *Ömer b. Abdülaziz'in Devlet İdaresi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya ÜSBE, Sakarya 1997.

540 Meselâ halîfe Anadolu'da bulunan Mesleme b. Abdülmelik'e haber göndererek beraberindeki Müslümanlarla birlikte geri dönmesini istemiştir. (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 154).

melerini emretti.[541] Halîfenin ülke vatandaşlarının haklarını korumaya yönelik adımlarından biri de gayr-ı Araplardan oluşan mevâliyle ilgiliydi. Daha önce Müslüman olduklarını açıklayan ancak Emevî valileri tarafından kendilerinden haraç alınmaya devam edilen bu insanlara yüklenen malî yükler halîfe tarafından kaldırılarak Müslümanlar arasında tam bir eşitlik sağlandı.[542] Bu uygulamanın devletin vergi gelirlerinde hissedilir bir azalmaya sebep olduğu açıktır. Ancak yönetimin israf boyutlarına varan keyfî harcamalarının durdurulması ve valiliği zenginlik için bir fırsat bilen idarecilerin de sıkı kontrol altına alınması vergi kayıplarından kaynaklanan bütçe açıklarını telâfi etmiştir. Üstelik bu dönemde yönetim karşıtları herhangi bir isyan girişiminde bulunmadıkları için bunların bastırılması için maliyeye ayrıca bir yük binmemiştir.

Ömer b. Abdülaziz'in Emevî halîfeleri arasında mümtaz bir yere sahip olmasını sağlayan diğer bir özelliği ise ilme ve ilim adamlarına verdiği ehemmiyettir. Gerek selefleri, gerekse haleflefleri tarafından şiir ve eğlence mekânı haline getirilmiş bulunan devlet başkanlığı sarayı, onun zamanında ilmî toplantıların en geniş manada gerçekleştirildiği bir merkeze dönüşmüştür.[543] Şairler ise alışkanlıkları üzere sarayın önüne kadar gelmişler, fakat günlerce kapısında beklemelerine rağmen içeriye

---

541 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 302; Taberî, *Tarih*, VI, 568. Bu kararın nedenleri üzerine değerlendirmeler için bk. Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 127. Ayrıca bk. Işık, Abdülkadir, *Ömer b. Abdülaziz'in Genel Politikası ve Aşağı Türkistan*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 1991.

542 Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 126; Brockelman, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neş'et Çağatay), Ankara 1964, s. 81-84; Zettersteen, "Ömer b. Abdülaziz", *İA*, 462-465.

543 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 163-164.

alınmamışlardır.[544] Nitekim meşhur şair Cerîr halîfenin kapısına kadar ulaşmış olmasına rağmen, maddî veya manevî anlamda itibar ve iltifat göremeden geri dönmek zorunda kalmıştır.[545] Ömer b. Abdülaziz döneminde ilmî faaliyetler konusunda öne çıkan en mühim gelişme, hadis tedvininin bizzat halîfenin teşvik ve desteğiyle başlatılmış olmasıdır.

Kısa süren devlet başkanlığı boyunca Emevîler hanedanı için *"yalancı bahar"* olarak da değerlendirilebilecek sakin günler yaşatmış olan ve yönetimi Emevîlerin yüz akı olarak nitelendirilen (siyah atın alnındaki beyaz nokta olarak vasıflandırılan)[546] Ömer b. Abdülaziz yaklaşık iki buçuk yıl süren idaresinin ardından (H.101/M.720) yılında vefat etti. Kaynaklarda onun, icraatından memnun olmayan Emevîler tarafından zehirlenerek öldürüldüğü şeklinde rivayetler de vardır.[547]

Halîfelik görevini üstlenmesinden itibaren dâhilî problemlerle meşgul olan ve ülke içinde sosyal barışı tesis amaçlı adımlar atan Ömer b. Abdülaziz, son olarak halîfenin istişare ile seçilmesi uygulamasını tatbik etmeye karar vermiş, ancak hanedanın şiddetle karşı çıktığı bu hedefi gerçekleştiremeden vefat etmiştir.

---

544 İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, II, 91-96.

545 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 97-99.

546 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 161, 163.

547 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 308; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 156-157. Ömer b. Abdülaziz ve hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Ağırakça, Ahmet, *İslâm'da İlk Tecdit Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz*, İstanbul 1992; Şerkâvî, Abdurrahman, *Ömer b. Abdülaziz: Hâmisü'l-Hulefâ*, Kahire ts., (Mektebetü'l-Ğarîb); Vekîl, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb*, I, 487-514. Ömer b. Abdülaziz'in siyaset anlayışı üzerine değerlendirmeler için ayrıca bk. Muhammed b. Meşbeb, *İdaretü Ömer b. Abdülaziz*, Mekke H.1418, s. 352-417; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu'd-Devleti'l-Ümevîyye*, s. 139-145; Işş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, s. 258-278.

Onun ölümünden sonra ise daha önce Süleyman b. Abdülmelik tarafından veliahd olarak belirlenmiş olan Yezid b. Abdülmelik devlet başkanı olmuştur.

VI. İÇ ÇEKİŞMELERE GERİ DÖNÜŞ: YEZİD B. ABDÜLMELİK

Ömer b. Abdüzaziz'in vefatından sonra Emevî yönetimi Yezid b. Abdülmelik'in (II. Yezid) idaresine geçti. Yezid'in gerek kişiliği ve gerekse yönetim anlayışı selefi Ömer b. Abdülaziz ile tam bir zıtlık gösterir.[548] Dindar, âdil, âlim bir halîfeden sonra dinî hassasiyetlerden tamamen uzak, sarayı eğlence meclisine çeviren hafif meşrep bir devlet başkanı göreve gelmiştir. O kadar ki, Yezid Cuma namazlarını kıldırmak için dahi halkın içine çıkmamış, bu görevi kardeşi Mesleme b. Abdülmelik îfâ etmiştir. Ömer b. Abdülaziz zamanında sarayın yakınına bile yaklaştırılmayanlar, artık yeni halîfenin dostları haline gelmişlerdir. Devlet başkanının en yakınları ise Habbâbe ve Sellâme adlı iki şarkıcı cariyedir. Siyasî danışman gibi de faaliyet gösteren bu iki kadın, devlet yönetiminde halîfeyi etkileri altına almışlar, valilerin azil ve tayinlerinde belirleyici olmuşlardır. Yezid'in bu kadınlara bağlılığı o dereceye ulaşmıştır ki, onlardan Habbâbe'nin ölümü sebebiyle hastalanmış, bu hastalık onun da ölümüne sebep olmuştur.[549]

---

548 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 166.

549 Taberî, *Tarih*, VII, 22-24; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, VI, 61-62; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 207-210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 190-192; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 231-233. Bu konuda bk. Savaş, Rıza, "Emevîler Devri Eğlence Hayatından Kesitler ve Dönemin Bazı Şarkıcıları", *İSTEM*, yıl.4, sy. 8, Konya 2006, s. 51-61.

Yezid b. Abdülmelik'in devlet başkanlığı döneminde mevâlîden cizye ve haraç alınmasına yeniden başlanmıştır. Kendisi israf içindeki saray eğlencelerine dalmış bulunan halîfe, halkı mal düşkünü valilerin insafına bırakmıştır. Zamanının çoğunu devlet işlerine değil, asilzâde heves ve alışkanlıklarına ayırmıştır.[550] Onun zamanında devlet yönetimindeki asıl dönüşüm ise kabile asabiyetinin idarede yeniden etkin hale gelmesidir. Daha önce Yemenî siyaset takip eden Süleyman b. Abdülmelik'in aksine yeni dönemde sadece Kaysîleri dikkate alan bir yönetim anlayışı benimsenmiştir.[551] Başka bir ifadeyle Yezid b. Abdülmelik, ağabeyinin açmış olduğu, onun ardından Ömer b. Abdülaziz'in kısa yönetimi döneminde kabuk bağlamış olan eski yaraları yeniden deşmiştir. Bu siyasetin ilk adımı da Ömer b. Abdülaziz'in valilerini azletmek oldu.[552] Emevîler dönemi yönetiminde sembolik anlamı bulunan kutsal şehir Medine'ye Kaysî önderlerinden Abdurrahman b. Dahhâk b. Kays'ı tayin etti.[553] Yezid'in Kaysî politika izlemesinde Haccâc b. Yûsuf'un yakın akrabası bir kadınla evlenmesinin, yani Kaysîlerle akraba olmasının şüphesiz etkisi vardır.[554] Belki de bu sebeple Kaysîleri temsil eden Sakîfliler, Yezid döneminde siyasî etkinlik noktasında en parlak yıllarını yaşamışlardır.[555]

Emevîler döneminde Yezid b. Abdülmelik'in Kaysîliği öne çıkaran ve Yemenîleri yönetimden tamamen dışlayan politi-

---

550 Wellhausen, J., *Arap Devleti Sukutu*, s. 153.

551 Atvan, Hüseyn, el-*Emevîyyûn*, s. 208.

552 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 310.

553 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 312; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 166; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 219.

554 Taberî, *Tarih*, VII, 226; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 160.

555 Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 136.

kası Irak'ta Yezid b. Mühelleb el-Ezdî isyanının çıkmasının en belirgin sebebidir. Bu isyan vesilesiyle Iraklılar yönetime karşı yeni bir başkaldırı girişiminde bulunmuşlardır. Zira bu faaliyete Arapların yanı sıra, yönetime kin besleyen büyük miktarda Mevâlî de iştirak etmiştir. Ancak isyan mekânı Irak olduğunda kitlenin büyüklüğü, askerî güç ve kuvvetle mütenasip olmuyordu. Nitekim Hicretin 101 (719) yılında gerçekleşen Yezid b. Mühelleb isyanı başlangıçta başarılı görünse de Şam'dan gelen halîfenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik emrindeki büyük bir ordu tarafından bastırıldı. Dolayısıyla Iraklılar yine Suriyelilere karşı kaybetmiş oldular. Halîfe Irak'ta yeniden hâkimiyet kurduktan sonra isyana doğrudan katılan veya dolaylı destek veren Yemenli Ezd kabilesinden pek çok kişinin öldürülmesini emretti. Sağ kalanların bir kısmı ise başkente esir olarak götürülmüş, kabilenin kadın ve çocukları ise hakaret amacıyla esir pazarlarında satılmıştır. Halîfe, Yezid b. Mühelleb isyanından sonra Irak'a Yemenlilere düşmanlığı ile tanınan su katılmamış Kaysî Ömer b. Hübeyre'yi vali tayin etmiştir.[556] Yeni vali kendisinden beklendiği şekilde idaresi altından yaşayan Yemenîlere kötü muamelede bulunmayı resmî politika olarak belirlemiştir. Nitekim onun yönetimi boyunca Yemenliler özellikle de Mühelleb taraftarları sürekli takibâta maruz kalmışlardır; bir kısmı işkenceye uğratılmış, pek çoğunun malları ellerinden alınmıştır.[557] Uygulanan bu düşmanca siyaset, ülkenin kurucu unsurlarından olan Yemenli kabilelere karşı açık bir savaş ilanından başka bir şey değildi. Bu icraatıyla devlet yönetimi, Kaysî politikasının temsilcisi haline

---

556 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 310-312; Taberî, *Tarih*, VI, 578-603, 617, 619-622; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 210-212; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 66-68, 79-81; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 160-161, 168-177. 181; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 219-222.

557 Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 78.

geldi. Halîfelik makamını işgal eden Yezid de devlet başkanından ziyâde intikamcı bir kabile reisi kimliğine büründü. Dolayısıyla onun tarafından gerçekleştirilen uygulamalar halkın huzurunu bozduğu gibi idareye olan güveni de derinden sarstı.[558]

Emevî asrında Süleyman b. Abdülmelik ve Yezid b. Abdülmelik dönemlerinde karşılıklı olarak önce Kaysî, sonra da Yemenî kabilelere bizzat devlet eliyle yapılan baskı ve zulümler, devletin temel unsuru olan Adnân ve Kahtân soylarının birbirlerine olan düşmanlıklarının daha da derinleşmesine ve idarenin Araplar nazarındaki sosyal meşruiyetinin zedelenmesine sebep olmuştur. Devlet başkanının da müdahil olduğu kabile mücadeleleri sebebiyle Araplar fetih hareketlerine ara vermişlerdir. Üstelik dış politikadaki bu durgunluk batıda Rumlara, kuzeyde ise Hazarlara Emevîleri tehdit etme cesareti vermiştir.[559] Bilhassa Yezid döneminde yönetimin doğusundaki iç karışıklıklarla meşgul olması, Endülüs'ün ihmaline ve kendi kaderine terk edilmesine sebep olmuştur.[560] Süleyman b. Abdülmelik ile Yezid b. Abdülmelik'in Arap idaresini Yemenî ve Kaysî aşırı uçlarına kaydırmaları, kabileler arasında kurulmuş olan denge politikalarının zeminini bozmuş, eski düzene dönmeyi neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Her iki halîfe, takip ettikleri kabile siyaseti sebebiyle kendilerinden sonraki devlet başkanları için de kötü örnek olmuşlardır.

Yezid b. Abdülmelik'in yönetim anlayışı ve politik tercihleri sadece Irak'taki Yemenîlerin değil, müzmin yönetim muhalifleri olan Hâricîlerin isyanlarına da bahane teşkil etmiştir. Hâlbuki

558 Wellhausen, J., *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 153.

559 Belâzürî, *Futûh*, s. 289-290; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 302, 313; Taberî, *Tarih*, VI, 619, VII, 21, 553-554.

560 Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm*, s. 174.

onlar Ömer b. Abdülaziz dönemindeki yönetime karşı herhangi bir harekette bulunmamışlardı. Ancak yeni dönemde idarenin yönetim anlayışından rahatsız olarak Irak'ta isyan başlattılar. Yönetim tarafından gönderilen birlikleri de mağlup ettiler. Bunun üzerine halîfe, Mühelleb isyanında olduğu gibi kardeşi Mesleme b. Abdülmelik idaresindeki Şam askerlerini bölgeye göndererek Hâricîleri etkisiz hale getirmeye çalıştı.[561] Yezid döneminde Hicretin 105. yılında (M.723-724) Ukfân, Mes'ûd b. Ebû Zeyneb ve Mus'ab b. Muhammed tarafından muhtelif Hâricî isyanları çıkarılmış, bu gruplar yönetimi uzun süre meşgul etmişlerdir.[562]

Yezid b. Abdülmelik'in uygulamalarından sadece Araplar değil, onların dışındaki diğer Müslümanlar da rahatsız olmuşlardır. Çünkü daha önceki halîfe Ömer b. Abdülaziz'in bütün Müslümanları eşit tutan yönetim anlayışı terk edilerek Araplar dışındaki Müslümanlara ikinci sınıf muamele yapılmaya başlanmış, onlar üzerine tekrar cizye yüklenmiştir. Bu uygulamalardan rahatsız olan Berberîler Kuzey Afrika'da isyan çıkarmışlar ve valileri Yezid b. Ebû Müslim'i öldürmüşlerdir.[563]

Yezid b. Abdülmelik döneminde meydana gelen dâhilî problemler sebebiyle fetih hareketleri de sekteye uğradı. Üstelik daha önce ele geçirilmiş olan toprakların bir kısmının elden çıkması da engellenemedi. Daha fazla toprak kaybının önüne geçilebilmesi için muhtelif bölgelere seferler düzenlendi. Bu faaliyetler ise genelde Mâverâünnehr, Hazar bölgesi, Anadolu ve Endülüs topraklarında gerçekleştirildi.

---

561 Taberî, *Tarih*, VI, 575-578; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 66-67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 166-167; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 219.

562 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 189-190.

563 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 254; İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 214; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 324; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 313; Taberî, *Tarih*, VI, 617; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 182.

Yezid b. Mûhelleb'in Irak'taki isyanı sebebiyle Mâverâünnehr ve Türkistan'daki İslâm hâkimiyeti zayıflamıştı. Bundan istifade etmek isteyen Türkeş Kağanlığı bölgede Müslümanların hükümranlığını kabul etmiş bulunan yerel idarecilerle de anlaşarak Hicretin 102. (M.720-721) yılında Semerkand'ı hedef alan bir harekât başlattı. Horasan valisi Sa'îd b. Amr el-Haraşî gelen birliklere karşı direnmeye çalıştıysa da onları bölgeden tamamen uzaklaştıramadı.[564] Türkeş Kağanlığı birliklerinin bir süre sonra çekilmeleri üzerine Sa'îd b. Amr düşmanla işbirliği yaptığı iddiasıyla bölge halkına çok sert davrandı. Onun baskısından çekinen pek çok Semerkandlı şehri terk etmelerine rağmen vali tarafından takip edilerek öldürüldü. Şehrin ileri gelen şahıslarını hedef alan bu uygulama bölge halkının Emevî idaresine beslediği hoşnutsuzluğun açık düşmanlığa dönüşmesine sebep oldu.[565]

Gerek Hulefâ-i Râşidîn, gerekse Emevîler döneminde Müslümanları sürekli olarak meşgul eden Hazar bölgesi, Yezid b. Abdülmelik'in devlet başkanlığı esnasında da askerî hareketliliğin en üst düzeyde gerçekleştiği coğrafya olmuştur. Nitekim (H.103/M.722) yılında Hazarlar Emevî devletindeki iç karışıklıklardan istifade ederek Müslümanların hâkim oldukları topraklara akınlarda bulundular.[566] Bunun üzerine halîfe Yezid, Cerrah b. Abdullah el-Hakemî'yi onlarla mücadeleye memur kıldı. Cerrah, daha önce Arapların pek başarı sağlayamadıkları bu bölgeye gerçekleştirdiği seferlerde Hazarların en önemli merkezi olan Belencer'i[567] fethetme başarısını gösterdi.[568]

---

564 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 256; Taberî, *Tarih*, VI, 620-622; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 178-179; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 223, 229.

565 Taberî, *Tarih*, VI, 619, VII, 7-12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 179-180, 183-186.

566 Taberî, *Tarih*, VI, 619.

567 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 489-490.

568 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 257, 258; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 289; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 313, 315; Taberî, *Tarih*, VII, 14-15; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 186-187.

Selefi Ömer b. Abdülaziz zamanında bütün askerî faaliyetlerin askıya alınması kararı neticesinde durdurulan geleneksel Anadolu seferleri Yezid b. Abdülmelik'in halîfeliği döneminde yeniden başlatılmıştır. Ancak bu seferler daha öncekilerde olduğu gibi büyük hedefli olmamış, sadece Bizans'ı taciz amaçlı taktik ganimet saldırıları olmanın ötesine geçememiştir. Bu dönemde Hicretin 103. (M.721-722) yılında Ömer b. Hübeyre, Ermeniye üzerinden Rum topraklarına seferler düzenlemiş, Abbâs b. Velid ise Anadolu'da bazı kaleleri fethetmiştir.[569]

Yezid'in halîfeliği döneminde Müslümanlar Kuzey Afrika ve Endülüs'te de askerî faaliyetlerini düşük yoğunluklu bir şekilde devam ettirmişlerdir. Bu süreçte donanma Kuzey Afrika üzerinden harekete geçerek Sicilya adasını hedef alan ilk seferini gerçekleştirmiştir.[570] Yezid döneminde Afrika genel valiliğine Yezîd b. Ebû Müslim getirilmiş, ancak yeni vali bölgede hâkimiyet kuramadan bir suikast sonucunda öldürülmüştür. Daha sonra onun yerine Bişr b. Safvân el-Kelbî geçmiştir.[571] Endülüs'te ise vali Semh b. Mâlik, çoğunluğu Berberîlerden müteşekkil ordusuyla Narbon'dan yola çıkarak Fransa'nın güney sınırını aşıp bölgenin en önemli merkezi kabul edilen Tulus şehrini muhasara altına almıştır. Fakat Müslümanlar şehri fethedemedikleri gibi, burada Fransız ordusuna mağlup olmuşlardır. Ordunun komutanı Sehm'in de öldüğü çarpışmalarda komutanlar arasında yer

---

569 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 314-315; Taberî, *Tarih*, VI, 616; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 184.

570 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 329.

571 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 258; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 313; İbn Tagriberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, I, 312-319; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 47-50; Yezid b. Abdülmelik hakkında bk. Fidan, M. Akif, *Emevî Halîfelerinden Yezid b. Abdülmelik ve Dönemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara ÜSBE, Ankara 2000.

alan Abdurrahman el-Gafikî'nin başarılı bir ricat hareketiyle ordunun tamamı yok olmaktan kurtulmuştur.[572]

VII. ISLAHAT VE SİYASÎ RESTORASYON: HİŞAM B. ABDÜLMELİK

Hişam b. Abdülmelik, Muaviye b. Ebû Süfyân ve Abdülmelik b. Mervan ile beraber en uzun süre devlet başkanlığı yapan Emevî halîfelerindendir. Onun dönemi, Emevîler'de iç karışıklıkların sosyal hayata hâkim olduğu sürece tekabül eder. Zira bu dönemde mevâlîye karşı Arapçılık anlayışı etkinlik göstermeye başlamış, aynı anda Arap kabileleri arasında da Kelbîlik-Kaysîlik mücadelesi hız kazanmıştır. Ayrıca Şiî ayaklanmaları ve Abbâsî propagandacılarının yoğun faaliyetleri ile nihayet Hâricîlerin yıkıcı isyanları toplum bütünlüğünü tehlikeye düşürdüğü gibi, yönetim halk ilişkilerini de derinden yaralamıştır. Dolayısıyla Hişam'ın devlet başkanlığı süreci bütün bu olumsuzlukları dondurma, mümkünse tedavi etme, devlet içinde bozulmuş olan dengeleri yeniden sağlama girişimleriyle tamamlanmıştır. Halîfe bunu gerçekleştirmek için ilk olarak iktidar mücadelelerinin merkezi olan başkent Dımaşk'ı terk ederek Rusâfe'yi[573] yeni yönetimin merkezi haline getirmiştir.[574]

A. HİŞAM B. ABDÜLMELİK'İN YÖNETİM ANLAYIŞI

Hişam b. Abdülmelik'in hilâfete geldiği dönem (H.105/M.724), Emevîler devletinde Yemenîler ile Mudarîlerin kabile re-

---

572 bk. Sûfî, Hâlid, *Tarihu'l-Arab fî Endelüs* I, 212 vd.; Munis, Huseyn, *Fethu'l-Endelüs,* s. 242-305; Vekîl, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb,* I, 519-543. Bu konuda ayrıca bk. Işş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye,* s. 278-283.

573 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân,* III, 47-48.

574 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 247; Taberî, *Tarih,* VII, 206-207; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 255.

kabetlerinin had safhaya çıktığı bir zamana tesadüf eder.[575] Zira devlet, Süleyman b. Abdülmelik'in hilâfetinde Yemenî, Yezid b. Abdülmelik döneminde ise Kaysî öncelikli siyasetle yönetilmiş, zamanla bürokratların büyük bir kısmı politize olmuş, bunun sonucunda Emevî saltanatı asıl kurucu unsurları olan iki Arap soyuyla da sorunlu hale gelmiştir. Dolayısıyla Hişam, devlet başkanlığı sürecini Kaysî-Kelbî aşırı uçlarında dolaşan Emevî siyasetini merkeze çekme, Araplar arasında denge politikası sağlama ve bütün bunların sonucunda da yönetime yeniden toplumsal meşruiyet kazandırma çabalarıyla geçirmiştir.[576] Yıllara dayanan düşmanlığı tamamen ortadan kaldırmak, Kelbî ve Kaysîleri bir araya getirmek artık neredeyse mümkün olmadığı için, halîfe bunun yerine yönetimi Kelbî veya Kaysî asabiyetine eşit uzaklıkta olacak şekilde dengede tutmaya çalışmış, idareyi en azından kabile politikalarının uygulayıcısı olmaktan çıkarmayı hedeflemiştir. Ancak yine de gerek Irak-Horasan hattında, gerek Şam-Cezîre bölgesinde gerekse Kuzey Afrika-Endülüs coğrafyasında kabile çekişmeleri ve çatışmalarının önüne geçememiştir.[577]

Hişam'ın kabileler arasında denge sağlama siyasetinin ilk adımı, selefi Yezid b. Abdülmelik'in devlet başkanlığı döneminde Irak genel valiliğine getirilmiş olan ve Yemenîlere yaptığı baskılarla onların devlete düşman haline gelmelerine sebebiyet veren Kaysî vali Ömer b. Hübeyre'yi (H.105/M.724) yılında azlede-

---

575 Atvan, Hüseyin, *el-Emevîyyûn*, s. 193.

576 Atvan, Hüseyin, *el-Emevîyyûn*, s. 195.

577 Bu konuda geniş bilgi için bk. Apak, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, İstanbul 2004, s. 237-261; Avdât, Ahmet Abdullah, "el-Âsabiyyetü'l-Kabaliyye fi'l-Irak fî ahdi Halîfe Hişam b. Abdülmelik, Abhâsü'l-Yermuk", *Silsiletü'l-Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctima'ıyye*, c. XIX, sy. 3/b, Amman 2003, s. 1511-1556. Ayrıca bk. Kurt, Hasan, "Süfyanî Emevîleri Sonrasında Horasan ve Mâverâüher'de İç Mücadeleler", *Ankara ÜİFD*, sy. 42, Ankara 2001, s. 247-304.

rek yerine Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi görevlendirmek oldu. Kendilerini bölgenin hâkimi olarak gören ve Yezid b. Abdülmelik zamanında iyice şımaran Kayslılar bu karardan hiç memnun olmadılar.[578] Ancak halîfe onların rahatsızlıklarını dikkate almamış, üstelik bundan bir yıl sonra da Hâlid'in kardeşi Esed b. Abdullah'ı Horasan idaresine getirmiştir.[579] Hâlid ve Esed kardeşlerin Adnânî sayılan, ancak o dönem siyasetinde iddiasız bir kabile olan Becîle'ye mensup olmaları, Hişam'a Irak siyasetini Kaysî renkten belli oranda kurtararak daha merkeze çekme imkânı vermiştir. Adnânî asıllı kabul edilmesine rağmen, Becîle'nin uzun asırlar Yemen'de yaşaması (hatta bundan dolayı bazı kaynaklar Becîle'yi Becîle b. Enbâr b. Eraş b. Amr b. Gavs b. Nebt b. Mâlik el-Kehlânî şeklindeki bir soy silsilesiyle Kahtân'a bağlarlar[580]) sebebiyle, Irak ve Horasan'daki Yemenîler de Hişam'ın valisi Hâlid'e sempati duymuşlardır. Bu uygulamasıyla halîfe, Irak'ta sırasıyla bir Kelbî-bir Kaysî vali şeklindeki fâsit daireyi kırmış ve fanatik Kaysîlikten, Yemenîlerin de itiraz etmeyecekleri mutedil Kaysîliğe geçişi sağlayarak bölgedeki kabile ateşini nisbeten düşürmüştür.[581] Vali tayininde hassas davranılması sebebiyle Hâlid b. Abdullah'ın

---

578 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 316; Taberî, *Tarih*, VII, 26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 192. Hâlid, daha önce Velid b. Abdülmelik tarafından H. 89 (M. 707) yılında Hicaz valiliğine getirilmişti. (Taberî, *Tarih*, VI, 440, 444; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 110). Süleyman b. Abdülmelik ise H. 96 (M. 714) yılında onu azletmiştir. (Taberî, *Tarih*, VI, 522).

579 Belâzürî, *Futûh*, s. 601; Taberî, *Tarih*, VII, 37-39; İbn Âsem, *Kitâbu'l-Futûh*, I-IV, Beyrut 1986, IV, 264; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 195-196.

580 bk. Fayda, Mustafa, *"Becile"*, *DİA*, V, 278; Algül, Hüseyin, *"Has'am"*, *DİA*, XIV, 281.

581 "Hişam, Irak için Hâlid b. Abdullah'ın şahsında büyük selefleri Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc değerinde bir vali bulmak bahtiyarlığını elde etti. Hâlid ehemmiyetsiz bir kabileye mensup olduğundan partilerin fevkinde kalabildiği için Kays kabileleri arasındaki karıştırıcıları dizgin altına almaya muvaffak oldu". (Brockelmann, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 88).

valiliği döneminde Irak ve Horasan'da 15 yıl (H.105-120/ M.724-738) boyunca önemli bir problem yaşanmamıştır. Üstelik gerek Behlûl b. Bişr ve Vezîr es-Sahtiyânî'nin başlattıkları Hâricî isyanları, gerekse Muğîre b. Sa'îd'in öncülük ettiği Şiî hareket etkisiz hale getirilmiştir.[582] Ancak yine de Hişam'ın devlet başkanlığı döneminde Irak-Horasan hattında, Şam-Cezîre bölgesinde ve Kuzey Afrika-Endülüs coğrafyasında kabile çekişmelerini tamamen engellemek mümkün olmamıştır.[583]

Hişam b. Abdülmelik, yönetimde takip etmeye çalıştığı denge politikasının diğer bir adımı olarak Hicaz yönetimini (aynen Muaviye ve Abdülmelik gibi) Kureyşlilere bırakmayı tercih etmiş, buraya İbrahim b. Hişam el-Mahzumî'yi tayin etmiştir.[584] Halîfe, Ermeniye-Azerbaycan valiliğini üstlenen Mervan b. Muhammed'in[585] dışında Mervanî soyunu siyasî görevlerden ziyâde askerî faaliyetlerde istihdam etmiştir.[586] Hişam'ın kabileciliği dengeleme siyaseti takip etmesi toplumun tansiyonunu düşürmüş, bu durum idarenin kamuoyu desteği ve buna bağlı gücünün daha da artmasına vesile olmuştur.

---

582 Hâlid b. Abdullah el-Kasrî ve siyasî hayattaki faaliyetleri hakkında bk. Enginar, Mahmut, *Hâlid b. Abdullah el-Kasrî*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 2006; Gömbeyaz, Melek Yılmaz, "Bir Emevî Valisi: Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, *İSTEM*, yıl. 4, sy. 8, Konya 2006, s. 237-254. Ayrıca bk. Atçeken, İ. Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara 2001, s. 63; Özaydın, Abdülkerim, *"Hâlid b. Abdullah"*, *DİA*, XV, 282.

583 Bu konuda geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Apak, Adem, *Asabiyet*, s. 237-261.

584 Taberî, *Tarih*, VII, 29.

585 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 318; Taberî, *Tarih*, VII, 107.

586 Mesleme b. Adülmelik, Muaviye b. Hişam, Muhammed b. Abdülmelik, Süleyman b. Hişam gibi şahısları özellikle Rum seferlerine göndermiştir. (Taberî, *Tarih*, VII, 43, 88, 107; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 239. (Hişam'ın idarecileri ve komutanlarının listesi için bk. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 328-329).

Hişam tarafından Irak valiliğine getirilen Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, kendisinden beklendiği gibi tarafsız bir yönetim sergilemeye çalıştı. Ancak Irak-Horasan hattında çoğunluğu ellerinde bulunduran ve yönetimde kendilerini asıl hak sahibi gören Kayslılar ondan yine razı değillerdi. Nihayet valiliğinin 15. yılının sonunda yönetime muhalif olanları bir araya getirerek Yemenlilere meylettiği suçlamasıyla Hâlid'i halîfeye şikâyet ettiler. Kaysîlerin aşırı baskısı karşısında halîfe Hicretin 120. (M.738) yılında valisini görevden almak zorunda kaldı.[587] Zira ülkenin doğusuna Kayslılar hâkimdi ve Emevîlerin sadece Yemenîlere dayanarak ülkenin bu bölgesini kontrol altında tutması mümkün değildi. Bu sebeple Halid'in yerine Ömer b. Hübeyre gibi aşırı Kaysî olan ve eski Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'un amcasının oğlu[588] Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'yi tayin etti. (H.120/M.738).[589] Daha önce Yemen'de valilik yapan Yûsuf'un, hilâfetten sonraki en önemli icraat makamı kabul edilen Irak valiliğine tayin edilmesiyle yönetime küskün olan Kaysîlerin gönlü alınmıştır.[590] Hişam aynı yıl yine Kays kabilesine mensup Nasr b. Seyyar'ı Horasan'ın yönetimine getirmiştir.[591] Ancak Nasr, fanatik Kaysî bir politikacı değildi. Üstelik Kuzey Arabistan asıllı olmasına rağmen, Mudarîlerin Kays-ı Aylan'dan değil, İlyas'a bağlı Kinâne kabilesinden gelmesi[592] onu aşırı Kaysî olma ithamın-

---

587 Taberî, *Tarih*, VII, 232-234, 254-261; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 325.

588 Belâzürî, *Futûh*, s. 395.

589 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 275; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 317; Taberî, *Tarih*, VII, 142-154; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 235-236.

590 Aycan, İrfan, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, s. 316.

591 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 313-314; Taberî, *Tarih*, VII, 154-159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 238-239.

592 İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, Beyrut 1998, s. 479-480; Belâzürî, *Ensâb*, I, 37-38.

dan kurtarmıştır. Nasr'ın, Mudarî düşmanlığıyla suçlanan selefi Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin emri altında Belh'i idare etmesi, onun Yemenliler tarafından da tercih edilmesine vesile olmuştur. Nihayet annesinin Rebîa soyuna bağlı Tağlib kabilesine mensubiyeti, Nasr'ın Rebîalılar'ca da benimsenmesini temin etmiştir.[593] Hişam b. Abdülmelik bu tayinle, Horasan'da fanatik Yemenî, ardından Kaysî vali tayin etmek yerine orta yol bularak, her iki tarafın da razı olabileceği bir idareci tercihinde bulunmuş, bu şekilde Horasan'da Kaysî-Yemenî çatışmasını engellemeye çalışmıştır.[594] Halîfenin bu tayinle Hâlid b. Abdullah'ın Irak'ta elde ettiği başarıyı, Nasr b. Seyyar ile Horasan'da sağlamak istediği anlaşılır. Emevîlerin son Horasan valisi olan Nasr'ın tüm karışıklık ve çekişmelere rağmen bölgeyi başarıyla idare etmesi, Hişam'ın tercihindeki isabeti gösterir.[595]

Hişam b. Abdülmelik sadece Irak ve Horasan'da değil, ülkenin batı bölgesini teşkil eden Mağrib'de de doğal olarak bölgenin nüfus çoğunluğunu ellerinde bulunduran Kaysîler lehine politika takip etti. Bu amaçla Yemenîleri önceleyen bir yönetim sergileyen Ifrikıye valisi Bişr b. Safvan el-Kelbî'nin (H.109/M.727) yılında ölümünden sonra bölge valiliğine Kaysî Ubeyde (Ubeydullah) b. Abdurrahman es-Sülemî'yi getirdi.[596] Kavmiyetçi bir idarî anlayış benimseyen Ubeyde b. Abdurrahman daha göreve gelir gelmez, önceki vali Bişr b. Safvân'ın tayin ettiği Güney Arabistan kökenli bütün bürokratları azletmiş, üstelik onları tutuklayarak

593 Taberî, *Tarih*, VII, 154.

594 Atvan, Hüseyin, *el-Emevîyyûn*, s. 195-196.

595 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 243-245; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 326.

596 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 216; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 201; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 50.

işkenceye tabi tutmuş[597], yerlerine de Kayslıları getirmiştir.[598] Hem Kelbîlere, hem de mevâlîye zulmetmesi sebebiyle Hişam tarafından görevden alınan Ubeyde'nin yerine Ifrikıye valiliğine Ubeydullah b. Habbâb tayin edilmiştir.[599] O da ırkçı politika takip etmede selefinden aşağı kalmamış, bir taraftan 5 bin Kaysî aileyi yerleştirmek suretiyle bölgede Kuzey Arabistan menşeli nüfusunu artırırken[600], diğer taraftan da hem Kelbîleri hem de ülkenin yerli halkı Berberîleri yönetime düşman hale getirecek kabilevî politikalar takip etmiştir. Onun icraatı sonucunda bölgede pek çok ayaklanma meydana gelmiştir. Irak bölgesinde şiddetli takibata uğrayan Hâricîlerin Kuzey Afrika'ya gelmesiyle birlikte Berberî isyanları dinî bir veche de kazanmış, bunun sonucunda bölge önemli bir Hâricîlik merkezi haline gelmiştir. Araplar tarafından dışlanan Berberîler arasında eşitlik, adalet ve kardeşlik gibi değerleri propaganda aracı olarak kullanan Hâricîler burada önemli derecede destek kazanmışlardır. Neticede Berberîler arasında millî hislerle dinî hisler birleşip etkili bir isyan sebebine dönüşmüştür.[601]

Hişam'ın, hilâfetinin özellikle ikinci döneminde Kaysî asabiyetini teskin amacıyla yaptığı anlaşılan tayinler, ülkede Mudarî kabilelerinin etkinliğinin iyice artmasına sebep olmuştur. Ancak

---

597 Vekîl, Muhammed Seyyid, *el-Emevîyyûn*, II, 91-92.

598 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 216-217; Sa'd Zağlul, *Tarihu'l-Mağrib*, I, 273-275. Vali Endülüs'e önce Osman b. Ebî Nisâ'yı (H.110/M.728) ardından da Huzeyfe b. Ahvas el-Kaysî'yi (H.111/M.729) tayin etmiştir. (Vekîl, *el-Emevîyyûn*, II, 91).

599 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 217; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 324; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 51.

600 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 143.

601 Munis, *Fethü'l-Endelüs*, s. 162. Bu isyanlar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s. 196-202.

onları memnun eden uygulamalar, yönetimi sıkıntıya sokan iki büyük isyanın en önemli nedenleri arasında yer almıştır. Bunlardan birincisi Hâlid b. Abdullah'ın yerine vali tayin edilen Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'nin valiliği döneminde Zeyd b. Ali liderliğinde (H.121-122/M.738-739) yılında gerçekleşen Şiî isyanıdır. Bu hareketin ortaya çıkmasında Müslümanları yönetmenin sadece Hz. Ali evladına ait olduğu şeklindeki Şiî inancı kadar, Irak'ta devlet adına Kaysî politika takip eden Yûsuf b. Ömer'in uygulamalarının da sebep olduğu aşikârdır. Nitekim yönetimin baskılarından bunalan Yemen menşeli kabileler Zeyd b. Ali'yi sürekli olarak devlete karşı isyana teşvik etmişlerdir. Sonunda hareketi başlatan Zeyd b. Ali de dedeleri gibi Iraklıların vefasızlığının kurbanı olmuş, üstelik daha hareket başlatılmadan yapılan devlet müdahalesiyle öldürülmüştür. Bu hadise o dönemin İslâm toplumunda ikinci bir Hz. Hüseyin vakası olarak değerlendirilmiştir. Tarih kaynaklarında Emevîler devletinin yıkılış sebepleri arasında bu olaya da atıf yapılır.[602]

Hişam b. Abdülmelik, yönetimi esnasında sadece siyasî tedbirlerle yetinmemiş, ekonomik kararlarla da ülkenin iktisadî hayatını düzenlemeye çalışmıştır. Bunu gerçekleştirmek için sıkı para politikası uygulaması, onun halk ve bürokratlar tarafından cimri olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur.[603] Hişam döne-

---

602 Dineverî, *Ahbâru't-Tıvâl*, s. 316; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 325-327; Taberî, *Tarih*, VII, 160-173, 180-191; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 482-488; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 217-218; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 240-342, 245-248; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 329-331. Bu isyan ve sonuçları hakkında bk. Hasan, Naci, *Sevratü Zeyd b. Ali*, Necef 1966; Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, s. 334-337; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 67-90.; Gündüz, Eren, Zeyd b. Ali Hayatı ve Eserleri, İstanbul 2008, s.102-116.

603 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 328; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 222-223; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 255. Ayrıca bk. Atçeken, İsmail Hakkı, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 239-244.

minde uygulanan malî disiplin, devletin artan harcamalarına yeniden kaynak temin etme amacıyla daha önceden azaltılmış olan mevâlî üzerindeki vergilerin artırılması sonucunu getirmiş[604], bu da özellikle gayr-ı Arap unsurların yönetime karşı çıkmasına sebep olmuştur. Üstelik Ömer b. Abdülaziz zamanında üzerlerindeki maddî yüklerin azaltılması sebebiyle Müslüman olduklarını ilân eden Sind melikleri Hişam zamanında vergi sistemi tekrar eski hale getirilince İslâm'ı terk etmişlerdir.[605] Mevâlî kendilerine yapılan uygulamadan dolayı dinini terk edip devlete küsmekle kalmamış, geniş çaplı ayaklanmalar da başlatmıştır. [606] İsyanlarda başı çekenler ise Emevîlerin en son tebaası durumunda olan Kuzey Afrika'daki Berberîlerdir. Bu dönemde mevâlîye yapılan haksız muameleler gerekçesiyle benzer şekilde Mâverâünnehr'de yaşayan Türkler ve onların müttefikleri de ayaklanmıştır. Emevî topraklarının doğusundaki isyanın lideri Seyhun nehri civarındaki bölgeleri kontrol altına alan Hâris b. Süreyc'tir. Bölgedeki Mürcie mezhebinin silahlı propagandistlerinden olan Hâris, hareketine dinî bir renk vermek için kendisini mehdî ilan etmiş ve baskı altında olanları zulmünden kurtarmak amacıyla kendisinin Allah tarafından gönderildiği iddiasını yaymıştır. Müslüman olmalarına rağmen kendilerinden gayr-i müslimler gibi vergi alınan mevâlîden büyük destek alan Hâris b.

---

604 Meselâ Kıbrıslılar üzerine Abdülmelik tarafından yüklenen bin dinarlık fazla vergi, Ömer b. Abdülaziz zamanında kaldırılmışken, Hişam eski uygulamayı yeniden başlatmıştır. Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 210-211.

605 İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, II, 202; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 160. Bu konuda örnekler için bk. Atçeken, İsmail Hakkı, "Ömer b. Abdülaziz Devri Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevâlî Politikaları", *Selçuk ÜİFD*, sy. 8, Konya 2002/Bahar, s. 69-88.

606 Taberî, *Tarih*, VII, 200-206. Hişam b. Abdülmelik'in maliye politikaları hakkında bk. Atçeken, İsmail Hakkı, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 201-215.

Süreyc'in isyan girişimine yönetim muhalifi Arapların da destek verdikleri görülür.[607]

Mâverâünnehr'de başlayan sonra da Horasan'a yayılan bu isyan, olayların önünü alamayan vali Âsım b. Abdullah'ın azledilmesine sebep oldu. Hişam, onun yerine Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin kardeşi Esed b. Abdullah'ı tayin etti.[608] Yeni Horasan valisi gerçekleştirdiği seferler sonucunda isyancıları önce Toharistan'da durdurdu, ardından da Mâverâünnehr'e kadar sürmeyi başardı.[609] Esed'den sonra Horasan valiliği görevini üstlenen Nasr b. Seyyar ise isyancıları etkisiz hale getirerek Emevîlerin son kez Mâverâünnehr'de hâkimiyet kurmalarını sağladı.[610]

Hişam'ın halîfeliği döneminde daha öncekilere göre etkisi azalmakla birlikte Hâricî isyanları da gerçekleşmiştir. Bunların yoğunlaştığı tarih ise Hicretin 119. (M.736-737) yılıdır. Bunlardan ilki Küsâre lakaplı Behlûl b. Bişr'in başlattığı harekettir. Kûfe'de patlak veren bu isyan, Irak, Cezîre ve Şam ordularının bir araya gelmesiyle bastırılabilmiş, harekete katılanların tamamı öldürülmüştür. Bunun akabinde Hire'de Vezîr es-Sahtiyânî ile Hubel[611]

---

607 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 272; Taberî, *Tarih* VII, 96-99, 330-340; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 292-294. Hâris b. Süreyc isyanı hakkındaki değerlendirmeler için bk. Vloten, Gerlof Van, *Araştırmalar*, s. 40-45; Hişam dönemi isyan hareketleri hakkında geniş bilgi için bk. Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, 90-131; Aksu, Ali, *Mervan b. Muhammed ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk ÜSBE, Sivas 1998, s. 129-135.

608 Belâzürî, *Futûh*, s. 601; Taberî, *Tarih*, VII, 99-109; İbn Âsem, *Futûh*, IV, 264; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 219-220.

609 Taberî, *Tarih*, VII, 113-128.

610 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 323-329, 331-335; Taberî, *Tarih*, VII, 109-111, 260-271, 293-295, 309-311, 330-344; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 218-219, 302-304.

611 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 214.

bölgesinde Sahârî b. Şebîb b. Yezid liderliğinde yönetime karşı girişilen ayaklanmalar çetin savaşlardan sonra etkisiz hale getirilebilmiştir.[612]

B. HİŞAM B. ABDÜLMELİK'İN DIŞ POLİTİKASI

1. Mâverâünnehr

Hişam b. Abdülmelik'in 20 yıl süren halîfeliği dönemindeki dış ilişkiler geleneksel Emevî fetih politikasının tipik örneklerini verir. Dolayısıyla onun zamanında da Mâverâünnehr, Kafkasya–Anadolu hattında ve Endülüs'te askerî hareketlilik yaşanmıştır.

Hişam'ın göreve geldiği yılda Horasan valisi Müslim b. Sa'îd el-Kilâbî, 105 (723-724) Taşkent üzerine yürümüş, ancak Türkeş Hakanı Su-lu'nun karşı saldırıya geçtiğini haber alınca geri çekilmiştir. Müslim'in ordusu çekilirken Fergâna ve Şaş bölgesinde ağır kayıplar vererek Hocend'e sığınmak zorunda kalmıştı.[613] Bu mağlubiyet Mâverâünnehr üzerindeki Arap hâkimiyetini derinden sarsmıştır. Nitekim bu tarihten sonra bölgedeki psikolojik ve askerî üstünlük Türklerin eline geçmeye başlamıştır. Buna karşılık Araplar ise ellerindeki şehirleri kaybetme telaşına düşmüşlerdir.

Hişam b. Abdülmelik döneminin ilk yıllarında Mâverâünnehr bölgesindeki güç dengesi Türkler lehineydi. Nitekim Horasan valisi Esed b. Abdullah, Toharistan seferinden eli boş döndükten sonra Huttel'de[614] Türkler tarafından mağlup

---

612 Taberî, *Tarih*, VII, 130-135, 137-139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 231-233. Hişam'ın yönetim anlayışı hakkında bk. Işş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, s. 283-300.

613 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 601; Taberî, *Tarih*, VII, 21, 32-35; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 193, 194-195.

614 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 346-347.

edilmişti. Daha sonra gerçekleştirilen Arap hücumlarından da herhangi bir netice alınamadı.[615] Mâverâünnehr'de Arap etkisinin azalması bölgede bulunan diğer Türk topluluklarını bağımsız hareket etme hususunda cesaretlendirdi. Neticede Arap yönetimine karşı Buhara merkezli büyük bir isyan başlatıldı. Hicretin 109. (M.727-728) yılında meydana gelen bu hadisede Arap orduları Ceyhun kıyısında Türkler karşısında zor durumda kaldılar. Buhara yolu üzerinde Beykend müttefik Türk ordularının hücumuna uğradı. Bu saldırı ancak Cüneyd b. Abdurrahman komutasında merkezden gelen kuvvetlerin desteğiyle engellenebildi. Cüneyd idaresindeki Araplar (H.111/M.729) yılı sonlarına doğru Buhara'da tekrar kontrolü sağladılar.[616] Buhara'yı Türklerin hücumundan kurtaran Cüneyd, Hicretin 112. (M.730) yılında Semerkand'ın Türk Hakanı tarafından kuşatıldığı haberini alınca buraya yürüdü. Muhasaracı Türkler, Arapların şiddetli direnişi karşısında muhasarayı kaldırarak Buhara'ya doğru harekete geçtiler. Bunun üzerine onları takiben Buhara'ya dönen Arap orduları Hakan'ı çekilmeye zorladılar.[617] Bu şekilde Mâverâünnehr'de Türklerle Araplar arasında sonuçsuz ve karşılıklı yıpratıcı savaşlar (H.112/M.730) yılından (H.120/M.738) yılına kadar devam etti.[618]

---

615 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 601-602; Taberî, *Tarih*, VII, 43-45; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 198-199.

616 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 316-317; Taberî, *Tarih*, VII, 60-69.

617 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 270; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 308-309; Taberî, *Tarih*, VII, 71-88; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 153-154, 192, İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 303.

618 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 268; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 603-604; Taberî, *Tarih*, VII, 93-107, 135-137; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 208-214, 226-230. Emevîler döneminde Türk-Arap münasebetleri için bk. Aycan, İrfan, "Emevîler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, IV, 320.

Hişam b. Abdülmelik'in halifeliğinin son yıllarına doğru Mâverâünnehr'deki Arap-Türk mücadelesinde üstünlük yeniden Araplara geçmeye başladı. Bunda en büyük pay sahibi ise Emevîlerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyar'dır. Vali bu başarısını askerî zaferlerden ziyâde barışçı ve bölgenin farklı etnik unsurlarına saygı gösterme esasına dayalı ince siyasetine borçludur. Nitekim Nasr, fethedilen topraklarda yaşayan bölge halklarına iyi davranmış, daha önce yüklenen harac miktarını azaltmak suretiyle onların rıza ve desteğini kazanmıştır.[619] Eyalette toplumsal birliği temin ettikten sonra da askerî seferler gerçekleştirmiştir. Sonuçta Mâverâünnehr bölgesinin önemli merkezi Semerkand'ı tamamen kontrol altına almış, (H.122/M.740) yılında Şaş üzerine yürüyerek bölgenin hâkimi Kursul'u etkisiz hale getirmiştir. Daha sonra da Fergâna vadisindeki yerel idarecilerle barış imzalamıştır.[620] Hulasâ, Nasr b. Seyyar'ın Horasan valiliği esnasında Emevîler, bölgede son kez istikrar dönemini yaşamıştır. Ancak yakın zamanda gerçekleşecek olan Abbâsî ihtilâli, bu yalancı baharı çok kısa süre içinde sona erdirecektir.[621]

2. Kafkasya

Hişam b. Abdülmelik döneminde Kafkasya cephesinde yoğun mücadeleler gerçekleşmiştir. Hatta bu dönem zarfında yakın komşuları arasında Emevî devletini en fazla tehdit ve meşgul edenlerin Kafkasya halkları olduğunu söylemek mümkündür. Bu sebepledir ki, halîfe göreve geldiği andan itibaren bölgenin gü-

---

619 İbn Âsem, *Futûh*, IV, 312.

620 Taberî, *Tarih*, VII, 173-180, 192; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 214-215. Ayrıca bk. Atçeken, İsmail Hakkı, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 160-163.

621 Hişam döneminde Mâverâünnehr bölgesindeki siyasî gelişmeler hakkında bk. Mubarekburi, Ebu'l-Meâlî, *el-İkdüs's-Semîn fî Futûhi'l-Hind*, s. 249- 272; Akyürek, Yunus, *Mâverâünnehr*, s. 47-60.

venliği üzerinde hassasiyetle durmuştur. Nitekim Hicretin 106. (M.724-752) yılında halîfe, Haccâc b. Abdülmelik'i Lân üzerine göndermiş, düzenlenen sefer neticesinde cizye karşılığında bölge halkıyla barış antlaşması yapılmıştır.[622] Bu hadiseden bir yıl sonra (H.107/M.725-726) Ermeniye valisi Cerrah b. Abdullah'a Hazarlarla mücadele emri verilmiştir. Ordusuyla bölgeye hareket eden vali beklediği neticeyi elde edemedi. Zira hem coğrafî şartların Araplar aleyhine olması, hem de Hazarların bölgedeki bütün müttefiklerle birlikte savunma yapmaları Müslüman orduların ilerlemesini engellemiştir. Halîfe Hişam bu gelişme üzerine başarısız gördüğü Cerrah'ı azlederek Kafkas ordularının başına kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i getirmiştir.[623] Mesleme (H.108/M.726-727)[624], (H.109/M.727-728)[625] ve (H.110/M.728-729) yıllarında peş peşe Hazar seferleri gerçekleştirmiş, son harekâtında Hazar Hakanı'nı mağlup ederek Lân[626] şehrini ele geçirmiştir.[627]

Hazarlar Hicretin 111. (M. 729-730) yılında Azerbaycan topraklarına saldırı düzenlediler. Hâris b. Amr komutasındaki ordular onları geri püskürttü. Halîfe bu yıl içinde Mesleme'yi azlederek Cerrah b. Abdullah'ı tekrar Ermeniya ve Azerbaycan valiliğine getirdi.[628] Cerrah bu ikinci valiliği sırasında Hazarlar üzerine çıktı-

---

622 Taberî, *Tarih*, VII, 29; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 112.

623 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 263-264; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 328-329; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 198.

624 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 141.

625 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 395; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 145.

626 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, 8-9.

627 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 266, 268; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 328-329; Taberî, *Tarih*, VII, 54; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 205; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 259.

628 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 267 ; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 329; Taberî, *Tarih*, VII, 67; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 143.

ğı seferde Tiflis[629] üzerinden Belencer'e ulaşıp Hazarların başşehri el-Beyzâ'yı[630] zapta muvaffak oldu. Başkentlerine yapılan bu hücumu karşılıksız bırakmak istemeyen Hazarlar, bir yıl sonra karşı harekete geçerek Arapları geri çekilmeye zorladılar. Bu çarpışmalar esnasında Cerrah b. Abdullah şehit oldu.[631] Kafkas milletleri bunun ardından Emevî devletinin kuzey sınırlarını tehdit etmeye başladılar. Hişam b. Abdülmelik bunu bertaraf edebilmek için daha önce de Hazar coğrafyasında başarılı seferler yapmış olan Sa'îd b. Amr el-Haraşî'yi bölgeye gönderdi. Düzenlediği sefer sonucunda işgal edilen beldeleri tek tek geri alan Sa'îd, daha da ilerleyerek Versan şehrini muhasara etti. Ardından da Berzend[632] ve Beylakan'da[633] karşısına çıkan Hazar ordularını mağlup etti. Ancak bu başarısına rağmen Hişam onu azlederek görevi eski vali Mesleme b. Abdülmelik'e verdi.[634]

Hicretin 113.(M.731-732) yılında Hazarlar üzerine yeni bir sefer düzenlemeye karar veren Mesleme b. Abdülmelik, Belencer'e kadar ilerleyerek burada karşılaştığı Hazar kuvvetlerini mağlup etti. Gelişmeler üzerine komşu hükümdarlardan destek alan Hazar Hakanı müttefik birliklerle karşı hücuma geçince Müslümanlar Derbend'e çekilmek zorunda kaldılar.[635]

---

629 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 35-37.

630 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 529-531.

631 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 267; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 289-290; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 329; Taberî, *Tarih*, VII, 70; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 153; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,206-208; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 303.

632 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 382.

633 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 553.

634 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 268-269; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 290-291; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 317-318; Taberî, *Tarih*, VII, 70-71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 208.

635 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 270; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 291-292; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 318; Taberî, *Tarih*, VII, 88; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 157; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 214.

Mesleme'nin bu tavrıyla Hazarlar'dan çekindiğini düşünen halîfe, onu valilikten azlederek yerine Mervan b. Muhammed'i getirdi.[636] Hicretin 114.(M.732-733) yılında Kafkasya bölgesine ilk seferini düzenleyen Mervan b. Muhammed, Suriye, Irak ve el-Cezîre Müslümanlarından oluşan bir orduyla kuzeye doğru harekete geçti. Yol üzerinde bulunan bazı küçük yerleşim birimlerini kontrol altına aldı.[637] Buradan geri dönen vali iki yıl sonra aynı bölgeye yeni seferler başlattı.[638] Onun en başarılı askerî harekâtı (H.119/M.737) yılında gerçekleşti: Büyük bir orduyla kuzeye doğru harekete geçen Mervan ilk karşılaştığı Hazar öncü birliklerini mağlup ettikten sonra başşehir Beyzâ üzerine yürüyerek muhasara altına aldı. Hazar Hakanı'nın gönderdiği yaklaşık 40 bin kişilik ordu da şehrin önünde mağlup edildi. Bu gelişme üzerine Hakan Müslümanlardan barış istemek zorunda kaldı. Mervan da ancak Hakan'ın müslüman olmayı kabul etmesi durumunda barış antlaşmasına razı olacağını bildirdi. Teklif kabul edilince barış yapıldı. Bu şekilde Hazarlar, Araplar karşısında uzun süre devam ettirdikleri mücadeleyi kaybetmiş oldular. Mervan b. Muhammed bundan sonra Hazar topraklarına karşı akınları bir kaç yıl daha devam ettirdi. Hazarlar artık önceki gibi mukavemet gösteremediler.[639] Hicretin 121. (M.738-739) yılında Kafkasya üzerine daha büyük bir hücum gerçekleştirildi. Mervan b. Muhammed burada pek çok kaleyi ele geçirip halkı cizyeye bağladı.[640]

---

636 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 271; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 318; Taberî, *Tarih*, VII, 90, 107; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 159; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 215-216.

637 Belâzurî, s. 207; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 177-178.

638 Taberî, *Tarih*, VII, 99, 139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 195.

639 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 292-293. Mervan'ın Hazar seferi hakkıda bk. Aksu, Ali, *Mervan b. Muhammed*, s. 53-60.

640 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 277; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 291; Taberî, *Tarih*, VII, 160; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 207; Ebu'l-Ferec, Gregory, *Ebu'l-*

3. Anadolu

Hişam b. Abdülmelik döneminde Kafkasya'ya paralel olarak Anadolu'yu hedef alan askerî faaliyetler de gerçekleştirildi. Hazarlara benzer şekilde Bizans orduları da Emevîlerin iç karışıklıklarından istifadeyle Müslümanların yaşadıkları sınır bölgelerine taciz saldırıları düzenliyorlardı. Bunun üzerine Hişam b. Abdülmelik göreve gelmesinin ikinci yılında (H.107/M.725-726) Bizans'a karşı seferler gerçekleştirmeye karar verdi. İlk olarak oğlu Muaviye b. Hişam, Meymûn b. Mihrân ve Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki ordular Anadolu topraklarına girdiler.[641] Ertesi yıl Mesleme b. Abdülmelik Kayseri'yi ele geçirirken, İbrahim b. Hişam önemli bir Rum kalesini fethetti.[642] Daha sonra Müslüman ordular Anadolu'da Konya, Kemah, Kayseri, Malatya, Niksar, Çankırı ve Ankara'ya kadar ulaşan seferler tertip ettiler. Hişam ele geçirilen bazı Anadolu şehirlerine küçük çaplı da olsa Arap ailelerini yerleştirmek suretiyle bölgede İslâmlaşma faaliyetini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu dönemde Kıbrıs adasına da akınlar yapılmıştır.[643] Bizans'ın merkezi İstanbul'a ise her-

---

Ferec Tarihi I, s. 195-196. Ayrıca bk. Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 165-176. Bu konuda ayrıca bk. Dakûkî, Hüseyin Ali, "Emevî Hilâfeti Devrinde Araplar ve Hazarlar", (çev. M. Faruk Toprak), *Türk Kültürü Araştırmaları*, c.XXV/2, Ankara 1987, s. 94-104; Özaydın, Abdülkerim, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Türkler*, IV, 244-245; Aycan, İrfan, "Emevîler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, IV, 321.

641 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 264; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 328-329; Taberî, *Tarih*, VII, 40; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 117.

642 Taberî, *Tarih*, VII, 43; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 256.

643 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 328-329; Taberî, *Tarih*, VII, 40, 43, 46, 54, 67, 88, 90, 92-93, 99, 113, 139; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 121, 131, 143. Hişam b. Abdülmelik (105-125/724-743) dönemi Bizans seferleri için bk. Atçeken, İsmail Hakkı, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 176-183.

hangi bir sefer düzenlenmemiş, Arap orduları batı hattında ancak İznik'e kadar ulaşabilmişlerdir.[644] Hicretin 122. (M.740) yılında Akronion (Afyon) yakınlarında III. Leon'un oğlu Konstantinos'un ordusuyla karşılaşan Müslümanların ağır bir yenilgiye uğramaları, Arap-Bizans ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olmuş, bu netice Emevîlerin Anadolu üzerindeki iddialarına büyük bir darbe vurmuştur.[645] Kısacası Hişam dönemindeki Arap taarruzları her ne kadar Bizans devletini belli ölçüde sıkıntıyı düşürmüşse de, artık onun varlığını tehdit edecek boyuttan çıkmıştır.[646]

4. Kuzey Afrika ve Endülüs

Yezid b. Abdülmelik'in devlet başkanlığı döneminde gerçekleşen başarısız Tulus kuşatmasından itibaren İspanya'daki fetih hareketleri yaklaşık dört yıl süreyle inkıtaya uğramıştı. Bunda Emevîler devletinin yaşadığı dâhilî problemlerin payı büyüktür. Hişam b. Abdülmelik yine de Endülüs'ü ihmal etmemek gayesiyle bölgedeki fetihleri tekrar başlatma kararı aldı. Bu amaçla Anbese b. Süheym el-Kelbî'yi Endülüs'e vali tayin ederek ona Hıristiyanlarla mücadele emri verdi. Halîfenin talimatıyla harekete geçen vali sırasıyla Carcassonne ve Autun şehirlerini ele geçirdi. (H.107/M.725-726).[647] Ancak Anbese'nin Hicretin 108. (M.726) yılında ani ölümü ilerlemeyi durdurdu. Üstelik bu süreçte Endülüs topraklarında Müslümanlar arasındaki etnik problemler gün yüzüne çıkmaya ve toplumun bütünlüğünü de tehdit etmeye başlamıştı. Zira Avrupa'daki toprakların fethinde önemli

---

644 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 159, 164, 169, 174, 176, 192. Bailly, A., *Bizans Tarihi*, s. 159; Uçar, Şahin, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, s. 120-125; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 85; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 176-183.

645 Taberî, *Tarih*, VII, 43, 46.

646 Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 146.

647 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 197.

rol üstlenen Berberîler, Arapların ırkçı uygulamalarından hoşnut olmamaları sebebiyle sık sık yönetimle çatışmaya giriyorlardı. Bölgedeki Berberîlerin reisinin, düşman Eudes d'Aquitaine'nin kızıyla evlenip bağımsızlığını ilân etmesi Araplarla Berberîler arasındaki sürtüşmenin açık düşmanlığa dönüşmesine sebep oldu. Bunun sonucunda Endülüs'te yoğun bir şekilde Berberî isyanları başladı. Bölgedeki anlaşmazlıkları gidermek amacıyla İspanya valiliğine getirilen Abdurrahman b. Abdullah el-Gafikî politik ve askerî girişimleri sonucunda Berberî ayaklanmalarını durdurmaya muvaffak oldu. Abdurrahman daha sonra da ordusuyla Fransa topraklarına girerek ülkenin en önemli şehirlerinden biri olan Bordo'yu ele geçirdi. Müslümanların kuzeydeki Puvatiye'ye doğru ilerlediklerini haber alan düşman komutanı Eudes, Kral Şarl Martel'den yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine bizzat ordusunun başına geçen Martel Müslümanlar üzerine yürüdü. Hicretin 114 yılı Ramazan ayında (Ekim-Kasım M.732) Puvatiye yakınında meydana gelen savaşın başında başkomutan Abdurrahman'ın şehit olması Müslüman ordunun bozgununa sebep oldu. Bunun üzerine paniğe kapılan diğer komutanlar savaşı bırakarak geri çekildiler. Her iki tarafın ağır zayiat vermesine rağmen Müslümanların daha çok asker kaybetmesi sebebiyle Hıristiyanların kendilerini galip ilân ettikleri ve Balâtü'ş-Şühedâ (Vak'atü Balât=Gazvetü Balât) Poitiers savaşı[648] adı veri-

---

648 Savaşın yapıldığı yer Tours ile Buvatiyye (Poitiers) arasında bir bölge olup, günümüzde Paris'in 200 km. güneyine tekabül etmektedir. (Hâccî, *et-Tarihu'l-Endelüs*, s. 194). (Savaşın İslâm ve dünya tarihi hakkındaki sonuçları hakkında Müslüman tarihçilerin ve müşteşriklerin görüş ve değerlendirmeleri için bk. İnan, Muhammed Abdullah, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, I-II, Kahire 1969, I, 92-112; Hâccî, *et-Tarihu'l-Endelüs*, s. 1193-203; Atçeken, İsmali Hakkı, "Puvatya Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma, *Selçuk ÜİFD*, sy. 8, Konya 1998, s. 243-263).

len bu büyük hesaplaşma sonucunda Endülüs'teki Müslümanlar Şam Emevîleri döneminin tabiî sınırlarına ulaşmışlardır.[649] Daha sonraki dönemde bu netice Hıristiyan dünyası için büyük bir zafer kabul edilmiş ve Arapların Avrupa içlerine ilerleyişlerinin durdurulması faaliyeti olarak değerlendirilmiştir.[650]

Emevî akınlarının Batı Avrupa içlerinde durduruldukları Balâtü'ş-Şühedâ savaşından sonra Müslümanların askerî faaliyetleri tamamen kesintiye uğradı. Bundan sonra Endülüs'teki Müslümanlar içe kapanıp kendi meseleleriyle ilgilenmeye başladılar. Fetihlerin durması, ülkede dâhilî problemlerin daha da tehlikeli hale gelmesine sebep olmuştur. Bunların en büyüğü ise Berberî meselesidir. Berberîler, Endülüs'ün fethinde Araplardan daha fazla pay sahibi olmalarına rağmen, gerek siyasî sorumluluk üstlenme, gerekse bölgenin iktisadî imkânlarından faydalanmada ikinci plânda tutuldukları düşüncesiyle fırsat buldukça isyan etmişlerdir. Onların isyan merkezi ise asıl yurtları olan Kuzey Afrika'dır.[651] Emevî halîfesi Hişam b. Abdülmelik, Hicretin 117. yılında (M.735) bölgedeki isyanı bastırmak amacıyla Mısır valisi Ubeydullah b. Habbâb'ı Afrika ve Endülüs valiliğine getirdi.

---

649 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 214-215; Sûfî, *Tarihu'l-Arab fi'l-Endelüs*, s. 227-239; Emir, Şekip Arslan, *Tarihu'l-Ğazevâti'l-Arab*, s. 93-114.

650 Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti*, s. 117.

651 Asıl yurtları Kuzey Afrika olan Berberîler hem kültürel, hem de politik olarak anayurtlarıyla ilgilerini her zaman devam ettirmişlerdir. Bu nedenle Kuzey Afrika'daki bir huzursuzluk, İspanya'da da Berberîlerin rahatsızlığına sebep olmuştur. Ayrıca İspanya'da verimli toprakların bulunduğu güney bölgeleri Araplara tahsis edilirken, kuzeydeki verimsiz topraklar Berberîlere bırakıldığı için, onlar ülkedeki Arap idarecilerine karşı hasım olmuşlardır. (İmadüddin, S., *Endülüs Tarihi*, (çev. Yûsuf Yazar), Ankara 1990, s. 56). (Endülüs topraklarında Arap-Berberî çekişmesinin sebepleri hakkında bk. İnan, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, I, 67, 117-118; Sâlim, *Tarihu'l-Müslimîn*, s. 153-160).

O da Endülüs idaresine Ukbe b. Haccâc'ı, Mağrib'e ise Habîb b. Ebû Ubeyde'yi tayin ederek her iki bölgede de Berberîleri etkisiz hale getirmeye çalıştı. Kısmî başarılar elde edilmesine rağmen her iki bölgede de kontrol sağlanamadı.[652] Hişam, (H.123-124/ M.740-741) yılında Kuzey Afrika'daki karışıklıklara son vermek amacıyla Külsüm b. İyâd idaresinde tamamı Suriyelilerden müteşekkil bir ordu göndermeye karar verdi. Bölgeye gelen askerler isyanı bastıramadıkları gibi Berberîler karşısında ağır bir mağlubiyete uğradılar. Ordunun komutanı Külsüm başta olmak üzere pek çok Şamlı asker çatışmalar esnasında öldürüldü.[653] Geri kalan birlikler Septe'ye sığınmak zorunda kaldılar. Burada da Berberîler tarafında muhasara altına alındılar. Bu sıkıntılı durumdan ancak Endülüs valisi Abdülmelik b. Katan'dan aldıkları destekle kurtulup Endülüs tarafına geçebildiler.[654] Kuzey Afrika'dan Endülüs'e sıçramış olan Berberî isyanı bu Suriyeli askerlerin yardımıyla etkisiz hale getirildi. Ancak bu dönemde Kuzey Afrika'da Emevî devletinin otoritesi tamamen ortadan kalkmış durumdaydı.[655]

Hicretin 126. yılında (M.743-744) Abdurrahman b. Habîb el-Fihrî, şahsî gayretleriyle Endülüs topraklarında birliği yeni-

---

652 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr,* s. 217-218; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 222-223.

653 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr,* s.218- 220; Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân,* s. 324-325; Ya'kûbî, *Tarih,* II, 318; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* VII, 220; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, , 223-224, 361; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib,* I, 54-56; Sûfî, *Tarihu'l-Arab fi'l-Endelüs,* s. 250-256.

654 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr,* s. 221; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 250; Vekîl, *el-Emevîyyûn,* s. II, 102-103.

655 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr,* s. 221-225; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* IV, 250-551; Sûfî, *Tarihu'l-Arab fi'l-Endelüs,* s. 257-259; Munis, Huseyn, *Fecru'l-Endelüs,* s. 175-176.

den temin etti. Emevî halîfesi de onun fiilen ele geçirdiği idaresini tanımak durumunda kaldı. Dolayısıyla bu tarihten itibaren Endülüs toprakları merkezî idareden kopuk bir hale gelmiş oldu.[656]

Hişam'ın halîfeliği sürecinde Endülüs topraklarında Arap-Berberî mücadelesinden daha tehlikeli olan başka bir sosyal problem gündeme gelmiştir ki, bu da Araplar arasındaki kabile savaşlarıdır. Irak, Cezîre, Horasan gibi bölgelerde olduğu gibi, Endülüs'te de kendini gösteren Suriyeli-Beledli veya Kayslı-Yemenli şekilde ortaya çıkan kabile mücadeleleri, sonraki dönemlerde de etkisini artırarak devam etmiş, Endülüs'teki Müslümanların ve özellikle de Arapların birliğini, hatta varlığını tehdit etmiştir.[657]

Emevî devletinin en zor dönemlerinden birine şahitlik eden Hişam b. Abdülmelik'in halîfeliği, bütün olumsuzluklara rağmen ülkede bozulmuş bulunan istikrarı belirli derecede geri getirmiştir. Halîfe, aldığı iktisadî tedbirlerle bilhassa selefi tarafından rayından çıkarılan ekonomik hayatın dengelerini yeniden sağlamayı başarmıştır. Bu sebepledir ki Hişam, Muaviye ve Abdülmelik'ten sonra Emevîler döneminin en büyük devlet adamları arasında sayılır ve onun hilâfet yılları Emevî hanedanının üçüncü yükselme dönemi olarak adlandırılır. Ancak geçmişten gelen ve gittikçe de gücünü artıran kabile savaşları, bununla

---

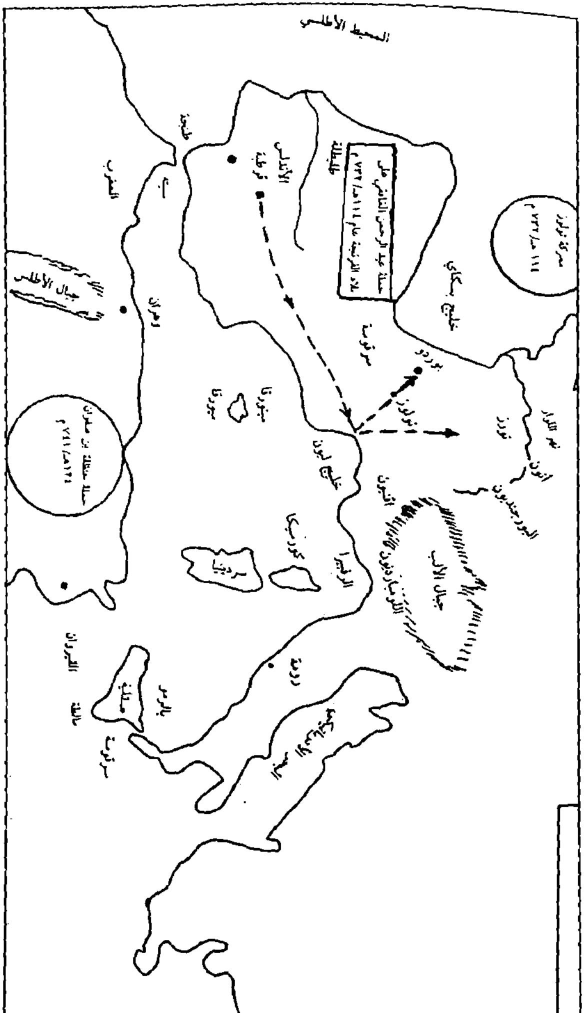
656 İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısr*, s. 223-224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 278-282; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib*, I, 60-67; Hişam döneminde Endülüs'te gerçekleşen siyasî ve askerî faaliyetler için bk. Atçeken, İsmail Hakkı, *Hişam b. Abdülmelik*, s. 183-197.

657 Hişam döneminde Endülüs'te meydana gelen asabiyet mücadeleleri için bk. Apak, Adem, *Asabiyet*, s. 252-261. Hişam dönemi dış politikası hakkında bk. Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu'd-Devleti'l-Ümevîyye*, s. 156-165.

paralel olarak yayılan Mevalî isyanları, yıkıcı Hâricî ayaklanmaları ve nihayet bütün bu âmilleri kendi lehinde değerlendiren Abbâsî ihtilâli, onun aldığı bütün tedbirleri berhava etmiştir. Nitekim Emevî devleti onun ölümünden hemen sonra tam bir kargaşa içine düşmüş ve kısa süre içinde de yıkılmıştır.[658]

---

658 Bu konuda bk. Ali Abdurrahman, Amr, *Hişam b. Abdülmelik ve'd-Devletü'l-Ümeviyye*, ? 1992; Vekîl, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb*, I, 543-570; Özkuyumcu, Nadir, "Hişâm b. Abdülmelik", *DİA*, XVIII, 148-150.

Harita 7: Hişam b. Abdülmelik Döneminde Afrika ve Endülüs

VIII. SARAY KAVGALARI VE ÇÖKÜŞ: VELİD B. YEZİD'DEN MERVAN B. MUHAMMED'E

A. VELİD B. YEZİD

Hişam b. Abdülmelik'in vefatından sonra Emevî saltanatına Velid b. Yezid (II. Velid) geçti. O da babası Yezid b. Abdülmelik (II. Yezid) gibi çok kısa süren halîfelik dönemini (H.125-126/ M.743-744) yıkılmaya yüz tutmuş devletin problemleriyle ilgilenmek yerine av partileri saray eğlenceleriyle geçirmiştir. Onun en yakın dost ve danışmanları İbn Sureyc, Mabed, Garîd ve İbn Âişe gibi şair ve şarkıcılardı.[659] Üstelik Velid, halkın sempatisini kazanmak için maaşları artırıp hesapsız harcamalar yapmak suretiyle selefi Hişam'ın sağlamaya çalıştığı mâlî dengeleri altüst etti. Sonuçta ülke ekonomik istikrarsızlığa sürüklendi.[660]

Emevî yönetiminde Kaysîler ve Yemenîler arasında denge kurmaya çalışan Hişam b. Abdülmelik'ten sonra devlet başkanı olan Velid b. Yezid selefinin siyasî alandaki tüm olumlu girişimlerini boşa çıkartarak kabilecilik politikası takip etti. Esasında Velid, kendisini veliahdlıktan azletme girişiminde bulunan, fakat bunu gerçekleştiremeyen Hişam'a karşı da şahsî kin besliyordu. Belki de bu sebeple onun ilk icraatı Hişam'ın tayin etmiş olduğu ve onun kendi istikbâliyle oynamasına destek veren bürokratları görevlerinden uzaklaştırmak, ardından da cezalandırmak oldu.[661]

---

659 Taberî, *Tarih*, VII, 209-210; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 225-227, 229-230; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 452-460; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 236-242; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 256-259, 268-269; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 2-4. Velid b. Yezid'in kişiliği hakkında bk. Ebyârî, İbrahim, *Velid b. Yezid*, Mısır 1956; Atvan, Hüseyn, *Sîretü Velid b. Yezid min Kütübi't-Tarih ve'l-Edeb*, Kahire 1980.

660 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 333; Taberî, *Tarih*, VII, 217.

661 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 291-292; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 331.

Halîfe Velid kısa süren idaresi boyunca fanatik Kaysî politika takip etmiştir. Bu sebeple önceki dönemde makamlarında kalabilen az sayıdaki Yemenî idarecilerin yerini Kaysîler almıştır. Onun Kaysî politika takip etmesinde annesinin, Haccâc'ın kardeşi Muhammed b. Yûsuf'un kızı olmasının önemli derecede tesiri vardır.[662] Bu akrabalık bağı sebebiyle halîfe, Hişam'ın dayısı olan İbrahim b. Hişam el-Mahzumî'yi Hicaz valiliğinden el çektirerek yerine kendi dayısı Yûsuf b. Muhammed es-Sekafî'yi tayin etti.[663] Hişam döneminde siyasî ve sosyal şartlar sebebiyle tercih edilen mutedil Kaysîlik politikası, Velid zamanında açıkça Yemenli düşmanlığına dönüşmüştür. Velid, Yemenî husûmetinin bir yansıması olarak, Kaysîlerin yoğun baskısı sebebiyle halîfe Hişam tarafından önce azledilip ardından hapse gönderilen eski Irak valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi, Kaysî yeni Irak valisi Yûsuf b. Ömer'e 50 milyon dirhem karşılığında teslim etmiş, Yûsuf da Hişam'ın son döneminde Hâlid'in emrindeki valilere baskı yaparak[664] tatmin edemediği Yemenî düşmanlığını Hâlid'i işkenceyle öldürmek suretiyle sergilemiştir.[665] Açıkça Kaysî politika takip eden ve Yemenlilerin desteklediği Hâlid b. Abdullah Kasrî'nin öldürülmesine sebep olan Emevî halîfesi Velid b. Yezid (II. Velid) de kabile şairleri gibi faaliyet gösterip, kendi Nizarîliğini öven ve Yemenîleri tahkir eden bir şiir de söylemiştir:

---

662 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 282; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 331; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 452; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 268.

663 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 331; Taberî, *Tarih*, VII, 226-227; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 262-263.

664 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 326-327.

665 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 288; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 111; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 319-320; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 331; Taberî, *Tarih*, VII, 232-234, 254-261; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 452; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 247-248; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 262-264.

"İşte Hâlid ölmüş yatıyor aramızda, erkekseler engelleselerdi ya,
Şayet Benû Kahtân Arap olsaydı, yaptıkları boşa gitmezdi.
Fakat zillet onları sarstı ve söyleyecek hiçbir bahane bulamadılar".[666]

Velid b. Yezid'in takip ettiği yönetim anlayışı toplumun esasını teşkil eden Yemenî ve Mudarî kökenli Arap toplumlarının birbirlerine daha da düşman olmaları sonucunu getirdi. O kadar ki, bilhassa Horasan'da bu iki büyük kabile bloğu arasında çatışmalar baş gösterdi.[667] Gelişmelerin devletin varlık ve bütünlüğünü, aynı zamanda hanedanın geleceğini tehdit etmeye başladığını gören Emevî ileri gelenleri Velid b. Yezid'i görevden uzaklaştırarak yerine Yezid b. Velid b. Abdülmelik'in (III. Yezid) devlet başkanlığına getirilmesine karar verdiler. Zira onun başta selefi Hişam'ın çocukları olmak üzere hanedan ailesi fertlerine karşı sert davranması, hatta bir kısmına kırbaç cezası uygulaması, bazılarını da sürgüne göndermesi hanedan içinden de pek çok düşman kazanmasına sebep olmuştu.[668] Üstelik daha reşid olmayan iki oğlu Hakem ve Osman'ı veliahd tayin etmek istemesi de hanedanın yönetime müdahalesini zorunlu hale getirdi. Neticede Hişam'ın oğulları ile diğer Mervânîler topyekün halîfeye cephe aldılar. Bu şekilde Emevî ailesi ilk defa kendi içinde parçalanmış oldu. Hanedan içinde halîfeye karşı muhalefete ise halîfe adayı olarak belirlenen Yezid b. Velid b. Abdülmelik öncülük yaptı.[669]

---

666 Dineverî, *Ahbâru't-Tıvâl*, s. 319-320.

667 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 333.

668 Bu konuda bk. İsâ, Rıyâd, *en-Nizâ beyne Efrâdi'l-Beyti'l-Ümevî ve Devruhu fî Sukûti'l-Hilâfeti'l-Ümeviyye*, Dımaşk 1985.

669 Taberî, *Tarih*, VII, 218-219; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 462; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 248.

Velid'in halîfeliği döneminde (H125/M.742-743) Ehl-i Beyt'ten Yahyâ b. Zeyd b. Ali'nin önce isyana zorlanıp ardından da öldürülmesi, Ehl-i Beyt taraftarlarının da yönetime düşmanlığını celbetmişti.[670] Diğer taraftan Velid b. Yezid tarafından kendilerine karşı açıkça düşmanlık yapılması ve Yemenli kabul ettikleri Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin önce tahkir edilip, ardından da işkence altında öldürülmesi özellikle Şam'da bulunan Güney Araplarının da infialine sebep olmuştu. Bu davranışı Hâlid'in şahsında kendileri için büyük bir hakaret telakki ettikleri için, Yemen kabileleri hanedan içindeki muhalefete açık destek verdiler.[671] Bu sebeple Şam Yemenîleri, yeni halîfe namzedi olarak öne çıkan Yezid b. Velid b. Abdülmelik'e (III. Yezid) giderek idareye karşı onun önderliğinde ayaklanma teklif ettiler. Gerek hanedanın, gerekse Yemenîlerin desteğini alan Yezid b. Velid, Hicretin 126. (M.744) yılında gerçekleştirdiği ihtilâl hareketi sonucunda çok ciddî bir mukavemetle karşılaşmadan halife Velid'i öldürerek Emevîlerin yeni devlet başkanı oldu.[672] Bu ihtilâl Emevîler tarihinde yeni bir sayfa açmış, iktidara gelmek için darbe yapılabileceği düşüncesi meşruiyet kazanmış, bu gelişme başka karşı ihtilâller ve saray kavgalarının da önünü açmıştır.

---

670 İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 111; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 331-332; Taberî, *Tarih*, VII, 228-231; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 225; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,259-260; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 8-11.

671 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 320-321; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 333; Taberî, *Tarih*, VII, 233, 237.

672 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 289-290; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 112-113; Dineverî, *Ahbâru't-Tıvâl*, s. 321-322; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 333-335; Taberî, *Tarih*, VII, 231-254; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 461-463; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 249-250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 264-269. Ayırca bk. Vekîl, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb*, I, 571-589.

B. YEZİD B. VELİD

Yezid'in saltanata geçiş usulü Emevîler tarihinde bir ilktir. O, vasiyet veya tayinle değil, halk ihtilâliyle devlet başkanı olmuştur. Bu olay hanedanın meşruluğunu ve halîfelerin kutsiyetini yerle bir etmiş, Emevî soyu adeta siyasî bir intihar gerçekleştirmiştir. Yezid'in idareyi ele geçirmesinde dikkat çeken diğer bir yön ise önceki siyasî mücadelelerin âmillerinden biri olan asabiyetin artık yönetimi değiştirebilecek güç ve etkinliğe erişmiş olmasıdır. Ayrıca bu ihtilâlden sonra Emevî toplumunun kurucu unsurları olan Adnânî ve Kahtânî Araplarının artık bir arada yaşayamayacakları açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.

İhtilâli başarılı bir şekilde neticelendirdikten sonra halktan biat alan Yezid b. Velid kendisine Ömer b. Abdülaziz'i örnek aldığını, adil bir yönetim sergileyeceğini, halkın üzerindeki ağır vergileri kaldıracağını, bir bölgeden elde edilen gelirin yine oraya harcanacağını, gayr-ı müslimlere karşı müsamahalı davranacağını vaat etti.[673] Nitekim bu politikasının bir yansıması olarak, kendisinden önceki halîfenin anlaşmaya uymadıkları gerekçesiyle yurtlarından çıkararak Şam beldelerine sürgün ettiği Kıbrıslıların geri dönmelerine izin vermiştir.[674] Ayrıca selefi tarafından bozulan ekonomik dengeleri düzeltmek amacıyla artırılmış olan maaşlarda kesintiye giderek Hişam dönemindeki seviyeye indirmiştir. Gelirlerinin azalmasından rahatsız olan halk bu sebeple onu Zeyd en-Nâkıs olarak isimlendirmiştir.[675]

---

673 Taberî, *Tarih*, VII, 268-269; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 234-235; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 250-251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 269-270; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 13-14.

674 Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 213-214.

675 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 293; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 335; Taberî, *Tarih*, VII, 299; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, I, 50; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 234; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 11-12.

Yezid b. Velid'in biat alması esnasında dile getirdiği vaatleri yerine getirebileceği bir siyasî ve sosyal ortam halîfeliği döneminde mevcut değildi. Her şeyden önce devlet başkanlığı makamını Yemenli kabilelerin desteğiyle ele geçirdiği için onun Mudarî-Yemen'i Arap rekabetinde tarafsız kalması mümkün değildi.[676] Nitekim devlet başkanı olmasından itibaren tercihlerini Güneyli Arapların beklentileri doğrultusunda kullanmaya başladı. Yeni siyasetin gereği olarak selefinin tayin ettiği Kaysî valileri azlederek yerlerine Yemen asıllı idareciler getirdi.[677] Onun bu hususta aldığı en önemli karar ise Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'yi öldürmesi sebebiyle Güney Araplarının nefretini kazanan Irak umumî valisi Yûsuf b. Ömer es-Sekafî'yi azledip bu göreve Mansûr b. Cumhûr'u atamak oldu.[678]

Yezid b. Velid'in yönetimde Yemenî politika takip etmeye başlaması, bu defa da Kaysîlerin ayaklanmalarına sebep oldu. Nitekim Filistin, Şam ve Irak'ta Mudarî menşeli kabileler maktul halîfenin kanını savundukları gerekçesiyle isyan çıkardılar. Halîfe bu kalkışmaları Abdülaziz b. Haccâc komutasındaki birliklerle etkisiz hale getirdi.[679] Benzer şekilde Ürdün ve Filistin'de yönetime karşı çıkan gruplar da kanlı müdahalelerle bastırılabildi. Bu faaliyetler devlet ve isyancılar arasındaki savaştan ziyâde Kaysî ve Yemenîler arasındaki kabile savaşlarından başka bir şey değildi.[680] Yönetim karşıtlığı daha sonra bürokratlara da sirayet etti; Kaysî olarak tanınan Horasan valisi Nasr b. Seyyar ile

---

676 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 321; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 14.

677 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 294-295.

678 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 294; Taberî, *Tarih*, VII, 270; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 271-272.

679 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 335; Taberî, *Tarih*, VII, 262-266.

680 Taberî, *Tarih*, VII, 266-267.

Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed, Yezid'in halîfeliğini tanımadıklarını ilân ettiler.[681] Horasan'da meydana gelen yönetim krizi tam bir kabile çekişmesi görünümüne büründü. Sonuçta bu bölgede yaşayan Yemenîler ile Nizarîler arasında şiddetli çatışmalar baş gösterdi.[682]

Cezîre valisi Mervan b. Muhammed yeni halîfeyi tanımadığı gibi, öldürülen halîfe Velid b. Yezid'in oğulları adına isyan başlattı. Tıpkı Muaviye'nin maktul halife Hz. Osman'ın kanını dava ederek Hz. Ali'ye karşı siyaset mücadelesi başlattığı gibi, o da Velid'in kanını talep maksadıyla harekete geçti. İhtilâl merkezi olarak da kendisinden önce babasının uzun yıllar valilik yaptığı Cezîre bölgesini seçti. Yemenî politika takip ettiği iddiasıyla yeni halîfeye kin besleyen ve bölge halkının çoğunluğunu teşkil eden Kaysîler Mervan'a büyük destek verdiler. Fakat Mervan'ın Kafkasya'da yerine emir olarak bıraktığı Sâbit b. Nuaym ve onunla birlikte hareket eden Suriyeli Kelbîlerin III. Yezid'den başkasına biat etmeyeceklerini açıklamaları üzerine iktidar mücadelesinden bir süre vazgeçmek durumunda kaldı. Aynı anda yeni halîfe tarafından Cezîre, Ermenistan ve Azerbaycan idaresinin kendisine bırakılacağının vaat edilmesi kerhen de olsa onun da Yezid'e biatını temin etti.[683]

---

681 Taberî, *Tarih*, VII, 277-280, 281-285; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 239-240; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 252-253; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 272, 277.

682 Taberî, *Tarih*, VII, 285-293; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 242-247. Yezid b. Velid ve dönemi hakkında bk. Aksu, Ali, "Yezid b. Velid'in Hayatı ve Halîfeliği", *Cumhuriyet ÜİFD*, sy. 4, Sivas 2000, s. 289-304.

683 Taberî, *Tarih*, VII, 269-270, 281-284, 295-297; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 253; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 270-271, 277-278.

C. İBRAHİM B. VELİD

Yezid b. Velid, göreve gelmesinden 6 ay sonra vefat etti. (H.126/M.744). Onun ölümünden sonra kardeşi İbrahim b. Velid devlet başkanı oldu.[684] Ancak o da ağabeyi Yezid gibi meşruiyet kriziyle karşı karşıya kaldı. Zira Şam eyaleti dışında hiçbir bölge halkı özellikle de Mudarî kabileler kendisini halîfe olarak tanımadılar. Sadece Yemen asıllı Kelb kabilesinin desteğiyle yönetimini sürdürmesi mümkün değildi. Üstelik Yezid b. Velid'in devlet başkanlığını gönülsüz kabul eden Mervan b. Muhammed, onun ölümünden sonra yerine geçen İbrahim b. Velid'i tanımadığını ilân etmiş, öldürülen II. Velid'in çocuklarının halîfelik hakkını savunma iddiasıyla tekrar ordusuyla güneye doğru harekete geçmişti.[685] Mervan, Cezîre eyaletinde Mudarî kabilelerinin desteğiyle sırasıyla Rakka ve Kınnesrin şehirlerini kontrol altına aldı. Kınnesrin Kaysîlerine ilave olarak daha önce Velid'in öldürülmesinin akabinde de yönetime karşı isyan etmiş olan Hıms halkının yardımıyla daha da güçlenen Mervan, buradan Suriye topraklarına yürüdü. İbrahim b. Velid'in kendisini karşılamak üzere gönderdiği Süleyman b. Hişam'ın Yemenli kabilelerden müteşekkil ordusunu Hıms şehri yakınlarında mağlup ederek başkent Dımaşk'e girdi. Kısa sürede şehrin hâkimiyetini ele geçirdikten sonra halktan biat alarak kendini halîfe ilân etti. (H. 26 Safer 127/M. 7 Aralık 744).[686]

---

684 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 293-294; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 337; Taberî, *Tarih*, VII, 299; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 465-466; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 278; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 21-22.

685 Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 322; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 337; Taberî, VII, 298-300; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 277-278.

686 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 296-298; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 113; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 322; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 337-338; Taberî, *Tarih*, VII, 311-312; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 466-468; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 247; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 257-258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 282-284; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 22-23.

D. MERVAN B. MUHAMMED: EMEVÎ DEVLETİNİN SONU

İslâm tarihi kaynaklarında Mervan b. Muhammed'in kabiliyetli, zeki ve güçlü bir devlet adamı olduğu kaydedilir. Ne var ki, onun yönetimi devletin çöküşü dönemine tesadüf etmiştir. Zira onun zamanında Emevîler arasında hanedan birliği bozulmuş aynı aileden gelen iktidar talipleri fırsat buldukça isyan teşebbüsünde bulunmuşlardır. Bu nedenle, onun yaklaşık beş yıl süren devlet başkanlığı tamamen dâhilî karışıklıkları kontrol altına alma çabalarıyla geçmiştir. Bir taraftan kabile çekişmeleri, diğer taraftan iç huzursuzluklardan nemalanan Hâricî isyanları, ayrıca Hz. Ali taraftarlarının yönetime karşı faaliyetleri halîfeyi meşgul etmiştir. Mervan bütün bu olumsuzluklar yüzünden aldığı tüm tedbirlere rağmen ülkedeki birliği sağlayamadığı gibi devletin çöküşüne de engel olamamıştır.

Mervan b. Muhammed, Dımaşk'ta halîfelik biatını aldıktan sonra eyaletlere yeni valiler gönderdi. Bunun ardından da 80 yıldan fazla bir süre Emevîlere başkentlik yapmış olan Dımaşk'i terk ederek, Kaysîlerin hâkimiyetinde olan Cezîre eyaletinin merkezi Harran'ı yeni başkent ilân etti.[687] Bu kararda halîfenin Yemenlilerin çoğunlukta bulunduğu Dımaşk şehrinde kendisini güvende hissetmemiş olmasının etkisi vardır. Buna karşılık Cezîre'de yeni yönetimi gönülden destekleyen Mudarî kabileler yaşıyordu. Ayrıca halîfenin önce babası, daha sonra da kendisi burada uzun yıllar valilik yaptıkları için her ikisi de bölge halkının mutlak güvenini kazanmışlardı.[688]

---

687 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 338; Taberî, *Tarih*, VII, 312-316.

688 Mervan b. Muhammed'in halîfeliğine kadar geçen dönemdeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. Faruk, Ömer, *el-Halîfetü'l-Mukâtil Mervan b. Muhammed*, Beyrut ts.; Aksu, Ali, *Mervan b. Muhammed*, s. 17-84; Emevîler döneminde Cezîre bölgesi ve Harran hakkında bk. Apak, Adem, "Fethin-

Mervan b. Muhammed'e gönülsüz olarak biat eden, üstelik yönetim merkezinin değişmesinden ve başkent olma imkânlarını kaybetmekten oldukça rahatsız olan Dımaşk halkı Şam beldelerindeki diğer Yemen asıllı Arapları da harekete geçirerek büyük bir isyan başlattı. Bu gelişme, o döneme kadar Emevî saltanatının devamında en büyük rolü üstlenen Suriyelilerin devlete olan desteklerini tamamen çektiklerinin de işareti oldu. Bölgede ilk isyan girişimi Hımslılar tarafından gerçekleştirildi. Bu hadise Şam-Cezîre coğrafyasında Kaysî-Kelbî çatışmasının da habercisiydi. Olayı bastırmak amacıyla Harran'dan harekete geçen halîfe isyanları etkisiz hale getirmeyi başardı.[689] Daha sonra bölgeden topladığı muhalif Yemenlileri de ordusuna dâhil ederek Irak'a doğru harekete geçti. Fakat iktidarın Kaysîlere gitmesini bir türlü hazmedemeyen Yemenli Araplar, orduyu terk ederek Rusâfe'ye gidip burada bulunan Süleyman b. Hişam b. Abdülmelik'i halîfe ilan ettiler. Ardından da Kınnesrin şehrinin kontrolünü ellerine geçirdiler. Mervan b. Muhammed bu gelişme üzerine Irak seferini iptal ederek âsîler üzerine yürüme kararı aldı. Kınnesrin yakınlarında bulunan Hufâf mevkiinde isyancıları mağlup etti. Kendisine karşı iktidar mücadelesi başlatan Süleyman'dan tekrar biat aldı. Ardından Hıms, Baalbekke, Dımaşk ve Kudüs şehirlerindeki surları yıkmak suretiyle yeni bir isyan teşebbüsünü engellemeye çalıştı.[690]

---

den Emevîlerin Sonuna Kadar Harran", I. Uluslar arası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu 28-30 Nisan Harran 2006, *Sempozyum Kitabı*, Konya 2006, s. 29-42.

689 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 298; Taberî, *Tarih*, VII, 312-316; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 260-261; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 286-287; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 23-25. Ayrıca bk. Aksu Ali, *Mervan b. Muhammed*, s. 88-100.

690 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 340; Taberî, *Tarih*, VII, 323-327; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 262-263; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 287-288.

Mervan b. Muhammed bir taraftan ülkede birliği sağlamaya çalışırken, diğer taraftan dâhilde tehlikeli bir hâl almaya başlayan Abbâsî propagandasını etkisiz hale getirmek için çeşitli tedbirler aldı. Bu amaçla hareketin başında bulunan İmam İbrahim'i tutuklayarak Harran'da hapse attı. İmam İbrahim tutuklu iken hayatını kaybetti.[691]

Mervan b. Muhammed, sonraki süreçte Cezîre'den harekete geçirdiği ordularla Irak'taki isyancılarla mücadele başlattı. Yönetim muhaliflerinin en tehlikelileri Hâricîlerdi. Hicretin 127-129. (M.745-748) yılları arasında Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî liderliğindeki Hâricîler, Mervan'ın birlikleri tarafından itaat altına alındılar.[692] Dahhâk'tan sonra yeniden toparlanan Hâricîler, önce Hayberî, ardından da Şeybân el-Harûrî önderliğinde bir araya gelip ayaklanma başlattılar. Onlar da halîfenin askerlerince etkisiz hale getirildi.[693] Irak Hâricîleri kontrol altına alındıktan sonra onların Hicaz'daki mensupları üzerine Muhammed b. Atiyye es-Sa'dî komutasında bir ordu sevk edildi. Bölgeye ulaşan askerler

---

691 Ya'kûbî, II, 342; Taberî, *Tarih*, VII, 422-423, 429-430, 435-437; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 259-260; İbnü'l-Esîr, IV, 329; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 39-40; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, 235. Bu konuda bilgi değerlendirmeler için bk. Beylî, Muhammed Berekât, *ed-Davetü'l-Abbâsîyye*, Mısır 1986; Ulyân, Muhammed Abdülfettah, *Kıyâmu'd-Devleteti'l-Abbâsiyye*, Mısır 1994; Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*, Ankara 2000, s. 84-87; Agha, Saleh Said, *The Revolutian Which Toppled The Umayyads*, Leiden-Boston 2003.

692 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 299-303; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 338-339; Taberî, *Tarih*, VII, 316-323, 344-346; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 261-262; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 289-290, 295-296; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 25-26.

693 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 303; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 339; Taberî, *Tarih*, VII, 346-352; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 266; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 297-299, 311; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 28-29.

Ebû Hamza olarak tanınan Hâricî önderinin emrindeki isyancıları bertaraf ederek Hicaz'ın yeniden Emevîlerin hâkimiyetine girmesini sağladılar.[694]

Yönetimin Hâricîlerle meşgul olduğu esnada Şiîler'de de kıpırdanma başladı. Nitekim bu hareketin esas merkezi olan Kûfe'deki Ehl-i Beyt taraftarları, Hz. Ali'nin kardeşi Cafer'in soyundan gelen Abdullah b. Muaviye'yi imam tayin ederek yönetime karşı ayaklanma başlattılar. Mervan b. Muhammed bunun üzerine Hicretin 130. (M.747) yılında Âmir b. Dubâre emrinde bir orduyu Irak'a gönderdi. Bölgede toplanmış Şiîler halîfenin gönderdiği ordular marifetiyle dağıtıldılar.[695]

Mervan b. Muhammed, iktidara gelmesinden itibaren dört yıl süren mücadelesi sonucunda Cezîre-Şam ve Irak bölgelerinde kontrolü sağlamayı başardı. Ancak ülkenin tamamında aynı durum geçerli değildi. Zira onun Şam ve Irak'ta birliği teminle meşgul olması, Kaysî-Yemenî, Arap-Mevâlî çekişmeleriyle kaynayan Horasan'la gereği gibi ilgilenmesine mani oldu. Böyle bir imkân bulunmuş olsaydı da uzun yıllardır Emevî devletine karşı düşmanca hisler besleyen toplulukların itaat altına alınmaları artık kolay değildi. Zira Ebû Müslim[696] liderliğinde (H.129/M.747) yı-

---

694 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 315-316; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 338-340; Taberî, *Tarih*, VII, 316-323, 327-329, 344-353, 374-377, 385-386, 393-400; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 277-278; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 289-290, 295-296, 314-315; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 35-37. Emevîlerin yıkılış sürecindeki Hâricî isyanları için bk. Wellhausen, J., *İslâmiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasî Muhalefet Partileri*, s. 77-87; Aksu, Ali, *Mervan b. Muhammed*, s. 107-129.

695 Taberî, *Tarih*, VII, 371-374; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 306-307, 307-308. Abdullah b. Muaviye isyanı hakkında ayrıca bk. Aksu, Ali, *Mervan b. Muhammed*, s. 101-107.

696 Ebû Müslim'in kimliği ve Abbâsî ihtilâlindeki rolü hakkında geniş bilgi için bk. Veşmî, Salih Süleyman, *Ebû Müslim el-Horasânî*, İskenderiye H.1400, s.

lında aleniîleşen Abbâsî ihtilâli Horasan'da Emevîlerin otoritesini büyük oranda ortadan kaldırmış durumdaydı. Bu ihtilâl hareketi[697] zamanla bölgede devletin varlığını tehdit edecek boyutlara ulaştı.[698] Nitekim Hicretin 130. (M.747) yılından itibaren bilhassa yönetim muhaliflerinin yoğunlukta olduğu bazı yerleşim birimlerinde hutbeler Abbâsîler adına okunmaya başlandı.[699]

Emevîler dönemi boyunca Horasan'da sürekli olarak kendini gösteren Mudarî-Yemenî kabile mücadelesi Abbâsî ihtilâlcilerinin faaliyetleri için uygun ortam sağlıyordu.[700] Bundan istifade eden Ebû Müslim Horasan'daki bazı merkezlerin kontrolünü ele geçirmeye başladı. Muhalefetin bölgedeki ilk önemli başarısı ise, stratejik önemi hâiz Merv şehrini Emevîlerin elinden almak oldu.[701] Müslim'in karşısında direnmeye çalışan, ancak başkentten destek alamayan Emevî birlikleri sürekli yenilgiye uğrayarak geri çekiliyorlardı. Emevîlerin

---

95-160; Karakuş, Nadir, *Ebû Müslim el-Horasânî, Kişiliği ve Faaliyetleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 1996; Frye, Richard N., "The Role of Abu Muslim in the Abbâsîd Revolt, *The Muslim World*, XXXVII, 1947.

697 İlk olarak Ömer b. Abdülaziz'in halîfeliği esnasında başlayan (H.100/ M.719), Hişam b. Abdülmelik döneminde (H.109/M.727) yılında gelişen bu hareket (H.113/M.731) yılında hızlanmış, nihayet (H.124/M.741) yılında Ebû Müslim'in faaliyetiyle en üst noktaya ulaşmıştır. (Dineverî, *el-Ahbârut't-Tıvâl*, s. 310-316; Taberî, VI, 562, VII, 49, 88, 198, 353-367, 377-385, İbnü'l-Esîr, IV, 182, 197-198, 200-201, 224-225, 235, 252-254, 291, 299-302, 309-310. Bu konuda ayrıca bk. Atvan, Hüseyin, *ed-Davetü'l-Abbâsiyye*, Beyrut ts. (Dâru'l-Cîl), s. 15-188.

698 Taberî, *Tarih*, VII, 353-354; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, IV,253-254, 299-302, 327-332, 322-327.

699 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 299-304.

700 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 307, 311-313; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 114-117; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s.323-329.

701 Ya'kûbî, *Tarih*, II, 343; Taberî, *Tarih*, VII, 355, 377-379.

son Horasan valisi Nasr b. Seyyar defalarca merkezden yardım talebinde bulundu. Ancak Şam ve Cezîre'deki problemlerle meşgul olan Mervan, onun hiçbir talebini yerine getiremedi.[702] Elindeki imkânlarla direnmeye çalışan Nasr, Tus şehri yakınlarında Abbâsî ordularına mağlup oldu.[703]

Hicretin 131. (M.748-749) yılında Nasr b. Seyyar'ın ölmesi, bölgedeki Emevî direnişinin tamamen yok olması sonucunu getirdi. Abbâsî orduları bundan istifadeyle daha rahat bir şekilde batıya doğru ilerlemeye başladılar. Nitekim Abbâsî komutanlarından Kahtabe b. Şebîb Cürcan'ı itaat altına aldıktan sonra sırasıyla Rey, Isfahan, Nihavend ve Şehrezûr gibi önemli merkezleri kısa sürede ele geçirdi.[704] İhtilâlciler karşısında tutunamayan Emevî birlikleri Horasan'ı tamamen terk ederek Irak'a çekildiler. (H.132/M.749). Ancak onları takip eden Kahtabe emrindeki Abbâsî orduları hızla Irak'a girerek kendilerini engellemeye çalışan Emevîlerin son Irak valisi Yezid b. Ömer b. Hübeyre'yi mağlup ettiler. Sonunda Kûfe isyancıların eline geçti.[705] İhtilâlin başlangıcından itibaren halkı Hz. Peygamber'in (sav) sülâlesinin

702 Taberî, *Tarih*, VII, 355-356; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV,309-311.

703 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 313; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 333-334; Taberî, *Tarih*, VII, 356-371, 379-385; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 257-258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 313. Bu konuda bk. Kısa, Yûsuf, *Nasr b. Seyyar ve Emevîler'in Yıkılışı Yıllarında Türk Yurtlarının Siyasî Durumu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Seçuk ÜSBE, Konya 1994.

704 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 318-320; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 331-334; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 343-344; Taberî, *Tarih*, VII, 388-393, 401-409; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 480-481; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 275-276, 286-288; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 316-320; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 37-39.

705 Horasan ve Irak'ta Emevî-Abbâsî mücadelesi için geniş bilgi için bk. Aksu, Ali, *Mervan b. Muhammed*, s. 165-184.

etrafında toplanmaya çağıran ve yönetimin Elh-i Beyt'e teslim edilmesi gerektiğini savunagelen Abbâsîler, Kûfe'nin ele geçirilmesinin hemen ardından Ebu'l-Abbâs adına biat alarak Abbâsî devletinin kuruluşunu resmîleştirdiler.[706]

Abbâsî orduları Emevî birliklerini Irak'ta da etkisiz hale getirdikten sonra Suriye'ye doğru ilerlemeye başladılar. Mervan b. Muhammed gelişmeler üzerine başkent Harran'dan Musul'a hareket etti. Emevî ordusu ile Abdullah b. Ali'nin komutasındaki Abbâsî birlikleri 2 Cemâziyelâhir 132'de (16 Ocak 750) Büyük Zap Suyu kıyısında karşı karşıya geldiler. Bir haftadan fazla süren çarpışmalar sonucunda Emevîler ağır bir yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldılar.[707] Askerî kabiliyetine ve düşmanından daha büyük bir orduya sahip olmasına rağmen Mervan'ın mağlubiyeti, emri altında savaşan Mudarî ve Yemenî kabileler arasındaki rekabete ve özellikle de Suriyeli askerlerin kendisini isteksiz desteklemelerine bağlanmıştır.[708] Gerçekten de, bu dönemde yoğun kabile çekişmeleri sebebiyle Emevî devletini ayakta tutan iki destekten biri olan Yemenî

---

706 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 321-323; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 117-118; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 337-342; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 344-345; Taberî, *Tarih*, VII, 410-417, 421-429; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 481-482; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 298-300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 320-327; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 40-42. Bu konuda geniş bilgi için bk. Selâlibî, Abdülaziz-Sahilî, Hammadi, *Sukûtu'd-Devleti'l-Ümeviyye ve Kıyamu'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, Beyrut 1995.

707 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 325; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 118-119; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 334; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 345-346; Taberî, *Tarih*, VII, 432-435; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 260-261; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 301-302; İbnü'l-Esîr, IV, 327-329; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 42-44.

708 Kurt, Hasan, *"Mervan II"*, *DİA*, XXIX, 229.

unsur dışlanmış ve geri çekilmeye zorlanmış, dolayısıyla ülkenin toplumsal dengesi bozulmuştu. Üstelik gerek ülkenin doğusundaki Horasan-Irak hattında, gerekse Şam topraklarında Yemenîler Emevî devletini savunmak bir yana, Abbâsî ihtilâlcileriyle işbirliği içine girmişlerdir. Dolayısıyla Emevî devleti herhangi bir dış saldırıya gerek kalmaksızın kendi içinde çökmüştü. Abbâsî ihtilâli belki de bu sebeple büyük bir mukavemet görmeden hedefine ulaşabilmiştir.

Abbâsîler karşısında mağlup olmasından sonra Harran'a geri dönen halîfe burada yaklaşık 20 gün kaldıktan sonra düşman birliklerinin başkente doğru gelmekte olduğu haberini alınca şehrin idaresini damadı Ebân b. Yezid'e bırakarak güney istikametine harekete geçti. Onun ayrılmasından kısa süre sonra Harran'a ulaşan Abbâsî komutanı Abdullah b. Ali, herhangi bir direnişle karşılaşmadan Emevîlerin başkentini teslim aldı. Bu şekilde Şam Emevîleri devleti resmen tarih sahnesinden silinmiş oldu.[709]

Diğer taraftan Mervan b. Muhammed az sayıdaki sadık adamıyla birlikte güneye doğru ilerleyerek önce Kınnesrin, ardından da sırasıyla Hıms, Dımaşk, Ürdün'e ulaştı. Abbâsî ordusunda öncü birlik komutanlığı yapan Salih b. Ali de Mervan'ı izliyordu. Israrlı takip Mısır sınırlarını aşarak Arîş şehrine kadar sürdü. Abbâsî birlikleri Nil kıyısında yer alan Bûsîr köyünde Mervan'a ulaşarak onu yanındakilerle birlikte öldürdüler. (26 Zilhicce

---

709 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 325; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 334-335; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 346; Taberî, *Tarih*, VII, 436-438; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 261; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 304-306; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 330; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 44.

132 / Ağustos 750).[710] Son devlet başkanını da kaybetmekle birlikte yaklaşık 90 yıl geniş bir coğrafyayı yöneten Emevîler devleti tarihteki yerini Abbâsîlere devretmiş oldu.[711]

Emevî devletinin yıkılışını sadece son halîfe Mervan b. Muhammed dönemi gelişmeleriyle açıklamak mümkün olmaz. Esasında bu büyük devletin yıkılışının, daha kuruluşu döneminde ortaya çıkan siyasî hadiselerle doğrudan ilişkisi vardır. Tarihçiler Emevîler devletinin çöküşünün önemli sebeplerini şu şekilde sıralarlar:

1. Emevîlerin yıkılışında başta gelen sebep kabilecilik, başka bir ifadeyle asabiyettir. Nitekim bu süretçe asabiyet, İslâm tarihinin başka hiçbir devrinde olmadığı kadar sosyal ve siyasî hadiseler üzerinde tesir icra etmiştir. Bilâdü'ş-Şam, Irak, Horasan başta olmak üzere eyaletlerdeki dâhilî problemlerde asabiyet başrol oynamıştır. Emevî asrında meydana gelen olayların

---

710 Halîfe b. Hayyât, *Tarih*, s. 325-326; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 119-120; Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 335; Ya'kûbî, *Tarih*, II, 345-346; Taberî, *Tarih*, VII, 438-443; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 261-262, 264-265; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, IV, 469-470; İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dımaşk*, LVII, 327-328, 345-346; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 330-331; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 44-46. Mervan b. Muhammed ve faaliyetleri hakkında ayrıca bk. Teke, Cuma, *Mervan b. Muhammed ve Dönemi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran ÜSBE, Şanlıurfa 1997; Delice, Ali, *Mervan b. Muhammed ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 1999; Işıltan, Fikret, *"Mervan II"*, *İA*, VII, 778-780; Kurt, Hasan, "Mervan II", *DİA*, XXIX, 227-229.

711 Bu konuda bilgi ve değerlendirmeler için bk. Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam*, I, 169-178; Işş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, s. 305-338; Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*, s. 57-61, 63-68.

tek müessir sebebinin asabiyet olduğunu iddia etmek tek başına açıklayıcı değildir. Ancak asabiyetin Emevî asrında Arap hayatına mührünü basan en kuvvetli etkenlerden biri olduğu unutulmamalıdır. Gerçekten de kabile hayatının tabiî bir tezahürü olan asabiyet, kuruluşundan yıkılışına kadar Emevîler devleti siyaseti ve uygulamalarında belirleyici olmuştur. O kadar ki, Emevî halîfeleri, gerek sıhrî bağlar, gerekse şahsî veya siyasî sebeplerle devletin Arapların iki büyük soy halkası ve kabile bloğu olan Yemenî veya Mudarî taraflarından herhangi birinin açık desteğine ihtiyaç duymuşlardır. Bunun sonucunda Emevîler döneminde bazen Kayslı, bazen de Kelbliler öne çıkmışlar, bu gruplar karşılıklı olarak iktidar ve muhalefeti temsil etmişlerdir. Halîfenin değişmesi, zaman zaman aynı zamanda iktidar ile muhalefetin de yer değiştirmesini getirmiştir. Bu şekilde yönetime gelen devlet başkanının iki zümreden birisiyle olan ilişkisi, ülke siyasetini ve kaderini derinden etkilemiştir. Muaviye, Abdülmelik ve Hişam gibi dirayetli halifeler zamanında ve her kesim tarafından kabul görmüş olan Ömer b. Abdülaziz'in iki yıllık yönetimi sürecinde bu rekabetin etkisi nisbeten azaltılmış, en azından yönetimde kabileler arasında belirli bir denge sağlanabilmiştir. Ancak Emevî idarecilerinin büyük çoğunluğu, iktidarlarını Yemenî veya Mudarî soylarına borçlu oldukları için, icraatlarını, dayandıkları kabilelerin talep ve arzuları doğrultusunda gerçekleştirmek zorunda kalmışlardır. Kabile esaslı siyasetin yönetime hâkim olması da Emevî yönetimini asabiyet mücade-

lesinin alanı haline getirmiş, gerek Yemenî, gerekse Mudarî olsun Arap kabileleri birbirlerine karşı tertip ettikleri asabiyet savaşlarını Emevî iktidarı üzerinden gerçekleştirmişlerdir. Bu durumda da Emevî devleti, aslında bir süre Mudarî, bir süre Yemenî iktidarı haline dönüşmüş, hanedanın yöneticileri ise, bu iki bloktan birinin hâkimiyetinin sembolik temsilcisi haline gelmişlerdir. Asabiyetin devlet siyasetini doğrudan belirleyecek güce ulaşması, ülke içinde önce hoşnutsuzluklara, ardından da yönetime karşı isyan girişimleri ve ihtilâllere sebep olmuş, bu karışıklık ve dağınıklıktan istifade eden Abbâsîler, Emevîlerden memnun olmayan kitlelerle birlikte ihtilâl gerçekleştirmişlerdir. Onların başarısında dönemin en güçlü muhalefet grubunu oluşturan Güney Araplarının katkısı büyüktür.[712] Bütün bunlardan yola çıkarak,

---

712 Abbâsî ihtilâli, başarısını Emevî devleti dâhilîndeki kabile çekişmelerine muhtaçtır. İhtilâle ülkede bulunan Yemenli kabileler özellikle de Horasan'da destek verirlerken, Mudarîler ise iktidarın yanında yer almıştır. Nitekim Horasan'daki Abbâsî dâîlerinin büyük çoğunluğu ya Yemen kabilelerine mensuptur veya onların mevlası arasından çıkmıştır. Meselâ bölge isyanında Ebû Müslim'den sonraki ikinci adam konumundaki Kahtaba b. Şebîb Yemenli Tayy kabilesine mensup iken, Hz. Ali taraftarlarının vekili olan Ebû Seleme ise Kûfe Yemenîleri mevlâsındandır. Bunun bilincinde olan Abbâsîlerin imamı İbrahim b. Muhammed, Horasan'daki vekillerine Yemenîlerin desteğini alma ve Mudar'dan sakınmaları konusunda tavsiyede bulunmuştur. Hatta Taberî'de onun, bölgedeki Mudarlıların öldürülmesini emrettiğine dair bir rivayet bulunmaktadır. (Taberî, *Tarih*, VI, 378, VII, 344). (Abbâsî ihtilâlinde kabile rekabetinin rolü hakkında geniş bilgi için bk. Blankinship, Khalid Yahya, "The Tribal Factor in the Abbâsîd Revolution: The Bertayal of Imam Ibrahim b. Muhammad", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 108, (Oct.-Dec., 1988), p. 589-601.

gerek Emevî devlet siyasetinin belirlenmesi ve yürütülmesinde, gerekse bunun sonucunda devletinin yıkılmasında Arap kabileleri arasındaki rekabetin, yani asabiyetin büyük payının olduğu tespitini yapmak mümkündür.

2. Makro düzeydeki Güneyli-Kuzeyli çatışmasına ilave olarak Emevî ailesi içindeki yönetimi ele geçirme hedefli hanedan çekişmeleri de devletin birliğini ve bütünlüğünü tehdit eden âmiller arasında yer almıştır. Hilâfeti kendi oğullarına bırakmak isteyen devlet başkanları ile daha önce veliahd olarak belirlendiği için bu makamdan feragat etmeyen kardeşler arasındaki ihtilâf, Mervan b. Hakem'den itibaren Emevî hanedanı içinde sürekli bir kriz sebebi olmuştur. Bu uygulama hanedan arasında politik sürtüşmelere, hatta yönetime karşı isyanlara sebep olmuş, bu problemlerle meşgul olan yöneticiler devletin genel siyasetiyle gereği gibi ilgilenememişlerdir. Emevîlerin başlangıç sürecinde kolayca bastırılabilen bu hadiseler, ülkenin genişlediği ve bilhassa merkezî otoritenin zayıfladığı dönemlerde önü alınamaz büyük problemlere sebep olmuştur. Dolayısıyla Emevîler dönemindeki saray kavgaları sadece dar çerçeveli iktidar mücadelesi olmakla sınırlı görülmemelidir. Bunlar çoğu zaman ülkenin genel gidişatını etkileyecek hadiseleri tetikleyecek boyutlara ulaşmıştır.

3. Emevîler devleti Arabın Arapla mücadelesi neticesinde kurulmuş bir Arap devletidir. Tabiatıyla başlangıçtan itibaren Araplar dışındaki etnik unsurlar

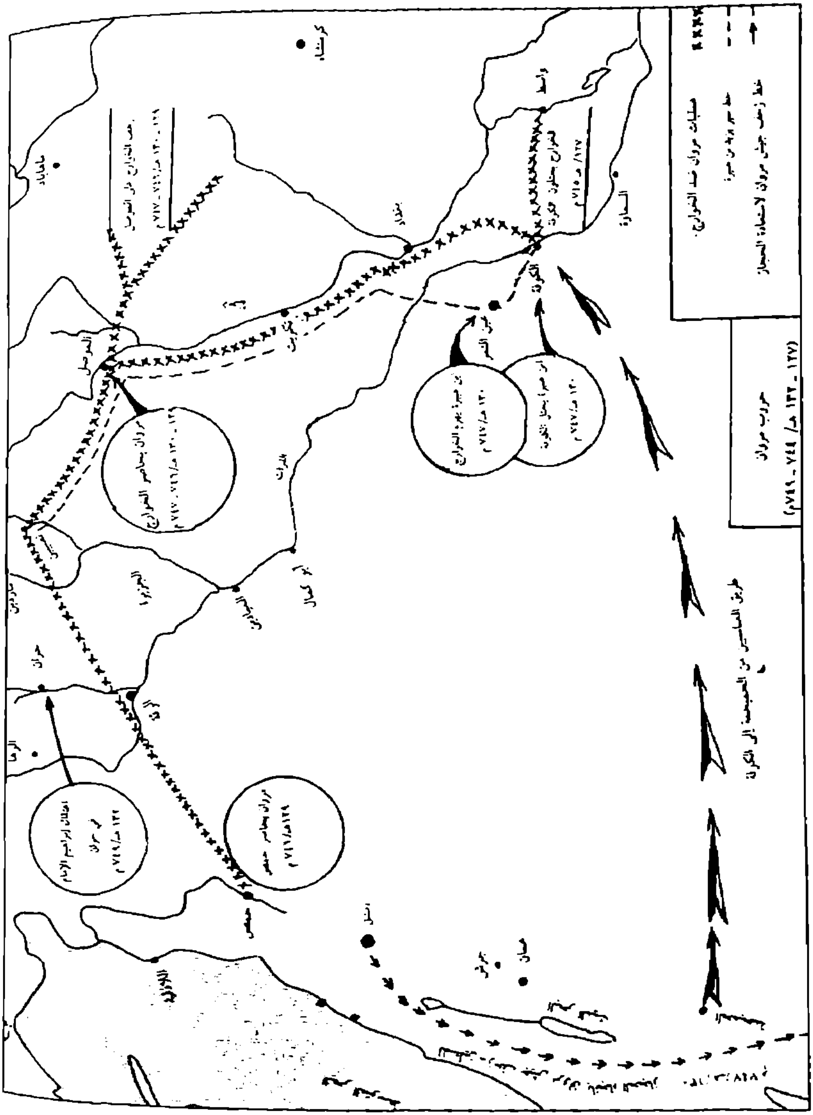
her anlamda ikinci plânda kalmışlardır. Bundan dolayıdır ki, devletin Araplık yönü Muavîye b. Ebû Süfyân'dan itibaren kendini hissettirmiş, bu anlayış ilerleyen yıllarda bilhassa Abdülmelik'ten itibaren katı bir ırkçılık haline dönüşmüştür. Arapçılık siyaseti, gayr-ı Arap unsurların, iktidarı tekellerinde bulunduran Araplara karşı hoşnutsuzluklarına, zamanla da idareden nefret etmelerine sebep olmuştur. Bütün bunların sonucunda mevâlî, yönetim aleyhtarı bütün oluşumların gönüllü destekçisi ve etkin taraftarı haline gelmiştir. Emevîler devletinin ortadan kaldırılmasıyla neticelenen Abbâsî ihtilâlinin mevâlînin ağırlıkta olduğu Horasan'da başlatılmış olması bu durumu açıkça ortaya koyar.

4. Emevî yöneticilerinin müslüman kamuoyunu rahatsız eden bazı hadiselere imza atmış olmaları da halkın yönetimden soğumasına ve desteğini çekmesine sebep olmuştur. Devletin kurucusu Muaviye'nin Hz. Ali taraftarlarına baskı yapması, Yezid b. Muaviye zamanında Hz. Hüseyin'in şehit edilmesiyle sonuçlanan Kerbelâ hadisesi, aynı dönemde Medine'nin işgal, Mekke'nin muhasara edilmesi, Abdülmelik döneminde Haccâc marifetiyle Mekke'nin muhasarası esnasında Kabe'nin tahrip edilmesi, Hişam b. Abdülmelik zamanında Hz. Ali'nin soyundan Zeyd b. Ali'nin önce isyana zorlanıp ardından öldürülmesi gibi gelişmeler Müslümanların ma'şeri vicdanında derin yaralar açmış ve halkın yönetime karşı kin beslemesine sebep olmuştur. Nitekim bundan dolayı bil-

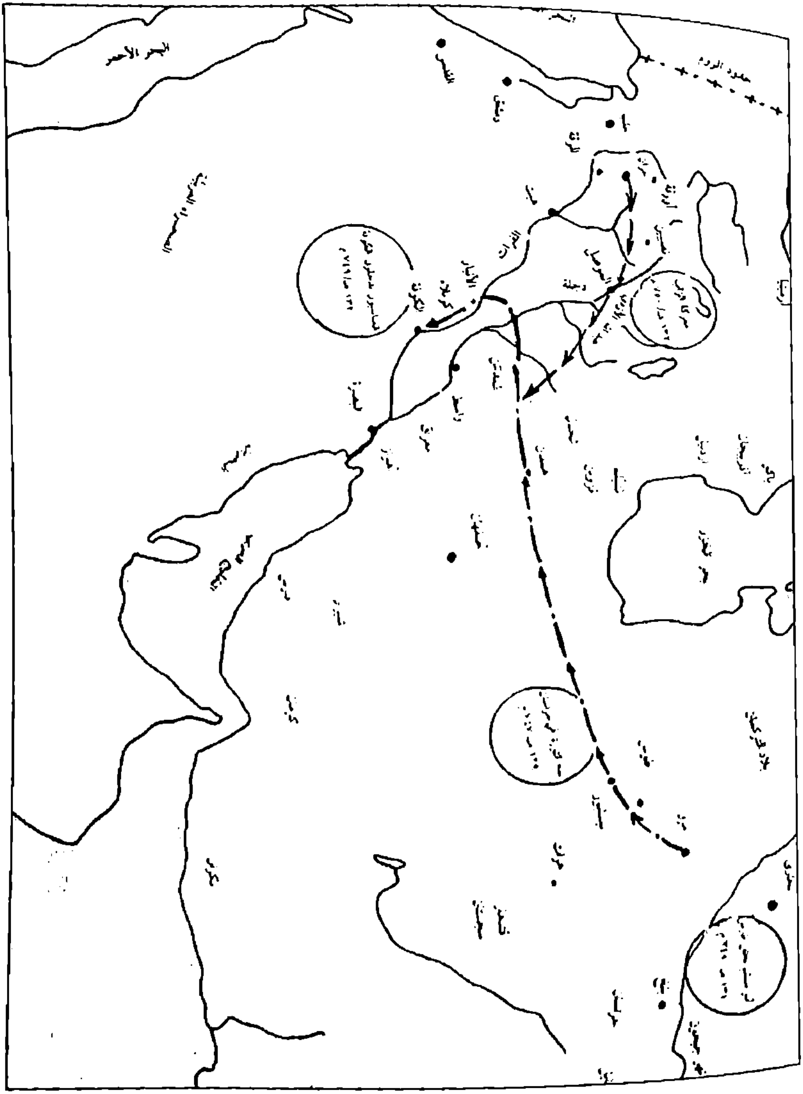
hassa Irak bölgesinde çıkan pek çok isyan çok kolay bir şekilde taraftar bulmuştur. Emevî devletinin sonunu getiren Abbâsî ihtilâlcileri de halkın Emevîlere karşı hoşnutsuzluğundan büyük oranda istifade etmişlerdir.[713]

---

713 Emevîlerin yıkılış sebepleri üzerine değerlendirmeler için geniş bilgi için bk. Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam*, I, 165-169; Ömer Ferruh, *Tarihu Sadri'l-İslâm*, s. 196-201; Sa'dî, Ebû Cîb, *Mervan b. Muhammed ve Esbâbu Sukûti'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Dımaşk 1982; Vekîl, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb*, I, 598-615; Ulebî, Ahmed, *el-Ahdüs's-Sırri li'd-Da'veti'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1988; Işş, Yûsuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye*, s. 338-355; Atvan, Hüseyin, *ed-Davetü'l-Abbâsiyye*, Beyrut ts. s. 15-188; Aksu, Ali, *Mervan b. Muhammed*, s. 210-243; Delice, Ali, "Emevîler Devleti'nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülahazalar", *Cumhuriyet ÜİFD*, Sivas 1999, sy. 3, s. 299-320. Emevîler devleti tarihi hakkında genel malumat için bk. Hitti, Philip, *History of Syria*, s. 428-534; Üçok, Bahriye, *Emevîler-Abbasîler*, Ankara 1968, s. 27-78; Deksan, Abdülemir Abdu Hüseyn, *el-Hilâfetü'l-Ümeviyye*, Beyrut 1973; Akîl, Nebîh, *Dirâsât fi Tarihi'l-Asri'l-Ümevî*, ? 1981, (Matbaatü'd-Davudi); Şaban, Muhammed Abdülhay Muhammed, *Sadrü'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye*, Beyrut 1983; Abdüllatif, Abdüşşâfi Muhammed, *el-Alemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî*, ? 1984; Beydûn, İbrahim, *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-Muaraza*, Beyrut 1985; Atvan, Hüseyn, *er-Rivayetü't-Tarihiyye fi Bilâdi'ş-Şam fi'l-Asri'l-Ümeviyye*, Amman 1986; Hammâş, Necdet, *eş-Şam fî Sadri'l-İslâm*, Dımaşk 1987, s. 155-427; Mahmud, Hasan Ahmed, *Dirâsât fi's-Siyaseti'l-Âmme li'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Kahire 1990; Mustafa, Nadiye Mahmud, *ed-Devletü'l-Ümeviyye, Devletü'l-Futûhât*, Kahire 1996; Rehhal, Atıf, *Tarihu Bilâdi'ş-Şam el-İktisadî fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 2000; Hawting, G.R., *The First Dynasty of Islam*, London-Newyork 2000; Şahin, Hamdi, *ed-Devletü'l-Ümeviyye el-Müftera Aleyhâ*, Kahire 2001; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Tarihu'd-Devleti'l-Ümevîyye*, s. 183-201.

Harita 8: Mervan b. Muhammed'in Askeri Faaliyetleri

Harita 9: Abbâsî İhtilalinin Gelişim Süreci

SONUÇ

Emevîler Devleti, Hulefâ-i Râşidîn döneminin ardından Muaviye b. Ebû Süfyan tarafından Dımaşk merkezli olarak kurulmuş ilk Arap hanedan devletidir. Devlet adını kurucusunun mensubu bulunduğu Ümeyyeoğulları kabilesinden almıştır. İlk üç halîfe bu soyun Süfyânî, geri kalanları ise Mervânî kolundandır.

Emevîler devletinin kurucusu Muaviye b. Ebû Süfyan, Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olmuş, daha sonra Hz. Peygamber'in (sav) kâtipleri arasına katılmıştır. Hz. Ebû Bekir döneminde ağabeyi Yezid b. Ebû Süfyan ile birlikte Suriye ordularında görev yapmış, daha sonra Ömer b. Hattâb zamanında Şam bölge valiliğine getirilmiştir. Hz. Osman'ın halîfeliği sırasında da görevini sürdüren Muaviye, bu esnada gücünü daha da artırarak kendisini halîfenin hâmisi ilan etmiştir. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra da onun hakkını savunduğunu iddiasıyla Hz. Ali'ye biatten kaçmış, üstelik Hz. Osman'ın öldürülmesine destek verdiği ve suçluların cezalandırılması konusunda harekete geçmediği ithamıyla yönetime karşı siyasî mücadele başlatmıştır. Bu hareketinde uzun yıllar idareciliğini yaptığı Şam halkından büyük destek almıştır.

Muaviye b. Ebû Süfyan'ın halîfe aleyhine giriştiği iktidar mücadelesi Şamlılar ile Iraklıları Sıffin'de karşı karşıya getirmiş,

aralıklarla üç ay süren bu savaşın sonunda mağlubiyetin mutlak olduğunu fark eden Muaviye, Amr b. el-Âs'ın teklifiyle askerlerine Kur'ân'ın aralarında hakem olması talebinde bulunmuş, Hz. Ali de ordusundaki çoğunluğun kararına uyarak hakemler aracılığıyla sorunun çözümlenmesi önerisini kabul etmek zorunda kalmıştır. Şamlılar ve Iraklılar arasındaki yönetim problemini çözmek üzere hakem seçilen Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile Amr b. el-Âs arasında yapılan görüşmeler herhangi bir çözüm getirmediği gibi, Hâricîlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayarak Hz. Ali tarafının daha da zaafa düşmesine sebep olmuştur. Buna karşılık tahkime gidilmesi ve hakemlerin görüşmeleri Muaviye'nin konumunu daha da güçlendirmiştir. Hz. Ali'nin Haricîler tarafından şehit edilmesinin ardından Hz. Hasan'ın hilafeti kendisine devretmesiyle Müslümanların yönetimi Muaviye'nin eline geçmiş, böylece Emevîler devletinin kuruluşu gerçekleşmiştir.

Muaviye'nin devlet başkanlığı Müslümanların yeniden tek bir idare altında toplanmalarını sağladı. Ancak buna rağmen Hâricîler, onun zamanında da isyan hareketlerini devam ettirdiler. Muaviye bu muhalif grubu Kûfe'ye vali tayin ettiği Ziyâd b. Ebîh'in baskı ve şiddete dayalı politikasıyla etkisiz hale getirmeye çalıştı. Muaviye'ye bu faaliyette en büyük yardımı ise Hz. Ali'yi öldürmeleri sebebiyle Hâricîlerden nefret eden Ehl-i Beyt taraftarları yaptı.

Yönetiminin ilk yıllarında iç problemlerle meşgul olan Muaviye, bunun ardından uzun süredir sekteye uğramış bulunan fetih hareketlerini yeniden başlattı. Öncelikli olarak Arap topraklarını sürekli bir şekilde tehdit eden Bizans ve Ermenistan üzerine ordular gönderdi. Muaviye döneminde en önemli Bizans seferi ise İstanbul'un muhasarası oldu. Bu harekâtın diğer semeresi ise Rodos ve Girit adaları ile İzmir ve Tarsus gibi şehirle-

rin fethedilmesidir. Bu süreçte Horasan ve Sind bölgesinde de hareketlilik başladı. Neticede Sicistan, Zabulistan, Toharistan ve Kuhistan gibi bölgeler ve Kabil, Herat, Belh gibi şehirler fethedilerek Mâverâünnehr'de Buhara ve Semerkand vergiye bağlandı. Kuzey Afrika kıyıları ve iç kısımlarını hedef alan fetihler Muaviye ile birlikte yeniden başlatılmış, ayrıca Akdeniz'deki önemli adalar üzerine ilk deniz seferleri tertip edilmiştir.

Muaviye b. Ebû Süfyan'ının önemli icraatından biri ve İslâm tarihi boyunca kalıcı olanı ise oğlu Yezid'i kendisine veliahd tayin ederek idarede saltanat usûlünü başlatmış olmasıdır. Hedefini gerçekleştirmek için öncelikli olarak siyasî alt yapıyı hazırlayan Muaviye, Hicaz'da yaşayan Ashâb çocuklarının itirazları istisna olmak üzere bütün eyaletlerden oğlu adına biat almayı başarmıştır. Babasının ölümünden sonra hilâfete geçen Yezid, yeniden biat sağlama girişimlerinin tamamlayamadan ölmüştür. Ancak bu süreçte Kerbelâ hadisesi, Medine'nin işgal ve Mekke'nin muhasara edilmesi gibi Müslüman kamuoyunda derin yaralar açan ve etkileri uzun yıllar devam eden olaylar yaşanmıştır. Yezid'den sonra oğlu Muaviye b. Yezid çok kısa süre devlet başkanlığında kaldıktan sonra vefat etmiş, onun ölümüyle birlikte Emevîler hanedanında Süfyânîlerin iktidarı sona ermiştir.

Muaviye b. Yezid'in ölümünden sonra İslâm dünyasında en güçlü halîfe adayı olarak Abdullah b. Zübeyr'in adı öne çıktı. Ancak Şam'da iktidarlarının devamını isteyen Ümeyyeliler, Hâlid b. Yezid'i ilk veliahd, Amr b. Sa'îd'i de ikinci veliahd tayin ederek Mervan b. Hakem'i halîfelik makamına getirdiler. Mervan'ın devlet başkanlığı da Suriye'deki Arapların birliğini temin edemedi. Zira bölgede yaşayan Kays menşeli kabileler Abdullah b. Zübeyr'in yönetimini benimsemişlerdi. İki taraf

arasında gerçekleşen Merc-i Râhıt savaşını Mervan'ın kazanmasıyla Suriye bölgesindeki hâkimiyet yeniden Emevî ailesinin kontrolüne geçti. Ancak bu galibiyet aynı zamanda Suriye'de Kaysîler ile Kelbîler arasındaki sonu gelmeyen ve Emevîlerin yıkılış nedenleri arasında yer alacak çatışmaların da başlangıcı oldu.

Mervan b. Hakem Suriye'de birliği sağladıktan sonra Abdullah b. Zübeyr'i etkisiz hale getirebilmek için askerî harekât başlattı, ancak bunu tamamlamaya ömrü yetmedi. Görev babasının ölümünden sonra Emevî tahtına oturan Abdülmelik b. Mervan'ın üzerinde kaldı. Onun öncelikli olarak halletmesi gereken mesele, ülkede siyasî birliği yeniden tesis etmekti. Hem Hâricîler, hem Kûfe'yi ele geçirmiş bulunan Muhtar es-Sekâfî, hem de en büyük rakibi durumunda olan Abdullah b. Zübeyr'i etkisiz hale getirmesi gerekiyordu. Bu amaçla öncelikli olarak karşıt grupların kendi aralarında savaşarak yıpranmalarını bekleme siyaseti izlemeye karar verdi. Nitekim kısa süre sonra Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'in Muhtar es-Sakafî hareketini bitirmesi hadisesi gerçekleşti. Sonuçta Abdülmelik'in düşmanlarından biri ortadan kalkmış, diğeri de gücünden çok şey kaybetmişti. Halife bunu fırsat bilerek Irak üzerine yürüdü. Deyrü'l-Cesâlik denilen mevkide Abdullah b. Zübeyr'in ordusunu mağlup ederek Irak'ı tamamen hâkimiyeti altına aldı. Ardından da son darbeyi vurmak amacıyla Haccâc b. Yûsuf komutasındaki ordusunu Abdullah b. Zübeyr'in üzerine gönderdi. Uzun süren bir muhasaradan sonra Mekke'nin Şam ordusunun kontrolüne geçmesiyle Müslümanların yeniden tek bir idare altında toplanmaları temin edilmiş oldu.

Abdülmelik b. Mervan, Abdullah b. Zübeyr'i etkisiz hale getirdikten sonra Hâricîler ile mücadele etti. Gerek Mühelleb b.

Ebû Sufra, gerekse Haccâc b. Yûsuf'un faaliyetleri sonucunda bu isyancı gruplar etkisiz hale getirildi. Muaviye döneminde olduğu gibi Abdülmelik zamanında da Iraklılar Haricîlerle mücadelede yönetime önemli derecede katkı sağladılar.

Halîfeliğinin başlangıç dönemini iç politika faaliyetleriyle tamamlayan Abdülmelik b. Mervan daha sonra Bizans, Kuzey Afrika ve Horasan bölgelerine askerî harekât başlattı. Onun zamanındaki faaliyetler yeni fetihlerden ziyâde, Muaviye döneminde ele geçirilmiş bölgelerin yeniden itaat altına alınması şeklinde gerçekleşti.

Babasının ölümünden sonra devletin başına geçen Velid b. Abdülmelik kendi döneminde büyük fetih harekâtı gerçekleştirdi. Birbirine yakın zamanlarda Kuteybe b. Müslim Mâverâünnehr'de Buhara, Semerkand, Fergâna gibi önemli şehirleri fethederken, Muhammed b. Kasım Hindistan'da pek çok önemli şehri ele geçirdi. Diğer taraftan gerek Mesleme b. Abdülmelik, gerekse Abbâs b. Velid Anadolu içlerinde başarılı seferler yaptılar. Kuzey Afrika'da ise Müslümanlar Târık b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr ile Kuzey Afrika'da tam kontrolü sağladıktan sonra Endülüs topraklarını ele geçirdiler. Neticede Velid döneminde Müslümanların hâkimiyet sınırları Türkistan'dan Fransa içlerine kadar uzanmış oldu.

Kardeşi Velid'den sonra göreve gelen Süleyman b. Abdülmelik zamanında Emevî yönetiminde kabilecilik anlayışı bütün yönleriyle devlet idaresine hâkim oldu. Süleyman, öncelikli olarak selefi döneminde kendisini zorla veliahtlıktan uzaklaştırmak isteyen idarecileri tasfiye etti. Onun bazı komutan ve valileri kişisel nedenlerle cezalandırması, hem dış politikada duraklamaya hem de kabilelerarası iç çatışmalara, dolayısıyla sosyal düzenin bozulmasına yol açtı. Bu dönemde gerçekleştirilen

ikinci büyük İstanbul kuşatması da öncekiler gibi yine başarısızlıkla sonuçlandı.

Süleyman b. Abdülmelik'in tayiniyle halîfe olan Ömer b. Abdülaziz hem selefleri hem de halefleriyle karşılaştırıldığında çok farklı bir Emevî halîfesi portresi çizmiş, bu sebeple yönetim muhaliflerinin dahi takdirini kazanmıştır. Görevde kaldığı sürede öncelikli olarak toplumsal barışı sağlamaya müteveccih adımlar atan halîfe, bunda büyük oranda başarılı olmuştur. Gerek mevâlî gerekse gayr-i Müslimler onun halîfeliği döneminde rahat yaşamışlardır. Ayrıca bu süreçte yoğun bir İslâmlaşma faaliyetine de şahit olunmuştur. Devrin diğer bir olumlu gelişmesi ise kabilecilik anlayışının devlet yönetimine etkisinin en alt düzeye indirilmiş olmasıdır.

Ömer b. Abdülaziz'den sonra yönetime geçen Yezid b. Abdülmelik dönemi kabile çekişmelerinin yeniden geri dönüşüne şahit olmuştur. Yönetim kadrosu teşkilinde Süleyman b. Abdülmelik'in aksine Kuzeyli Kays kabilelerine öncelik veren halîfe, ülkenin yeniden kabile çatışmalarına sahne olmasına zemin hazırladı. Nitekim kısa süre sonra Güneyli Ezd ve Rebîa kabileleri yönetime isyan ettiler. Bu faaliyetler Şam'dan Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki ordu tarafından bastırılmışsa da devletin özellikle Irak bölgesindeki hâkimiyetinin ciddî bir şekilde sarsılmasına yol açtı. Mevâlîye karşı uygulanan ayrımcı siyaset sebebiyle aynı anda Horasan-Mâverâünnehr ve Kuzey Afrika-Endülüs hattında büyük isyanlar ve karışıklıklar meydana geldi.

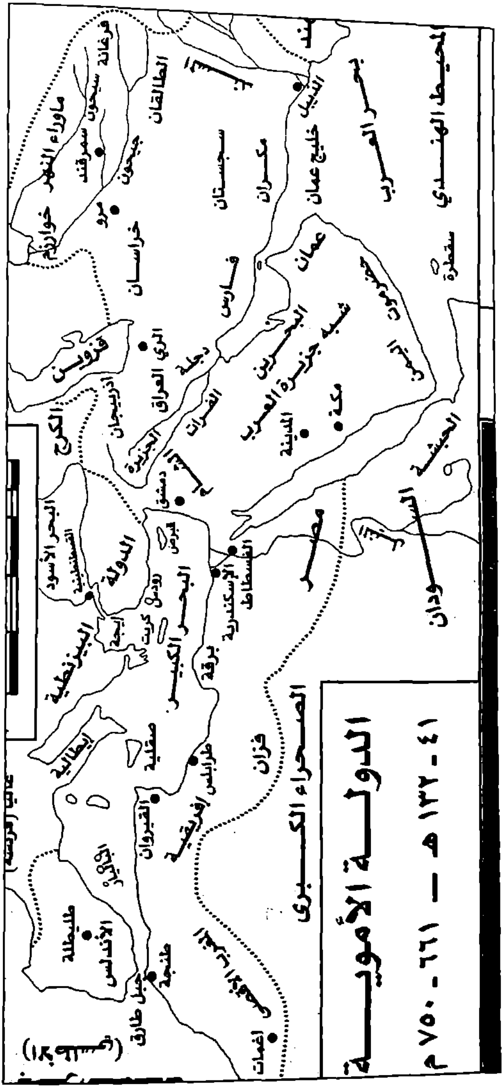
Yezid'in kısa süren halîfeliğinden sonra göreve gelen Hişam b. Abdülmelik, Emevîler devletinin Muaviye ve Abdülmelik'ten sonraki üçüncü büyük halîfesi kabul edilir. Onun döneminde dağılmış olan siyasî ve ekonomik dengelerin yeniden sağlandı-

ğına şahit olundu. Ancak temelleri eskiye dayanan kabile çekişmeleri ve Arap-Mevâlî rekabeti, alınan tedbirleri boşa çıkardı. Ekonomik dengenin sağlanması için Mevâlî'ye yüklenen yeni vergiler yönetime karşı hoşnutsuzluğa hatta isyanlara sebep oldu. Bilhassa Mâverâünnehr ve Kuzey Afrika'da önü alınamaz Berberî ayaklanmaları başladı. Bütün bunların sonucunda Hişam'ın başlangıç döneminde sağlanan görece istikrar ortamı yerini yine karışıklıklara bıraktı.

Hişam'dan sonra yerine geçen Velid b. Yezid döneminde istikrarsızlık artarak devam etti. Onun eğlenceye düşkünlüğü sebebiyle devlet meselelerine ilgisizliği Hişam b. Abdülmelik döneminin sonlarına doğru etkisini göstermeye başlayan karışıklıkların şiddetini daha da artırmasına neden oldu. Üstelik onun, Hişam'ın titizlikle korumaya çalıştığı hazineyi hesapsız harcamaları sonucunda tüketmesi de ülkenin mali dengesini altüst etti. Bu durum hem hanedan ailesinin, hem de geniş halk kesimlerinin tepkisine sebep oldu. Bundan istifade eden Yezid b. Velid, gerçekleştirdiği darbeyle halîfelik makamını ele geçirdi.

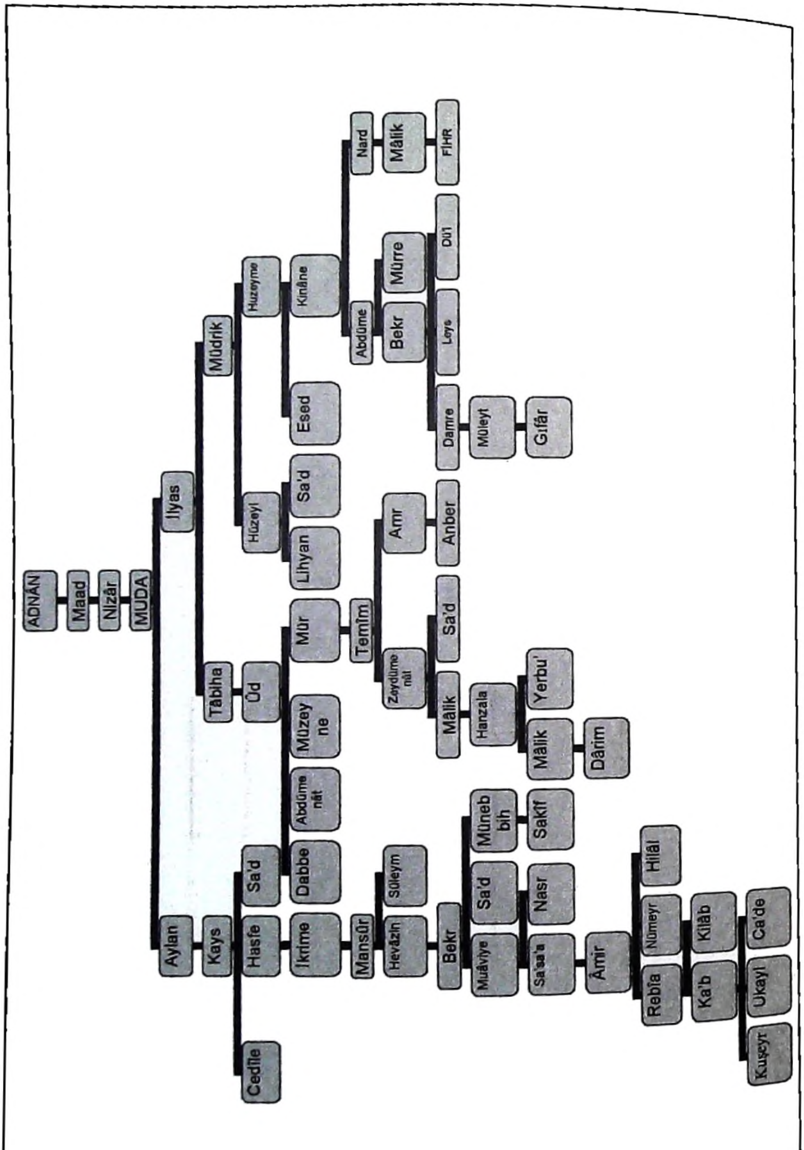
Bir ihtilâl sonucunda devlet başkanı olan Yezid b. Velid, halîfeliği döneminde Ömer b. Abdülaziz'in yönetim anlayışını örnek alacağını ilân etti. Ancak Yezid onun dönemindeki şartlar tamamen farklıydı. Her şeyden önce kabileler üstü bir yönetim sergilemesi mümkün değildi. Zira o Yemenlilerin desteği ile bir ihtilâl gerçekleştirmişti. Onlara vefa borcunu ödeyebilmek için yönetim kademelerine Yemen asıllıları yerleştirdi. Yönetime gelmesinden kısa süre sonra ölünce hedeflerini gerçekleştirme fırsatı bulamadı. Onun ardından yerine kardeşi İbrahim b. Velid geçti. Ancak onun devlet başkanlığını Kays kabilelerinin desteğini alan Mervan b. Muhammed kabul etmedi. Yönetime karşı isyan başlatarak kısa süre içinde Emevîlerin yeni halîfesi oldu.

Mervan b. Muhammed beş yıl süren yönetimini sürekli olarak gündeme gelen iç karışıklıklarla mücadele ile tamamladı. Bu dönemde geçmişten süre gelen Hâricî ve Hz. Ali taraftarlarının yıpratıcı isyanlarına hanedan üyelerinin iktidarı ele geçirme girişimleri de eklendi. Üstelik Emevî iktidarının en büyük destekçileri olan Suriyeli askerler de yönetime karşı hareket etmeye başlamışlardı. Nitekim bu nedenle Mervan ülkenin başkentini daha güvenli gördüğü Harran'a taşımak zorunda kaldı. İktidar mücadelesini daha sonra buradan yürütmeye başladı. Önce kanlı çatışmalar sonucunda Hâricîleri etkisiz hale getirdi. Kûfe'de Hz. Ali taraftarlarının başlattıkları isyan da bastırıldı. Ancak asıl büyük tehlike olan Abbâsî ihtilâli bu dönemde etkisini artırmaya başladı. Özellikle Horasan'da ortaya çıkan Kaysî-Ezdî kabile mücadelesi onun bölgede tutunmasını imkânsız hale getirdi. Ebû Müslim'in Horasan'da başlattığı hareket kısa sürede bölgede etkinliğini artırarak Irak sınırına ulaştı. M. 749 yılında ise Ebu'l-Abbâs halîfe ilân edildi. Batıya doğru ilerleyen ve Emevî başkentini hedef alan Abdullah b. Ali komutasındaki Abbâsî ordusu Büyük Zap Suyu kenarında Mervan b. Muhammed'i ağır bir yenilgiye uğrattı. Bir süre takip edilen Mervan Mısır'da ele geçirilip öldürüldü. Netice olarak Muaviye tarafından M.661'de kurulmuş bulunan Emevîler Devleti M. 750 yılında tarih sahnesinden çekilmiş oldu. Arap ve İslâm tarihinin en hızlı büyüyen ve kısa sürede en geniş topraklara hükmeden ilk İmparatorluğu kuruluş sürecinde olduğu gibi hızlı bir düşüşle yerini Abbâsîlere bıraktı.

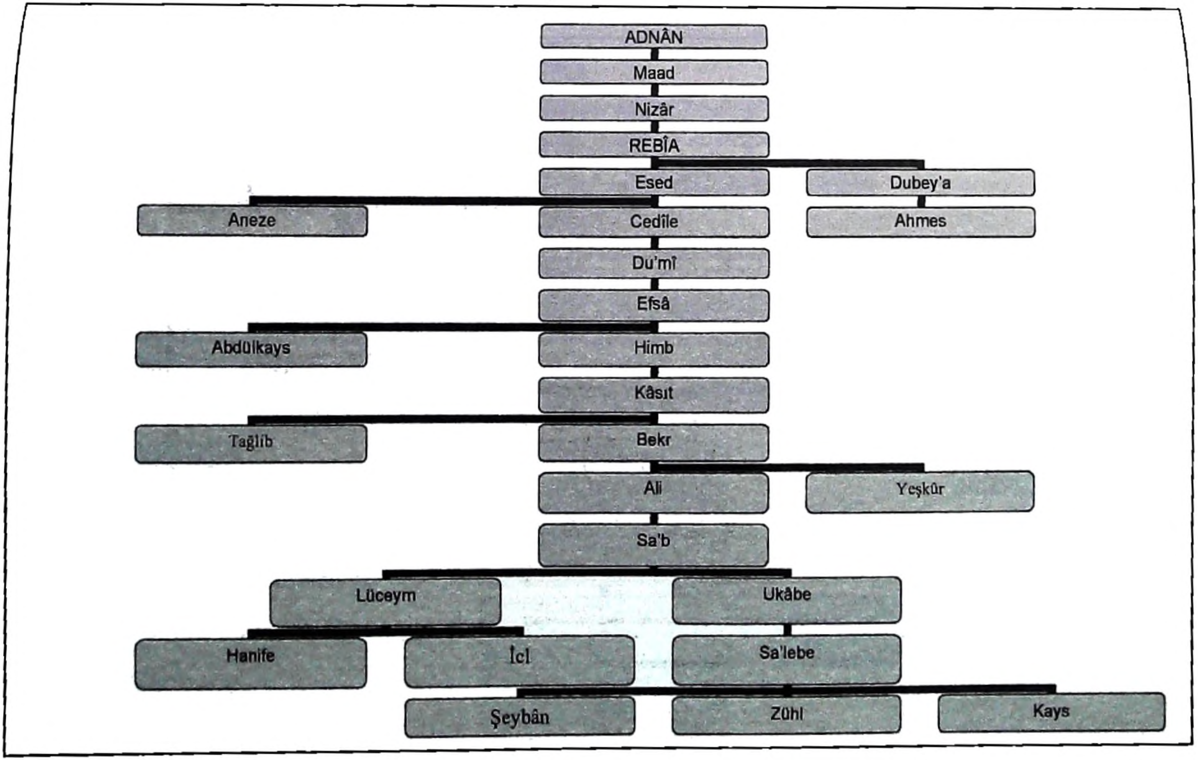

Harita 10: En Geniş Sınırlarıyla Emevîler Devleti

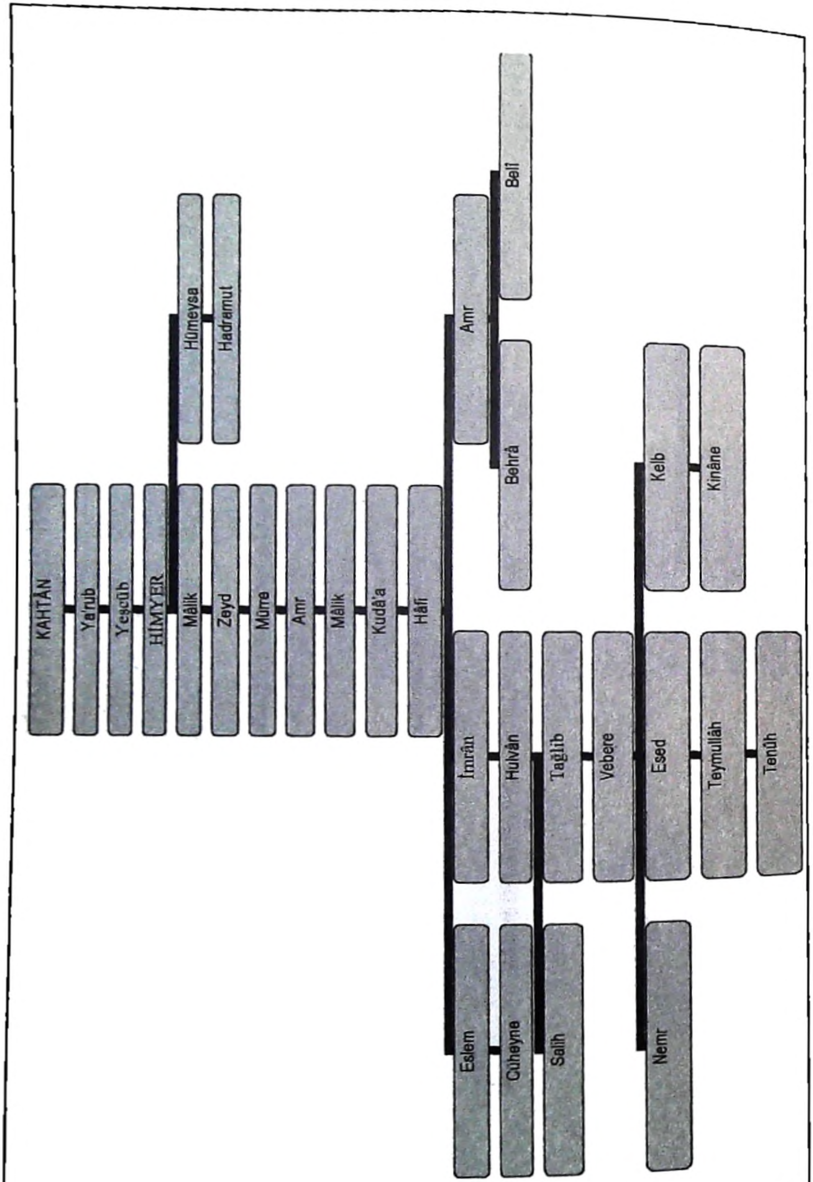
EKLER

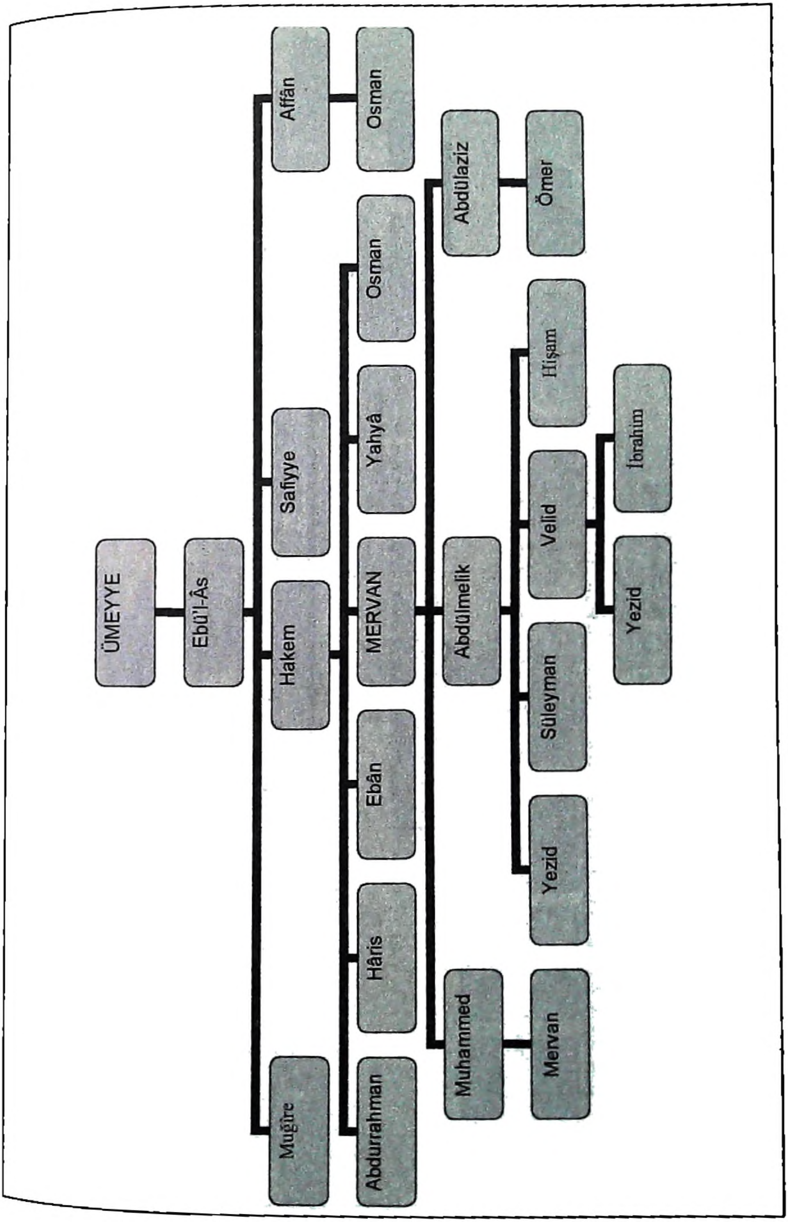
ADNANİLER-Mudar

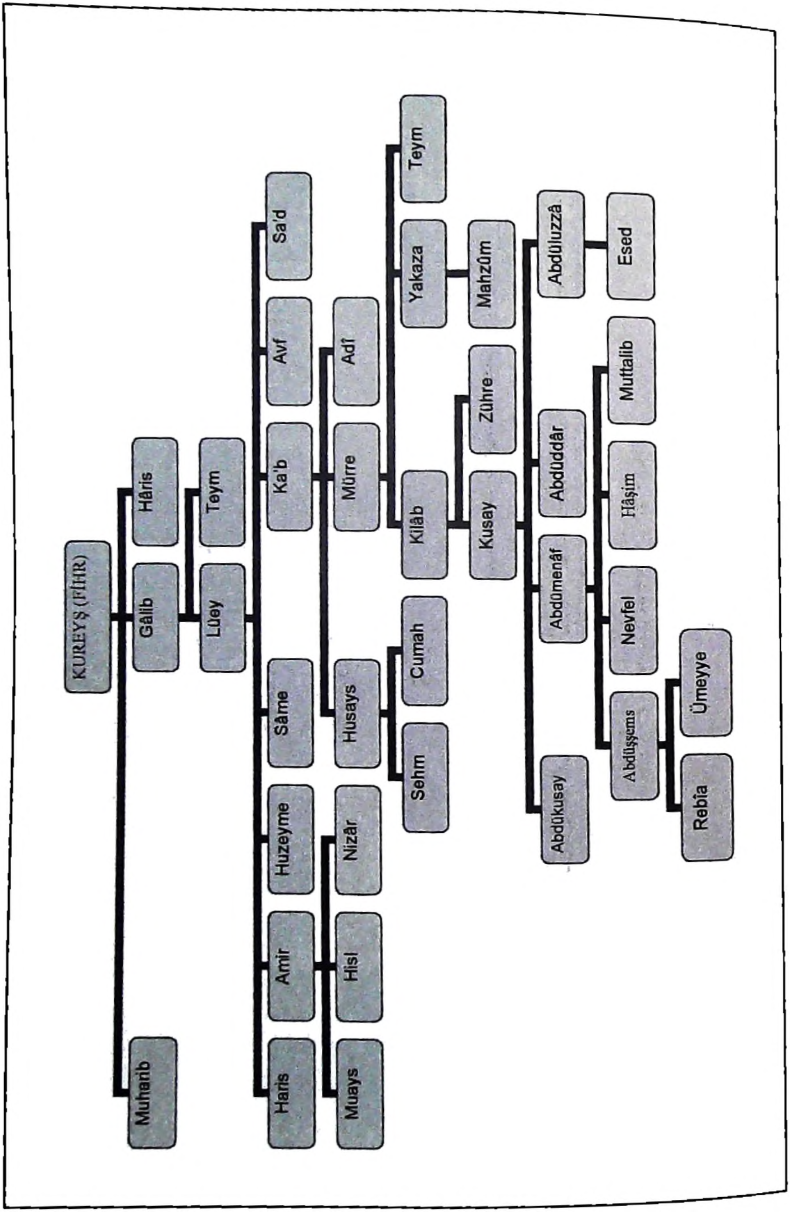
ADNANİLER-Rebia

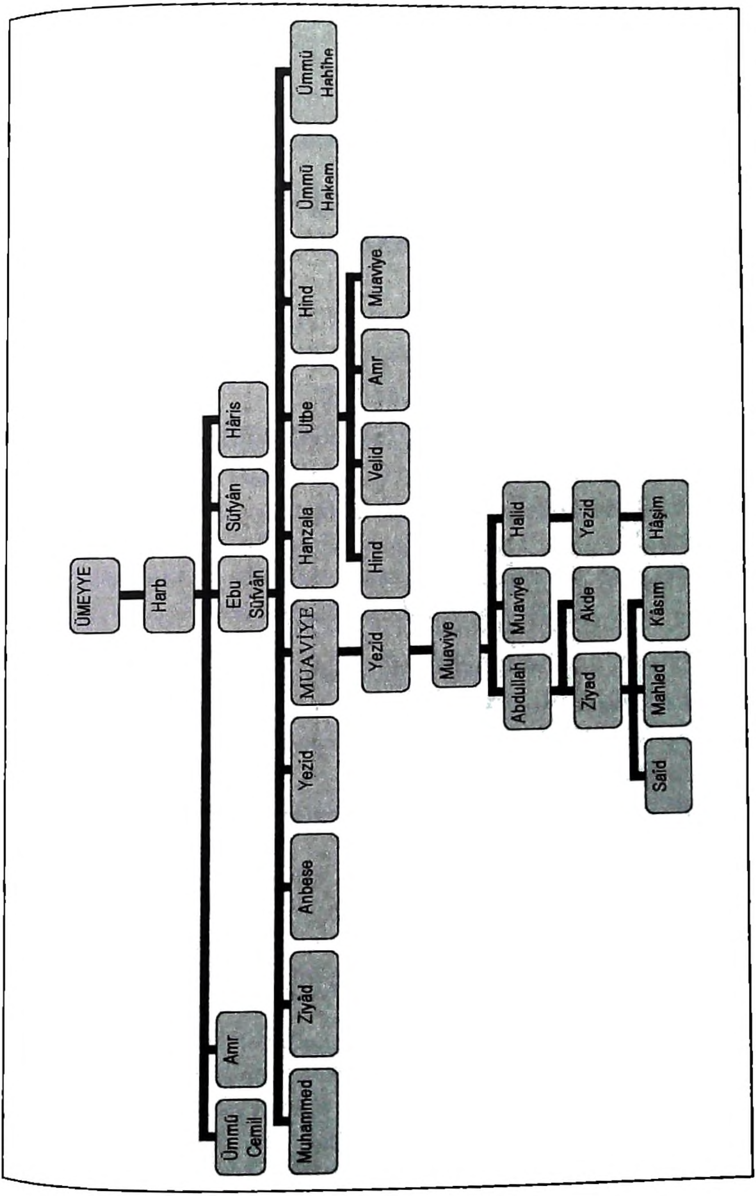
KAHTANİLER-Himyer

EMEVİLER-Mervanîler

KUREYŞ KABİLELERİ

EMEVİLER-Süfyanîler

EMEVÎ HALÎFELERİ
(41-132/661-750)

1. I. MUAVİYE B. EBÛ SÜFYAN (41/661) (SÜFYANÎLER)
2. I. Yezid b. Muaviye (60/680)
3. II. Muaviye b. I.Yezid (64/683)
4. I. MERVAN B. HAKEM (64/684) (MERVANÎLER)
5. Abdülmelik b. I.Mervan (65/685)
6. I. Velid b. Abdülmelik (86/696)
7. Süleyman b. Abdülmelik (96/715)
8. Ömer b. Abdülaziz (99/717)
9. II. Yezid b. Abdülmelik (101/720)
10. Hişam b. Abdülmelik (105/724)
11. II. Velid b. II. Yezid (125/743)
12. III. Yezid b. I. Velid (126/744)
13. İbrahim b. I. Velid (126/744)
14. II. Mervan b. Muhammed (127/744)

BİBLİYOGRAFYA

ABBÂS, İhsan, "Abdülmelik b. Mervan ve Devruhû fî Sekâfeti Asrîhi", *Dirâsât,* c.13, sy.1, Amman 1986.

ABDUH, Abdullah Kamil Mûsâ, *el-Ümeviyyûn ve âsâruhumü'l-Mi'mâriyye,* Mısır 2003.

ABDÜLHAKEM B. ABDÜLHAKEM, Ebû Muhammed Abdullah (214/829), *Sîretü Ömer b. Abdülaziz,* (thk. Muhammed Revvâş Kal'acî), Haleb ts. (Mektebetü'r-Rabi').

ABDÜLLATİF, Abdüşşâfi Muhammed, *el-Alemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Ümevî,* ? 1984.

ADEVÎ, İbrahim Ahmed, *el-Emevîyyûn ve'l-Bizantiyyûn,* Feyyum 1994.

AGHA, Saleh Said, *The Revolutian Which Toppled The Umayyads,* Leiden-Boston 2003.

AĞIRAKÇA, Ahmet, *İslâm'da İlk Tecdit Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz,* İstanbul 1992.

..............., *Emeviler Döneminde Kıyamlar,* İstanbul 1992.

AHMED B. HANBEL, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, (241/855), *Müsned,* I-V, Beyrut ts.

AKBULUT, Ahmet, *Sahâbe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri,* İstanbul 1992.

AKÎL, Nebîh, *Hilâfetü Benî Ümeyye,* Beyrut 1975.

......., *Dirâsât fi Tarihi'l-Asri'l-Ümevî,* ? 1981, (Matbaatü'd-Davudi).

AKÎL, Ömer Süleyman, *Hilâfetü Muaviye b. Ebû Süfyân,* Riyad 1984.

AKKÂD, Abbas Mahmud, *el-'Abkariyyetü'l-İslâmiyye,* Kahire 1994.

AKSU, Ali, *Mervan b. Muhammed ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk ÜSBE, Sivas 1998.

........, "Yezid b. Velid'in Hayatı ve Halifeliği", *Cumhuriyet ÜİFD*, sy. 4, Sivas 2000.

AKYÜREK, Yunus, *Maveraünnehr (Türk-İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ ÜSBE, Bursa 2001.

AKYÜZ, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1991.

ALGÜL, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul, 1986.

..........., *"Ebû Eyyûb el-Ensarî"*, DİA, X, 124.

..........., *"Has'am"*, DİA, XIV, 281.

ALİ ABDURRAHMAN, Amr, *Hişam b. Abdülmelik ve'd-Devletü'l-Ümeviyye*, ? 1992.

ALİ MAZHAR, *el-Asabiyye 'Inde'l-Arab*, Mısır 1923.

APAK, Adem, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara 2001.

........., "Emevîler Dönemi Türk Arap İlişkileri ve Türklerin İslâmlaşma Sürecinin Başlangıcı", *Türkler*, IV, Ankara 2002.

........., *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İstanbul 2003.

.........., *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, İstanbul 2004.

.........., "Hz. Ali'nin Siyasi Kişiliği", Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleriyle Hz. Ali Sempozyumu, Bursa 2004, *Sempozyum Kitabı*, Bursa 2005, s. 36-51.

.........., "Hz. Ali'nin İlk Dönem Siyasi Hadiselerdeki Rolü", *Marife*, y.5, s.1, Konya Bahar 2005, s. 131-135.

.........., *Anahatlarıyla İslam Tarihi II*, İstanbul 2007.

.........., "Fethinden Önce İstanbul Üzerine Müslüman Seferleri: Emevîler Dönemi", *VII. Eyüp Sultan Sempozyumu*, İstanbul 2003.

.........., "Fethinden Emevîlerin Sonuna Kadar Harran" , I. Uluslar arası Katılımlı Bilim Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu 28-30 Nisan Harran 2006, *Sempozyum Kitabı* Konya 2006.

ASELÎ, Bessam, *Muâve b. Ebî Süfyan*, Beyrut 1988.

........., *Abdülmelik el-Kâid*, Beyrut 1988.

........., *Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî*, Beyrut 1988.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, Muaviye b. Yezid Üzerine Bir Araştırma, *Selçuk ÜİFD*, sy.7, Konya 1998.

..............., "Puvatya Savaşı ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma, *Selçuk ÜİFD*, sy. 8, Konya 1998.

..............., *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara 2001.

..............., *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*, Ankara 2002.

..............., "Ömer b. Abdülaziz Devri Sonrası Emevî İdarecilerinin Mevali Politikaları", *Selçuk ÜİFD*, sy. 8, Konya 2002.

..............., "Berberîler ve Hicrî I. Yüzyıl İslâm Fetihlerindeki Rolü", *İSTEM*, yıl.1, sy.2, Konya 2003.

ATİK, Kayhan, *Gazavat-ı Mesleme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes ÜSBE, Kayseri 1990.

ATVAN, Hüseyn, *Sîretü Velid b. Yezid min Kütübi't-Tarih ve'l-Edeb*, Kahire 1980.

.........., *ed-Davetü'l-Abbâsiyye*, Beyrut ts. (Dâru'l-Cîl).

..........., *el-Emevîyyûn ve'l-Hilâfe*, Beyrut 1986.

..........., *er-Rivayetü't-Tarihiyye fi Bilâdi'ş-Şam fi'l-Asri'l-Ümeviyye*, Amman 1986.

..........., *eş-Şûrâ fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1990.

.........., *Nizâmu Velâyeti'l-Ahd ve Virâsetü'l-Hilâfe fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1991.

.........., *el-Fukaha ve'l-Hilâfe*, Beyrut 1991.

AVCI, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003.

AVDÂT, Ahmet Abdullah, "el-Âsabiyyetü'l-Kabaliyye fi'l-Irak fî ahdi Halîfe Hişam b. Abdülmelik, Abhâsü'l-Yermuk, *Silsiletü'l-Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctima'ıyye*, c. XIX, sy. 3/b, Amman 2003.

AYAR, Ali Rıza, *Abdullah b. Zübeyr ve Halifeliği*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs ÜSBE, Samsun 1988.

AYCAN, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebû Süfyan*, Ankara 1990.

..........., İrfan-İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Ankara 1993.

..........., "Emevîler Döneminde Bir Portre: Haccâc b. Yusuf, Valiliği ve Dönemindeki Olaylar", *Bizim Dergah Dergisi*, İstanbul 1993.

..........., "Emevî İktidarının Devamında Sakîf Kabilesinin Rolü", *AÜİFD*, c. XXXVI, Ankara 1997.

..........., "Emevîler Döneminde İç Siyâsî Gelişmeler", *Ankara ÜİFD*, sy. XXIX, Ankara 1999.

..........., "Ömer b. Abdülaziz ve Gayr-i Müslimler", *Dinî Araştırmalar*, 1/3, Ocak-Nisan, Ankara 1999.

..........., "Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah b. Zübeyr (622-692)", *Ankara ÜİFD*, sy. 41, Ankara 2000.

..........., "Emevîler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, IV, Ankara 2002.

..........., "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *DİA*, XIV, 427-428.

AYHÜN, Erşahin Ahmet, *İslâmın İlk Yıllarından Emevîlerin Sonuna Kadar Deniz Seferleri,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 1989.

AYKON, Necati, *Anadolu'da Gerçekleştirilen İlk İslâm Fetihleri,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1994.

AYKUT, Tuncay, *Emevi Sikkeleri,* İstanbul 1982.

AZİMLİ, Mehmet, "Mesleme b. Abdülmelik ve Fütûhatı", *Dicle ÜİFD,* sy.2, Diyarbakır 2000.

BAİLLY, Auguste, *Bizans Tarihi,* I-II, (çev. Haluk Şaman), İstanbul ts., (Tercüman 1001 Temel Eser).

BÂKIR, Şerif el-Kureşî, *Hayâtü'l-İmam el-Hasan b. Ali,* I-II, Beyrut 1983.

BALIKÇI, Şükrü, *Ubeydullah b. Ziyad Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran ÜSBE, Şanlıurfa 1999.

BAYINDIR, Abdülaziz, "Başlangıçtan Günümüze Kadar İslâm Toplumunda Madeni Paralar ve Kağıt Paralar", *İstanbul ÜİFD,* İstanbul 2000.

BAYTAR, İlyas, *Tatavvuru'l-Kitâbâti'n-Nukûş ala'n-Nukûdi'l-Arabiyye,* ? ?.

BEHŞEL, Eslem b. Sehl, *Tarihu Vâsıt,* (thk. Corcis Avvâd), Beyrut 1986.

BEKKAY, Latife, *Hareketü'l-Havâric: Neş'etühâ ve Tatavvuruhâ ilâ Nihâyeti'l-Ahdi'l-Ümevî,* Beyrut 2001.

BEKSAÇ, A. Engin, "Emeviler", *DİA,* XI, 105-106.

BELÂZÜRÎ, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf,* I, (thk. Muhammed Hamidullah), Jerusalem, 1963.

.............., *Ensâb,* IV, (thk. İhsan Abbas), Beyrut 1979.

.............., *Futûhu'l-Buldân,* (thk. Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1987.

BEYDÛN, İbrahim, *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve'l-Muaraza,* Beyrut 1985.

.............., *ed-Devletü'l-Arabiyye fi'l-İsbanya,* Beyrut 1986.

BEYLÎ, Muhammed Berekât, *ed-Davetü'l-Abbâsîyye,* Mısır 1986.

BOZBURUN, Hakan, *Süfyanî Emevî Halifelerinin Fetih Siyasetleri ve Fetihlerin Etkileri,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 2006.

BOZKURT, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilâli,* Ankara 2000.

BLANKİNSHİP, Khalid Yahya, "The Tribal Factor in the Abbâsîd Revolution: The Bertayal of Imam Ibrahim b. Muhammad", *Journal of the American Oriental Society,* vol. 108, (Oct.-Dec., 1988).

BRADFORD, Ernle, *Akdeniz, Bir Denizin Portresi,* (Çev. Ahmet Fethi), İstanbul 2004.

BROCKELMANN, C., *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neş'et Çağatay), Ankara 1964.

CANARD, Marius, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", (çev. İsmail Hami Danişmend), *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1956.

CANBEY, Özcan, *Emevîler Döneminde İslâm Donanması*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ ÜSBE, Bursa 1986.

CEVAD ALİ, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1993.

CHEIKHO, Louis, *en-Nasrâniyye ve Âdâbuhâ beyne'l-Arabi'l-Câhiliyye*, Beyrut 1989.

CRESWELL, K.A. Cameron, "The Legend that al-Walid Asked for and Obtained Help from the Byzantine Emperior", *JRAS*, 1956/3-4.

ÇAKIR, Mustafa, *Müslüman Arapların Anadolu'daki Fetih Hareketleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes ÜSBE, Kayseri 1993.

ÇANAKÇI, Kahraman, *Abdullah b. Zübeyr'in Hilafeti ve Emevîlerle Mücadelesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk ÜSBE, Erzurum 1996.

ÇELİK, Sebahattin, "Emevî Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccâc b. Yûsuf es-Sakafî'nin Fonksiyoner Rolü", *Celal Bayar ÜSBED*, sy. 1, Manisa 2003.

DADAN, Ali, "İslâm Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri", *İSTEM*, sy. 4, Konya 2005

DAKÛKÎ, Hüseyin Ali, "Emevî Hilafeti Devrinde Araplar ve Hazarlar", (çev. M. Faruk Toprak), *Türk Kültürü Araştırmaları*, c.XXV/2, Ankara 1987.

DEFTER, Abdürrezzak, "Devâfiu ve Esbâbu Ta'rîbi'l-Meskûkât", *el-Meskûkât*, Bağdat ts.

DEKSAN, Abdülemir Abdu Hüseyn, *el-Hilâfetü'l-Ümeviyye*, Beyrut 1973.

DELİCE, Ali, *Haccâc b. Yûsuf'un Hayatı ve Siyâsî Faaliyetleri*, (Basılmamış Y.L Tezi), Konya 1995.

…………, "Haccâc b. Yusuf (Hayatı ve Faaliyetleri)", *Cumhuriyet ÜİFD*, Sivas, 1998.

…………, *Mervan b. Muhammed ve Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 1999.

…………,"Emevîler Devleti'nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülahazalar", *Cumhuriyet ÜİFD*, Sivas 1999, sy. 3.

…………, "Ubeydullah b. Ziyad'ın Siyasî Faaliyetleri", *Cumhuriyet ÜİFD*, Sivas 1999, sy. 3.

DEMİRCAN, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul 1996.

……………., "Hz. Hasan ve Halîfeliği", *Harran ÜİFD*, sy. 1, Şanlıurfa 1995.

……………….., "Muaviye b. Yezid'in Halifeliği", *Harran ÜİFD*, sy. 2, Şanlıurfa 1996.

……………….., "Ali b. Ebî Tâlib'i Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine", *İSTEM*, yıl.3, sy. 6, Konya 2005

DEMİRYÜREK, Rıdvan, *Yezid b. Mühelleb ve Emevî Tarihindeki Rolü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1996.

DIRÂR, Salih Dırâr, *Haccâc b. Yusuf es-Sakafî*, Beyrut ts.

DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), *el-Ahbâru't-Tıvâl*, (nşr. Ömer Faruk Tabbâ), Beyrut ts. (Dâru'l-Erkam).

DÛRÎ, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, (çev. Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991.

EBÛ MİHNEF, Lût b. Yahyâ (157/773-774) *Maktelü'l-İmam el-Hüseyn*, (thk. Hasen Abullah Ebû Salih), ? 1997.

EBÛ NASR, Ömer, *Muaviyah ibn Ebû Sufyan ve Asruhu*, Beyrut, 1962.

……………, *Abdülmelik b. Mervan*, Beyrut 1962.

EBU'L-FEREC, Gregory (685/1286), *Ebu'l-Ferec Tarihi I*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1945.

EBU'L-FİDÂ, İmamüddin İsmail b. Ali b. Mahmud el-Eyyûbî (732/1331), *el-Muhtasar fi Tarihi'l-Beşer*, I-IV, İstanbul 1286 (Dâru't-Tibati'l-Âmire).

EBYÂRÎ, İbrahim, *Velid b. Yezid*, Mısır 1956.

ECER, Ahmet Vehbi, "Abdullah b. Zübeyr'in Halifeliği ve Kurduğu Devlet", *Erciyes ÜİFD*, sy. 10, Kayseri 1998.

EMİNOĞLU, Ahmet, *V. Raşid Halife Ömer b. Abdülaziz*, İstanbul 1984.

EMİR, Şekip Arslan, *Tarihu'l-Ğazevâti'l-Arab*, Beyrut ts, (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye).

ENGİNAR, Mahmut, *Hâlid b. Abdullah el-Kasrî*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 2006.

ERKAL, Mehmet, "İslâm'ın İlk Devrinde Para ve Zekât Nisabının Hesaplanması", *Marmara ÜİFD*, İstanbul 1985.

ERKOÇOĞLU, Fatih, *Abdülmelik b. Mervan ve Dönemi* (65-86/685-705), (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara ÜSBE, Ankara 2006.

………………., "Abdülmelik b. Mervan'ın Para Reformu", *İSTEM*, yıl.4, sy.8, Konya 2006.

ESLEM, Muhammed, "Emir Muaviye'nin Halifeliği Sırasında İstanbul'a Düzenlenen İlk Seferler", *I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu*, İstanbul 1996.

FARUK, Ömer, *el-Halîfetü'l-Mukâtil Mervan b. Muhammed*, Beyrut ts.

FAYDA, Mustafa, *"Becile"*, DİA, V, 278.

FEREC, Vesam Abdülaziz-Cüzeyf Nesim Yusuf, *el-Alâkât, Beyne'l-İmparatoriyyeti'l-Bizantiyye ve'd-Devleti'l-Ümeviyye,* Mısır 1981.

FIĞLALI, E. Ruhi, *İmamiyye Şiası,* İstanbul, 1984.

............, "İlk Şiî Olayları: 1 Tevvâbûn Hareketi, *Ankara ÜİFD,* Ankara 1983.

............, "Hasan", *DİA,* XVI, 282-285.

............, "Hüseyin", *DİA,* XVIII, 521.

FİDAN, M. Akif, *Emevî Halifelerinden Yezid b. Abdülmelik ve Dönemi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara ÜSBE, Ankara 2000.

FRYE, Richard N., "The Role of Abu Muslim in the Abbâsîd Revolt, *The Muslim World,* XXXVII, 1947.

GADBAN, Münir Muhammed, *Muaviye b. Ebî Süfyan,* Dımaşk 1989.

GIBB, H.A.R., *Orta Asya'da Arap Fetihleri,* (çev. Hasan Kurt), Ankara 2005.

.................., "Arab-Byzantine Relations Under the Umeyyad Caliphate", *Dumbarton Oaks Papers,* Cambridge 1958.

GÖKÇE, Arif, *Abdullah b. ez-Zübeyr ve İdaresi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ ÜSBE, Bursa 1991.

GÖMBEYAZ, Melek Yılmaz, "Bir Emevî Valisi: Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, *İSTEM,* yıl. 4, sy. 8, Konya 2006.

GÜNDÜZ, Eren, *Zeyd b. Ali Hayatı ve Eserleri,* İstanbul 2008.

GRABAR, Oleg, "Islamic Art And Byzantium", *DOP* 18, (1964).

GÜNAL, Mustafa, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset,* İstanbul 1998.

HÂCCÎ, Abdurrahman Ali, *et-Tarihu'l-Endelüs,* Kahire 1983.

HÂLİD, Muhammed Abdülmünim, *Mucizetü'l-İslâm: Ömer b. Abdülaziz,* Kahire 1993.

HALİFE B. HAYYÂT, *Tarih,* (thk. Süheyl Zekkâr), I-II, Beyrut 1993.

HALÎL, İmadüddîn, *Ömer b. Abdülaziz ve İslâm İnkılabı,* (çev. Ubeydullah Dalar), İstanbul 1984.

HALLÂK, Hasan Ali, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fi'l-Asri'l-Ümevî,* Beyrut 1986.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi,* (çev. Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1991.

HAMMÂŞ, Necdet, *eş-Şam fî Sadri'l-İslâm,* Dımaşk 1987.

HAMZA, İffet Visâl, *Sîretü Ömer b. Abdülaziz,* Beyrut 1998.

HAR'AN, Abdullah b. Abdurrahman b. Zeyd, *Eseru'l-Ulemâ fi'l-Hayati's-Siyase fi'd-Devleti'l-Ümeviyye,* Riyad 1424.

HARBİ, Osman, *Ömer b. Abdülaziz'in Devlet İdaresi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya ÜSBE, Sakarya 1997.

HASAN, Naci, *Sevratü Zeyd b. Ali,* Necef 1966.

HATTÂB, Mahmud Şit, "Şimali Afrika'nın Fetih Kahramanları", (çev. Osman Öztürk), *Belleten,* 33/129, Ankara 1969.

............., *Mesleme b. Abdülmelik b. Mervan,* Dımaşk 1985.

HAWTİNG, G.R., *The First Dynasty of Islam,* London-Newyork 2000.

HITTI, Philip, *History of Syria,* London 1951.

............., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi,* (çev. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1980.

HODGSON, M.G.S., *İslâmın Serüveni,* (trc. Komisyon), I-III, İstanbul 1993.

HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı,* (çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1970.

HURÇ, Ramazan, *Abdullah b. Zübeyr ve Zamanı,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes ÜSBE, Kayseri 1991.

IŞIK, Abdülkadir, *Ömer b. Abdülaziz'in Genel Politikası ve Aşağı Türkistan,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 1991.

IŞILTAN, Fikret, "Mervan II", *İA,* VII, 778-780.

IŞŞ, Yusuf, *ed-Devletü'l-Ümevîyye,* Dımaşk 2007.

İBN ABDİLBER, İbn Ömer Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İstî'âb fî Ma'riteti'l-Ashâb,* I-IV, Kâhire ts. (Dâru Nehdati Mısr).

İBN ABDİLHAKEM, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdillah (257/870), *Futûhu Mısr ve Ahbâruhâ,* (thk. Charles Torrey), Kahire 1991.

..........., *el-Halîfetü'l-Adil Ömer İbnü'l-Abdilaziz Hâmisu'l-Hulefâi'r-Râşidîn,* (thk. Ahmed Ubeyd), Kahire 1994.

İBN ABDİRABBİH, Ebû Ömer b. Ahmed b. Muhammed (327/939), *Kitabu Ikdi'l-Ferîd,* I-VII, Kâhire 1965.

İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kâsım Sikâtüddin Ali b. Hasan (571/1176), *Tarihu Medineti Dımaşk,* (thk, Ali Şîrî), I-LXXVIII, Beyrut 1997.

İBN ÂSEM, Ebû Muhammed b. Ahmed (314/926), *Kitâbu'l-Futûh,* I-IV, Beyrut 1986.

İBN BATTÛTA, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah ibn Battûta (770/1368) *Rihletü İbn Battûta,* (thk. Şehyh Muhammed Abdümün'im el-Aryânî, Beyrut 1996.

İBN HABÎB, Ebû Ca'fer Muhammed (245/859), *Kitabü'l-Muhabber,* Beyrut 1941.

..............., *el-Munemmak fi Ahbâri Kureyş,* (tsh. Hurşid Ahmed Faruk), Beyut 1985.

İBN HACER, Şihabuddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-IV, Mısır 1328.

İBN HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405-1406), *Mukaddime*, (thk. Abdülvâhid el-Vâfî), I-III, Mısır 1957.

………………, *Kitabu'l-İber ve Divanü'l-Mübtede ve'l-Haber*, I-V, Beyrut 1971.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (456/1064), *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, Beyrut 1998.

İBN HİBBÂN, *Kitâbü's-Sikât*, I-II, Haydarabad, 1975.

İBN HİŞAM, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Himyerî (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfız Şelebî), I-IV, Beyrut ts.

İBN İZÂRÎ, Ebû Abdullah Mumammed el-Merrakuşî (695/1295), *el-Beyânü'l-Muğrib fî Ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, I, (thk.Georges Colin-E. Levi Provençal) Beyrut 1983.

İBN KESÎR, Ebû'l-Fidâ İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut-Riyad ts. (Mektebetü'l-Meârif--Mektebetü'n-Nasr).

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, (thk. Tâhâ Muhammed Zeynî), I-II, Kâhire 1967.

………………, *Kitabu'l-Meârif*, Beyrut 1970.

………………, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Mısır 1952.

İBN SA'D, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru Sâdır).

İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd Ömer el-Basrî (262/876), *Tarihu'l-Medineti'l-Münevvere*, (thk. Fehim Muhammed Şeltut) I-IV, ? ts.

İBN TAGRİBERDÎ, Ebu'l-Mehasin Cemalüddin Yusuf (874/469), *en-Nücûmu'z-Zahire fi Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, I-XXII, Kahire 1929.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201) *Sîretu ve Menâkıbu Ömer b. Abdülaziz el-Halîfetü'r-Zâhid*, (thk. Nâim Zerzûr), Beyrut 1984.

………………, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ), I-XVIII, Beyrut 1992.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630-1232), *Üsdü'l-Ğâbe fî M'arifeti's-Sahâbe*, (thk. Muhammed İbrahim-Muhammed Ahmed Aşur), I-VII, ? 1970 (Kitabü'ş-Şi'b).

………………, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-IX, Beyrut 1986.

İBNÜ'L-KÛTİYYE, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer, (367/977), *Tarihu İftitahi'l-Endelüs*, (thk. İbrahim Ebyârî), Kahire 1989.

İMADÜDDİN, S. Muhammed, *Endülüs Tarihi,* (çev. Yûsuf Yazar), Ankara 1990.

İNAN, Muhammed Abdullah, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs,* I-II, Kahire 1969.

İSÂ RIYÂD, *en-Nizâ beyne Efrâdi'l-Beyti'l-Ümevî ve Devruhu fî Sukûti'l-Hilâfeti'l-Ümeviyye,* Dımaşk 1985.

İSFAHÂNÎ, Ebu'l-Ferec Ali b. Huseyn b. Muhammed el-Kuraşî (357/ 967), *Kitabü'l-Eğânî,* (thk. İbrahim el-Ebyârî), I-XXXI, Kahire 1970.

İSLÂMOĞLU, Niyazi, *Velid b. Abdülmelik ve Dönemi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran ÜSBE, Şanlıurfa 1999.

KAPAR, M.Ali, "Hz. Ali'nin Öldürülmesiyle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Konya 1994.

.........., *Halîfeliğin Emevîlere Geçişi ve Verasete Dönüşmesi,* İstanbul 1998.

.........., "Emevî Valilerinden Abdülaziz b. Mervan", *İSTEM,* yıl. 4, sy.8 Konya 2006.

KARA, Cahid, *İslâm Öncesinden Emevîlerin Sonuna Kadar Kelb Kabilesi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara ÜSBE, Ankara 2001

KARAKAŞ, Veysel, *Türk Yurtlarına Yapılan İlk Arap Akınları,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 1997.

KARAKUŞ, Nadir, *Ebû Müslim el-Horasânî, Kişiliği ve Faaliyetleri,* (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 1996.

KÂŞİF, Seyyide İsmail, *Velid b. Abdülmelik,* Kahire 1962.

KAVUKÇU, Fuat, *Emevîler Döneminde Harici Hareketleri,* (Basılmamış Doktora Tezi) Uludağ ÜSBE, Bursa 1990.

KAYMAKÇI, Salih, *Tarık b. Ziyad,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 1999.

KAYSÎ, Atıf Abbas Hammudi, *Sakîf ve Devruhâ fi't-Tarihi'l-Garbiyyi'l-İslâmî,* Beyrut 2003.

KAZANCI, Ahmet Lütfi, *Abdülmelik b. Mervan Üzerine Bir Araştırma,* (Basılmamış Çalışma), Bursa ?.

.............., *Mervan b. Hakem,* İstanbul 1996.

.............., "Haccâc b. Yusuf es-Sekafî", *Uludağ ÜİFD,* Bursa 1992, c. 4, sy. 4.

KAYAOĞLU, İsmet, "Halîfelik", *AÜİF İslâmi İlimler Enstitüsü Dergisi,* sy. IV, Ankara 1980.

KAZVİNÎ, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî (682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd,* Beyrut ts. (Dâru's-Sâdır).

KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay, *et-Terâtibu'l-İdâriyye,* (çev. Ahmet Özel), I-III, İstanbul 1990-1993.

KILIÇ, Ünal, *Mervan b. Hakem,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 1995.

........., *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye,* İstanbul 2001

.........., "Harre Vakasının Sebepleri Hakkında Bazı Mülahazalar", *Cumhuriyet İFD,* sy. 4, Sivas 2000.

KISA, Yusuf, *Nasr b. Seyyar ve Emevîlerin Yıkılışı Yıllarında Türk Yurtlarının Siyasî Durumu,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Seçuk ÜSBE, Konya 1994.

KİNDÎ, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf (350/961), *Kitabu'l-Vulât ve Kitabu'l-Kudât,* (thk. Rhuvan Guest), Beyrut ts. (Müessesetü Kurtuba).

KİTAPÇI, Zekeriya, "Emevîler Devrinde Orta-Asya Mahalli Türk Hükümdar ve Aristokratları Arasında İslâmiyetin Yayılışı", *Belleten,* sy. 51, Ankara 1987.

............., *Arapların Türkistan'a Girişi,* İstanbul 2000.

............., "Orta Asya'nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi", *Türkler,* Ankara 2002, IV, 271-277.

KONUKÇU, Enver, "Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek", *Türkler,* Ankara 2000, IV, 305-310.

KOYUNCU, Mevlüt, *İkinci Hazreti Ömer (Ömer b. Abdülaziz),* İstanbul 1996.

..............., *Emeviler Döneminde Saray Hayatı,* İstanbul 1997.

KURAT, Nimet Akdes, "Kuteybe b. Müslim'ni Harizm ve Semerkand'ı Zaptı", *Ankara ÜDTCFD,* 6/5, Ankara 1948.

KURT, Hasan, *Orta Asya'nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği),* Ankara 1998.

........., "Süfyanî Emevîleri Sonrasında Horasan ve Maveraüher'de İç Mücadeleler", *Ankara ÜİFD,* sy. 42, Ankara 2001.

........., "Maveraünnehir'e İslâm'ın Girişi", *Türkler,* Ankara 2002, IV, 279-289.

........., "Mervan II", *DİA,* XXIX, 229.

.........., "Mesleme b. Abdülmelik", *DİA,* XXIX, 319.

KUTLUAY, Yaşar, *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu,* Ankara 1959.

............, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri,* Ankara 1965.

KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, *Emeviler Döneminde Medine,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 1993.

..............., "Harre Savaşı", *DİA,* XVI, 245-246.

LEWIS, Bernard, *Tarihte Araplar,* (çev. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1979.

MAHMÛD, Ziyâde, *Haccâc b. Yusuf es-Sekafî,* Kahire 1995.

MAHMUD, Hasan Ahmed, *Dirâsât fi's-Siyaseti'l-Âmme li'd-Devleti'l-Ümeviyye,* Kahire 1990.

MAHMÛD ŞÂKİR, *Abdülmelik b. Mervân ve Usretuhâ,* Beyrut-Dımaşk-Amman 1998.

MAKDİSÎ, Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl (350/966), *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih,* I-VI, Paris 1916.

.........., *Ahsenü't-Tekâsîm,* (nşr. M.J. de Goje), Leiden 1877.

MAKKARÎ, Şeyh Ahmed b. Muhammed et-Tilmisânî (986-1041), *Neflıu't-Tîyb Min Ğusni'l-Endelüsi'r-Ratîb,* (thk. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1986.

MAKRIZÎ, Takıyyüddin Ahmed (845/1442), *Hıtat,* I-II, Beyrut ts. (Dâru Sâdır).

..........., *en-Nizâ ve't-Tehâsüm Fîmâ Beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim,* (thk. Hüseyin Munis), Kâhire 1988.

MÂLİKÎ, Ebû Abdullah Muhammed, *Riyâdu'n-Nüfûs,* (thk. Beşîr el-Bekkûş), I-III, Beyrut 1983.

MA'RUF, N. Mahmud, *el-Havâric fi'l-Asri'l-Ümevî,* Beyrut 1981.

MELLÂ, Ebû Hafs Muinüddin Ömer, (570/1174), *el-Kitabu'Câmi li Sîreti Ömer b. Abdülaziz,* (thk. Muhammed Sıkdî b. Ahmed el-Bornu), I-II, Beyrut 1996.

MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyn b. Ali (345/956), *Mürûcü'z-Zeheb,* I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mısır 1964.

MATRAN, Robert, *İstanbul Tarihi,* (çev. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2001.

MİNKARÎ, Nasr b. Müzâhim (212/827), *Vak'atu Sıffin,* (thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn), Beyrut 1990.

MUBAREKBURİ, Ebu'l-Meâlî, *el-İkdüs's-Semîn fi Futûhi'l-Hind,* Bombay 1968.

MUHAMMED, Abdurrahman Fehmî, *Mecmuatu'n-Nukûdi'l-Arabiyye ve İlmu'n-Nümiyyâd,* "Fecrü's-Sikketi'l-Arabiyye", Dâru'l-Kütüb, Kahire 1965.

MUHAMMED, Bahrululûm, *el-Haccâc: Seyfü'd-Devle fi'l-Irak,* Beyrut 1986.

MUHAMMED B. MEŞBEB, *İdaretü Ömer b. Abdülaziz,* Mekke H.1418.

MUHAMMED HUDARİ BEY, *Muhadaratü Tarihi'l-Ümemi'l-İslâmiyye ed-Devletü'l-Emevîyye,* (thk. Şeyh Muhammed Osmanî), Beyrut 1986.

MUHAMMED KÜRD ALİ, *Hıtatü'ş-Şam,* I-VI, Dımaşk 1935-1938.

MUNİS, Hüseyin *Fethü'l-Endelüs,* Riyad 1985.

.........., *Tarihu'l-Mağrib ve Hadâretuhû,* I-III, Beyrut 1992.

MUSTAFA, Nadiye Mahmud, *ed-Devletü'l-Ümeviyye, Devletü'l-Futûhât,* Kahire 1996.

NERŞÂHÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (348/959), (trb. ve thk. Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşterih Tırazî), Kahire ts. (Dâru'l-Mearif).

NASS, İhsan, *el-Asabiyyetü'l-Kabeliyye ve Eseruhâ fi'ş-Şi'ri'l-Ümeviyye,* Beyrut 1964.

NATUR, Şehade, *Tecdîdü'd-Devleti'l-Ümeviyye fi Ahdi'l-Halife Abdülmelik b. Mervan,* İrbid 1996. (Dâru'l-Kindî).

NEDVİ, Seyyid Ebu'l-Hasan, *Calihp Umar İbn Abdul Aziz*, Mekke 1981.

NURİ, Şemseddin, *Ömer b. Abdülaziz*, İzmir 1992.

ODABAŞI, Fatma, *Emevîler Döneminde Mühellebiler Ailesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 1993.

ONAT, Hasan, *Emevîler Dönemi Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993.

OSTROGORSKY, G., *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1995.

ÖMER FERRUH, *Tarihu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Beyrut 1976.

ÖNKAL, Ahmet, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM*, y. 1, sy. 2, Konya 2004

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Türlerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 239-244.

............, *"Hâlid b. Abdullah"*, *DİA*, XV, 282.

ÖZDEMİR, Mehmet, *Endülüs Müslümanları I*, Ankara 1994.

ÖZKUYUMCU, Nadir, *Fethinden Emevilerin Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika*, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul 1993.

..................., "Hişâm b. Abdülmelik", *DİA*, XVIII, 148-150.

ÖZTÜRK, Necdet, "Fetih Öncesi İstanbul Kuşatmaları", *İstanbul Armağanı*, I-III, Fetih ve Fatih, İstanbul 1995.

RAYYİS, Muhammed Ziyauddin, *Abdülmelik b. Mervan*, Mısır 1962.

.........., *İslâmda Siyasî Düşünce Tarihi*, (çev. Ahmed Sarıkaya), İstanbul 1990.

REHHAL, Atıf, *Tarihu Bilâdi'ş-Şam el-İktisadî fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 2000.

SA'D ZAĞLUL, Abdülhamid, *Tarihu'l-Mağrib*, I-V, İskenderiye ts. (Menşeetü'l-Mearif).

SA'DÎ, Ebû Cîb, *Mervan b. Muhammed ve Esbâbu Sukûti'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Dımaşk 1982.

SÂLİM, Abdülaziz, *Tarihu'l-Müslimîn ve Asruhum fi'l-Endelüs*, Mısır 1961.

SALLÂBÎ, Ali Muhammed, *Muaviye b. Ebû Süfyan: Şahsiyyetuhu ve Asruhu ed-Devletü's-Süfyânîyye*, Beyrut 2006.

SARICIK, Murat, "Kerbela Olayında el-Hurr b. Yezid ve Hz. Hüseyin'le Mücadelesi", *Süleyman Demirel ÜİFD*, sy. 2, Isparta 1995.

SARIÇAM, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Ankara 1997.

SAVAŞ, Rıza, "Emevîler Devri Eğlence Hayatından Kesitler ve Dönemin Bazı Şarkıcıları", *İSTEM*, yıl.4, sy. 8, Konya 2006.

SELÂLİBÎ, Abdülaziz-Sahilî, Hammadi, *Sukûtu'd-Devleti'l-Ümeviyye ve Kıyamu'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, Beyrut 1995.

SEMHÛDÎ, *Vefâu'l-Vefâ*, I-IV, (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Beyrut 1997.

SEYF B. ÖMER, Seyf b. Amr ed-Dabbî el-Esedî (202/805), *el-Fitne ve Vak'atü Cemel,* (thk. Ahmed Ratib Armus), Beyrut 1993.

SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, "Hz. Hasan'ın Hilâfeti Muaviye'ye Devrinin Arkaplanı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi,* c.14, sy. 3-4, Ankara 2001.

................, "Emevî İktidarına Karşı Kûfe'den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adî Hareketi", *Gazi ÜÇİFD,* sy. 6, Çorum 2002/2.

STRATOS, Andreas N., *Byzantium in The Seventh Century* (A.D. 602-711), I-V, (trc. M.O.Grant-H.T.Hoinides), Amsterdam 1968-1980,

SÛFÎ, Hâlid, *Tarihu'l-Arab fi'l-Endülüs,* ? 1980 (Câmiatu Karyunus-Külliyetü'l-Edeb).

......., *Tarihu'l-Arab fî İsbanya,* I-II, Camiatu Karyunus, 1980.

SULTÂNÎ, Halid, *el-İmâre fi'l-Asri'l-Ümevî,* Dımaşk 2006.

SÜHEYLÎ, *Ravzü'l-Ünüf,* (thk. Abdurrahman Vekil), I-VII, Kahire 1967.

ŞABAN, Muhammed Abdülhay Muhammed, *Sadrü'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Ümeviyye,* Beyrut 1983.

ŞAHİN, Hamdi, *ed-Devletü'l-Ümeviyye el-Müftera Aleyhâ,* Kahire 2001.

ŞEYH ABDÜSSETTAR, *Ömer b. Abdülaziz Hâmisu'l-Hulefâi'-Râşidîn,* Dımaşk 1992.

ŞERKÂVÎ, Abdurrahman, *Ömer b. Abdülaziz: Hâmisü'l-Hulefâ,* Kahire ts., (Mektebetü'l-Ğarîb).

ŞİMŞİR, Mehmet, *İlk Dönem İslâm Divanlarının Tarihi Gelişimi (Başlangıcından Abdülmelik b. Mervan Dönemi Sonuna Kadar),* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk ÜSBE, Konya 2002.

ŞULUL, Faruk, *Mervan b. el-Hakem,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran ÜSBE, Şanlıurfa 1997.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. (Dâru's-Süveydân).

............, *İstişhâdü'l-Hüseyn,* (thk. Seyyid Cemîlî), Beyrut 1985.

TÂHÂ HÜSEYN, *el-Fitnetü'l-Kübrâ* I-II, *(Ali ve Benûhu),* ? ts.

TAKKÛŞ, Muhammed Süheyl, *Tarihu'd-Devleti'l-Ümevîyye,* Beyrut 2006.

TEKE, Cuma, *Mervan b. Muhammed ve Dönemi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran ÜSBE, Şanlıurfa 1997.

UBEYDÎ, Abdülcebbâr, *et-Taif ve Devru Kabileti Sakîf,* Riyad 1983.

UÇAR, Şahin, "Müslümanların İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara", *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi,* Konya 1986, sayı 1.

........., *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi,* İstanbul 1990.

UKAYLÎ, Ömer Süleyman, "Vak'atü Harre", *Mecelletü'l-Külliyeti'l-Arab*, Câmiatü'l-Melik Suud, sy. XIII, Riyad 1986.

ULEBÎ, Ahmed, *el-Ahdüs's-Sırri li'd-Da'veti'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1988.

ULYÂN, Muhammed Abdülfettah, *Kıyâmu'd-Devleteti'l-Abbâsiyye*, Mısır 1994.

USLU, Recep, *Sind'de İslâm Fetihleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 1990.

......., *Hicrî I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 1997.

ÜÇOK, Bahriye, *Emevîler-Abbasîler*, Ankara 1968.

VÂKIDÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer (207/823), *Kitabü'l-Meğâzî*, (thk. Marsden Jones), I-III, Beyrut 1984.

VAROL, M. Bahaüddin, "Harre Vakası", *Selçuk ÜİFD*, sy. 7, Konya 1997.

............, Varol, Bahaüddin, "Emevîler'in Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine", *İSTEM*, yıl. 4, sy.8, Konya 2006.

VASİLİEV, A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev. A.M. Mansel), Ankara 1943.

..............., "Byzantium and Islam", *Byzantium An Introduction to East Roman Civilization* (ed. N.H. Baynes-L.B. Moss), Oxford 1948.

VEKÎL, Muhammed Seyyid, *el-Emeviyyûn Beyne'ş-Şark ve'l-Ğarb*, I-II, Beyrut-Dımaşk 1995.

VEŞMÎ, Salih Süleyman, *Ebû Müslim el-Horasânî*, İskenderiye H.1400.

VİDA, Della, "Emevîler", *İA*, IV, 243.

VLOTEN, Gerlof Van, *Emevîler Devrinde Arab Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*, (çev. Mehmed S. Hatiboğlu), Ankara 1986.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Abbâsî, (284/897), *Tarih*, I-II, Beyrut 1960.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Şihabüddin Yakut b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut 1975.

YAŞAROĞLU, Hasan, *Muhtar es-Sakafî*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara ÜSBE, İstanbul 1991.

YAZICI, Talib, "Emeviyye Camii", *DİA*, XI, 108.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *DİA*, I, 145-146.

..........., "Abdülmelik b. Mervân", *DİA*, I, 266-270.

YILMAZ, Saim, "Muaviye b.Yezid'in Halifelikten Ayrılması ve Halifeliğin Mervanîlere İntikali", *İSTEM*, yıl.4, sy.8, Konya 2006.

YİĞİT, İsmail, "Emevîler Zamanında Gerçekleşen İstanbul Seferleri", 2. Uluslararası İstanbul'un Fethi Konferansı, İstanbul 1997.

......, "Emevîler", *DİA*, II, 87-88.

......, "Muhtar es-Sekafî", *DİA*, XXXI, 54-55.

YUSUF, İsmail, *Ömer b. Abdülaziz*, (çev. İsmail Hakkı Şengüler), İstanbul 1969.
YÜKSEL, Ahmet Turan, *İhtirastan İktidara Kerbelâ*, Konya 2001.
WATT, W. M., *Hz. Muhammed'in Mekke'si*, (çev. Akif Ersin), Ankara 1995.
WELLHAUSEN, J., *Arap Devleti ve Sukutu*, (çev. Fikret Işıltan) Ankara 1963.
......................, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, (çev.Fikret Işıltan), Ankara 1989.
ZEHEBÎ, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1347), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I- XXIII, (thk. Şuyab Arnavud), Beyrut 1985.
............, *Tarihu'l-İslâm*, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî), I-XX, Beyrut 1987.
ZETTERSTEEN, "Ömer b. Abdülaziz", *İA*, 462-465.
ZEYDAN, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, (çev.Zeki Meğamiz), İstanbul 1970.
ZUHAYLÎ, Vehbe, *el-Halîfetü'r-Râşid el-Âdil Ömer b. Abdülaziz*, Beyrut 1992.

İNDEKS

J

K

W

Y

Z

İslâm tarihinde, Muaviye b. Ebû Süfyan'ın Hz. Hasan'dan halîfeliği devralmasıyla başlayıp Mervan b. Muhammed'in öldürülmesine kadar geçen döneme Emevî Asrı adı verilir. Gerek Hz. Peygamber (s.a.v) devrinde yaşamış sahâbe ile ondan sonraki nesil arasında bir zaman köprüsü olması, gerekse bu süreçte meydana gelen hadiselerin Müslümanların zihninde derin izler bırakmış olması sebebiyle Emevî Devleti, İslâm tarihinin üzerinde en fazla tartışma yapılan dönemini teşkil eder. Bu tarihi sürece dair akademik, entelektüel ve popüler ilgi günümüzde de etkisini sürdürmektedir.

ISBN 978-9944-704-85-4

9 789944 704854

siparis@ensarnesriyat.com.tr